

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI**

CƏMŞİD QULİYEV

**BEYNƏLXALQ
TƏHLÜKƏSİZLİK
HÜQUQU**

**“Elm və təhsil”
Bakı 2022**

Elmi redaktor:

“Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”
kafedrasının rəisi, polis polkovniki,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
əməkdar müəllim   **Ceyhun Süleymanov**

Müəllif:

“Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”
kafedrasının müəllimi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,   **Cəmsid Quliyev**

Rəyçilər:

QTF- nin rəisi,
polis polkovniki   **Mahir Xalqov**

Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, **Həcər Qasımova**

“Cinayət hüququ” kafedrasının rəisi,
h.ü.f.d, dosent, polis polkivniki   **İmrəli Məmmədli**

Plan

Giriş .....

1 Fəsil. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ

beynəlxalq ümumi hüquq sahəsi kimi .....

1.1 Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun anlayışı,
prinsipləri və mənbələri .....

1.2 Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişaf tarixi

1.3 Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun beynəlxalq
ümumi hüquq sahəsi kimi xüsusiyyətləri .....

2 Fəsil. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun

inkişaf tendensiyaları. .....

2.1 Beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini...

2.2 BMT və onun beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin
olunmasında rolu. ....

2.3 NATO və onun beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin
olunmasında rolu. ....

2.4 ATƏT və onun beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin
olunmasında rolu. ....

2.5 MDB və onun beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin
olunmasında rolu. ....

2.6 Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişaf tendensiyaları...

3 Fəsil. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq

təhlükəsizlik sistemində.....

3.1 Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik
konsepsiyası.....

3.2 Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində	
4 Fəsil. Normativ hüquqi aktlar	
4.1 Beynəlxalq hüquqi aktlar	
4.2 Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik sahəsində hüquqi aktları	
4.3 AR Təhlükəsizlik Konsepsiyası	
Nəticə	

GİRİŞ

Bəşər cəmiyyətinin bütün inkişaf tarixi boyu müxtəlif cəmiyyətlər və dövlətlər öz iqtisadi-siyasi hegemonluğunu genişləndirməklə yeni arealları əhatə etməyə can atmışdır. Lakin, bu arzular müxtəlif ənənələrə, çoxsaylı dillərdə və təkrarolunmaz sivilizasion dünyagörüşünə malik olan digər insan qruplarına münasibətdə birgə mövcud olmaq zərurəti ilə kəşmişdir. Bu isə öz növbəsində ya ziddiyyətlərə, mübahisələrə və konfliktlərə səbəb olmuş, ya da müharibələrə transformasiya olunmuşdur. Ümumi sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi problematikasının elmi-nəzəri aspektlərinin tədqiqatı mütləq sürətdə obyektivlik və universallıq prinsiplərinin aliliyi ruhunda həyata keçirilir.

XXI əsrin ən aktual və prioritet məsələlərindən biri də beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı olan beynəlxalq hüquqi normaların nəzəriyyədən təcrübəyə realizasiyasıdır. Dövlətlər və ümumiyyətlə bəşəriyyət üçün böyük önəm kəsb edən bu məsələnin həlli hər şeydən əvvəl dövlətlərin milli, regional və beynəlxalq maraqları və xarici təhlükəsizlik konsepsiyalarından asılı olsa da, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmini beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun predmetinə daxildir və bu vəzifənin realizəsi beynəlxalq hüququn yus cogens və ümumi prinsipləri əsasında həyata keçirilir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ–beynəlxalq hüququn yeni , aktual və nisbətən az işlənmiş sahələrindən biridir. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq siyasi hüquqi arenada dövlətlərarası münasibətləri nizama salan xüsusi əhəmiyyətə malik olan sahədir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasındakı siyasi , hərbi , ekoloji , iqtisadi və humanitar münasibətlərdə sülh və təhlükəsizliyin təmini və mühafizəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən prinsip və normaların məcmusudur . Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun əsas məqsədi isə sülhün təmin olunması və onun bütün leqal vasitələrlə qorunmasıdır . Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ müvafiq subyektlər tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarına dönmədən əməl olunması və beynəlxalq münasibətlərdə stabilliyin “status kvo”nun saxlanılmasına xidmət edərək, universal, regional və lokal tipli təhlükələrin xəbərdar edilməsi, proqnozlaşdırılması və preventizasiyası ilə məşğuldur.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlər sistemində köklü dəyişikliklərinin baş verməsi , eləcə də geopolitik vəziyyətin dəyişməsi, dövlətlərarası münasibətlərdə baş verən yeniliklər, intensiv qloballaşma və getdikcə dərinləşən inteqrasiya prosesləri planetimizdə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasına dair yeni konsepsiyaların, yanaşmaların yaranmasına, müasir standartların uyğunlaşdırılmasına və ümumiləşməsinə, səbəb oldu.

Dövrümüzün reallıqları və beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun yeni tendensiyalar üzrə transformasiyası beynəlxalq təhlükəsizlik institutuna yeni rəngarənglik gətirdi.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun nisbətən az tədqiq edilməsi bu tədqiqat mövzusunda araşdırılmasını daha da aktual edir.

Monoqrafiyada beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişaf tarixi , beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun beynəlxalq ümumi hüquq sahəsi kimi əsas xüsusiyyətləri, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində ayrı-ayrı universal və regional təşkilatların (BMT, NATO, ATƏT, MDB və s.) fəaliyyət istiqamətləri, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnda zamanın tələbi ilə şərtlənən yeni tendensiyalar, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası, Azərbaycan Respublikasının bu istiqamətdə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarda əməkdaşlığının nəzəri hüquqi və təcrübi fəaliyyət istiqamətləri obyektiv şəkildə tədqiq edilmişdir .

Monoqrafiyada beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ sahəsində xarici alimlərin Bjezinskiy Z., Koen R. , A. N. Vileqjanina , İ.Lukaşuk, E.Skakunov və başqalarının əsərləri ətraflı şəkildə şərh olunub. .

Monoqrafiyanın yazılmasında aşağıdakı mənbələrdən istifadə edilmişdir .

1)Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun formalaşması və inkişafına mühüm təsir göstərən müxtəlif çoxtərəf-

li müqavilələr , sazişlər və paktlar (Rio-De-Janeyro Paktı , Brussel Paktı, 1948-ci il Manila müqaviləsi və s.);

2) Müxtəlif beynəlxalq və regional təşkilatların təsis aktları və bu təşkilatlar çərçivəsində qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlar (BMT Nizamnaməsi , BMT Baş Məclisinin qətnamələri , NATO , ATƏT və MDB çərçivəsində qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlar, çoxtərəfli sazişlər və s.);

3) Milli təhlükəsizliyə dair Azərbaycan Respublikasının sahəvi qanunvericilik aktları .

I FƏSİL

BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİK HÜQUQU BEY- NƏLXALQ ÜMUMİ HÜQUQUN SAHƏSİ KİMİ

1.1 Beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışı, prinsipləri və mənbələri

Bəşəriyyətin üzləşdiyi və qarşılaşa biləcəyi ciddi təhlükəsizlik təhdidləri heç də dövlətlər arasında təcavüzkar müharibələrlə məhdudlaşmır. Kəskin yoxsulluq, yoluxucu xəstəliklər, ətraf mühitin vəziyyətinin pisləşməsi, müharibələr və dövlətdaxili zorakılıq, nüvə, radioloji, kimyəvi və bioloji silahların yayılması və istifadə ehtimalı, terrorizm və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər təzahürlər də belə təhdidlərə aiddir. Qeyd olunan bu faktorlar həm qeyri-dövlət subyektlərindən, həm də dövlətlərdən qaynaqlanır və insanın, eləcə də dövlətin təhlükəsizliyini nəzərdə tutur.

Beynəlxalq hüququn tənzipləyici vəzifələri təhlükəsizliyin, iqtisadi inkişafın və insan hüquqlarının bir-birindən ayrılmaz olduğunu tam dərk etdikdə həyata keçirilməlidir.

Dünya ictimaiyyəti tərəfindən BMT Nizamnaməsinə əsas qoyulan kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yeni, daha dərin dərkinə və beynəlxalq-hüquqi cəhətdən təsbit edilməsinə nail olunması XXI əsrin əsas vəzifələrindən

dəndir. Yalnız bu halda kollektiv təhlükəsizlik sistemi səmərəli və davamlı ola bilər.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ - beynəlxalq hüququn ümumi qəbul olunmuş prinsiplərinə müvafiq bütün dövlətlər və xalqlar üçün bərabər və bölünməz təhlükəsizliyin, ümumi sülhün bərqərar edilməsi və qorunması məqsədi ilə beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş beynəlxalq hüquq normalarının və prinsiplərinin məcmusudur.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun mənbələri razılaşıdırılmış (universal, regional və ikitərəfli) və adi hüquqi növlərə bölünür.

Məzmun baxımından bu sahəyə aid olan beynəlxalq müqavilələri aşağıdakı şəkildə təsnifatlaşdırmaq olar:

- Beynəlxalq təşkilatların (BMT, NATO, AŞ, MDB, ŞƏT, KTMT və s.) müvafiq orqanlarının strukturu və səlahiyyətlərinin, dövlətlərin əməkdaşlıq prinsiplərinin təsbit olunduğu beynəlxalq təşkilatların təsis sənədləri;

- silahların məhdudlaşdırılması və azaldılması, müəyyən növ silahların qadağan edilməsi haqqında beynəlxalq müqavilələr;

- nüvəsizləşdirilmiş ərazilərin yaradılması haqqında beynəlxalq müqavilələr;

- sülh, dostluq və əməkdaşlıq haqqında beynəlxalq müqavilələr.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri ilə yanaşı beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun sahəvi prinsiplərinə ciddi riayət olunması beynəlxalq təhlükəsizliyin təmi-

natı üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə fundamental prinsiplərə ümumilik, bölünməzlik və bərabər təhlükəsizlik prinsiplərini aid etmək olar.

Təhlükəsizliyin ümumiliyi prinsipi təhlükəsizliyin müxtəlif komponentlərinin (siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial, humanitar, ekoloji, informasiya) qarşılıqlı bağlılığını və qarşılıqlı asılılığını nəzərdə tutur.

Təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipi təhlükəsizliyin hamı üçün eyni olduğunu və bir dövlətin təhlükəsizliyinin digərinin təhlükəsizliyi hesabına təmin olunmamasını nəzərdə tutur.

Bərabər təhlükəsizlik prinsipi hər bir dövlətin təhlükəsizliyə olan hüququnu və digər dövlətlərin təhlükəsizliyinə zərər vurulmasına qadağanı nəzərdə tutur.

Digər müxtəlif və çoxsaylı prinsiplər arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- insanın, xalqın və dövlətin sülh hüququ (xalqların sülh hüququ haqqında BMT BA 1984-cü il Qətnaməsi);

- dövlətlərin beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi təmin etmək öhdəliyi;

- gücün tətbiq edilməsi müasir dövlətlərin müstəsna səlahiyyətlərinə daxil deyil, gücün tətbiq edilməsinin qanuniliyi beynəlxalq hüququn normaları ilə tənzimlənir;

- sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında BMT-nin xüsusi rolu;

- kütləvi qırğın silahlarının yayılmaması sahəsində beynəlxalq nəzarət və silahların məhdudlaşdırılması və azaldılması;

- təcavüz aktları və sülhün pozulmasına görə dövlətlərin məsuliyyəti (müvafiq qanuna zidd hərəkətlər beynəlxalq cinayətkarlıq kimi tanınır).

Gücdən istifadənin hüquqi tənzimlənməsi və dövlətlərin təcrübəsində BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndinin təfsiri

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndinə uyğun olaraq: “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvləri beynəlxalq münasibətlərdə hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı, habelə Birləşmiş Millətlərin məqsədlərinə uyğun gəlməyən hər hansı bir şəkildə güc tətbiq etməkdən və ya güclə hədələməkdən çəkinirlər”. Eyni zamanda BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi müəyyən edir ki: “Təşkilatın üzvünə qarşı silahlı hücum baş verdiyi təqdirdə bu Nizamnamə heç bir şəkildə fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququna təsir göstərmir”. Bundan başqa, BMT Nizamnaməsi Təhlükəsizlik Şurasının gücün tətbiqi sahəsində nəzarət səlahiyyətlərini təsbit edir.

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndi beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə təsbit olunmuş müasir beynəlxalq hüququn prinsipinin əsasını təşkil edir. Bu prinsipə əsasən “dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı, habelə Birləşmiş Millətlərin məqsədlərinə uyğun gəlməyən hər hansı bir şəkildə güc tətbiq etməkdən və ya güclə hədələməkdən” aşağıdakı şəkildə çəkinirlər:

beynəlxalq hüquqa görə məsuliyyətə səbəb olan təcavüzkar müharibə sülhə qarşı cinayətdir;

dövlətlər aşağıda göstərilən hərəkətlərdən çəkinməyə borcludurlar:

- təcavüzkar müharibələrin təbliğatı;
- mövcud beynəlxalq sərhədlərin, beynəlxalq demarkasiya xətlərinin pozulması məqsədilə və ya beynəlxalq mübahisələrin həlli kimi gücdən istifadə və ya onunla hədələmə;

- gücün istifadəsini nəzərdə tutan repressaliy aktları (əks tədbirlər);

- xalqları öz müqəddaratını təyinetmə, azadlıq və müstəqillik hüquqlarından məhrum edən hər hansı bir zorakı hərəkətlər;

- digər dövlətin ərazisini işğal etmək üçün nizamsız qüvvələrin və ya silahlı dəstələrin təşkili və ya təşkilinin təşviq edilməsi;

- digər bir dövlətdə terror aktlarına və ya vətəndaş müharibəsinə təhrik etmək, onları təşkil etmək, belə hərəkətlərə yardım göstərmək və ya iştirak etmək;

- dövlətin ərazisi Nizamnamənin müddəalarını pozaraq gücdən istifadə nəticəsində yaranan hərbi işğalın obyektı olmamalıdır. Dövlətin ərazisi gücdən istifadə və ya güclə hədələmə nəticəsində digər dövlətin əldə edilmə obyektı olmamalıdır. Gücdən istifadə və ya güclə hədələmə nəticəsində əldə olunan hər hansı bir ərazi qanuni hesab oluna bilməz.

BMT BA-nın “Təcavüzün müəyyənləşdirilməsi”nə dair qətnaməsi (1974-cü il) “gücün istifadəsindən çəkinmək” prinsipinin konkretləşdirilməsi üçün qəbul olunmuşdur:

- təcavüz bir dövlətin digər dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya BMT Nizamnaməsinə uyğun olmayan hər hansı bir şəkildə silahlı qüvvənin istifadə olunmasıdır;

- BMT Nizamnaməsini ilkin pozan dövlət tərəfindən silahlı qüvvənin tətbiqi ilk baxışda (prima facie) təcavüz aktının ifadəsidir;

- təcavüzkar müharibə beynəlxalq sülhə qarşı cinayətdir və beynəlxalq məsuliyyətə səbəb olur;

- aşağıdakı hərəkətlər təcavüz aktı qismində təsnifləşdirilir:

a) dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin ərazisinin işğalı və ya hücumu və ya hər hansı hərbi işğal...və ya güc tətbiq etməklə digər dövlətin ərazisinin və ya onun hissəsinin hər hansı ilhaqı;

b) dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən digər dövlətin ərazisinin bombardmanı və ya dövlətin digər dövlətin ərazisinə qarşı hər hansı silahın tətbiq edilməsi;

c) başqa dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən dövlətin liman və ya sahillərinin blokadası;

d) bir dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən digər dövlətin quru, dəniz və hava qüvvələrinə və ya dəniz və hava donanmasına hücumu;

e) qəbul edən dövlətlə razılaşma əsasında onun ərazisində yerləşən başqa bir dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən razılaşmada nəzərdə tutulan şərtləri pozaraq güc tətbiq etməsi və ya razılaşma qüvvədən düşdükdən sonra onların həmin ərazidə hər hansı şəkildə qalmaqda davam etməsi;

f) bir dövlətin digər dövlətin sərəncamına verdiyi ərazisindən üçüncü dövlətə qarşı həmin dövlət tərəfindən təcavüz aktının həyata keçirilməsi üçün istifadə etməsinə imkan verən hərəkətləri;

g) digər dövlətə qarşı silahlı qüvvənin tətbiq edilməsi aktını həyata keçirən silahlı dəstələrin, qrupların, düzensiz qüvvələrin və ya mizdluların dövlət tərəfindən və ya dövlətin adından göndərilməsi.

Beləliklə, BMT BA-nın qətnamələri çərçivəsində BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndinin hüquqi təfsiri barədə razılığa gəlmək mümkün oldu. Lakin indiyə qədər bu təfsirin təsbit olunduğu müvafiq beynəlxalq müqavilə qəbul edilməmişdir. Belə bir vəziyyətdə müddəalarının daha çox beynəlxalq adət kimi qəbul edilən BMT BA qətnamələri bu məsələ ilə bağlı yeganə qanuni akt hesab olunur. Eyni zamanda, beynəlxalq müqavilənin mövcud olmaması münasib hallarda dövlətlərə yuxarıda göstərilən müddəaların məcburi xarakterini inkar etməyə və BMT BA-nın qərarlarında əks olunduğundan onların yalnız tövsiyə xarakteri daşdığını qəbul etməyə imkan verir. Bu məsələ ilə bağlı davam edən anlaşılmazlığın parlaq nümunəsi ki-

mi (daha doğrusu, ayrı-ayrı dövlətlərin hüquqi tənzimlənmənin aydın çərçivələrinin yaradılmasına müqavimət göstərməsi) 1998-ci ildə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Nizamnaməsinin işlənib hazırlanmasını və qəbul edilməsini göstərmək olar. Təcavüz cinayəti Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin səlahiyyətlərinə aid edilir. Lakin buna baxmayaraq sənəddə təsbit olunur ki, Məhkəmə “bu cinayətin tərifi əks etdirən müddəanın qəbul olunacağı andan... təcavüz cinayəti ilə əlaqədar səlahiyyətləri həyata keçirəcək...”.

Bundan əlavə, mövcud normalar bir dövlətin digər bir dövlətə qarşı güc tətbiq etməsinin qadağan edilməsinə, yəni dövlətlərarası silahlı münaqişələrin qarşısını almağa yönəlib. 1945-ci ildən sonra baş verən silahlı münaqişələrin əksəriyyəti isə qeyri-beynəlxalq və ya daha mürəkkəb səciyyə daşıyan münaqişələrdir (dövlətlər öz məqsədlərinə nail olmaq üçün daxili münaqişələrdən istifadə edirlər). Buna görə də, qeyri-dövlət qurumları tərəfindən və bu təşkilatlara qarşı gücdən istifadə olunması barədə məsələ həll edilməmiş olaraq qalır.

Hazırda BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndinin təfsiri haqqında nəzəri və təcrübi mübahisələr aktuallıq kəsb edir. 1945-ci ildən sonra baş verən silahlı münaqişələr göstərir ki, Təhlükəsizlik Şurasının məcburi tədbirləri və özünümüdafiə hüququ istisna olmaqla əksər dövlətlər BMT Nizamnaməsində gücdən istifadənin qadağa edilməsini və qanuna zidd olmasını

əks etdirən müddəanın mövcudluğu ilə razılaşırlar. Ayrı-ayrı dövlətlər gücdən istifadə etmişlər və hazırda da bunu etməkdə davam edirlər. Həmin dövlətlər gücdən istifadə hüququnun BMT Nizamnaməsi üzrə öhdəliklərlə ziddiyyət təşkil etmədiyini bəyan edirlər.

BMT-nin bütün üzvləri «çəkinirlər». BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində “qadağan olunur” feli ilə mənaca uyğunluq təşkil etməyən “çəkinirlər” feli istifadə olunub. Qadağa – ümumilikdə gücdən istifadəyə yol verməyən imperativdir; çəkinmək isə birbaşa qadağan olunmadığı, eləcə də insan haqlarının və ya vətəndaşların müdafiəsinin zəruri olduğu ayrı-ayrı hallarda gücdən istifadəyə imkan verir.

Faktiki olaraq məhz bu cür təfsir NATO təcrübəsində tətbiq olunur. Belə ki, suveren dövlətlərə (Yuxoslaviya, İraq) qarşı gücdən istifadə edərkən təşkilatın üzv-dövlətləri BMT Nizamnaməsinə uyğun hərəkət etdiklərini və onun prinsiplərinə riayət olunduğunu bəyan edirlər. Bundan əlavə, NATO üzv-dövlətlərinə və onların vətəndaşlarına təhlükə yaradan vəziyyət zamanı həmin dövlətlər hərəkətə keçmək və silahlı güc tətbiq etmək barədə sözügedən hüququ və hətta öhdəliyi müəyyənləşdirərək BMT Nizamnaməsinin təfsirinə nəzərən daha da irəli getmişdilər. Onların fikrincə, Təhlükəsizlik Şurası üzərinə düşən vəzifələri (üzv-dövlətlər TŞ-nin qərarlarının qarşısını alırlar və ya tamamilə onların vaxtında qəbul edilməsinə maneə törədirlər) yerinə yetirmədikdə, Təhlükəsizlik Şurasının qərarı olmadan və

ya həmin qərardan yan keçərək gücdən istifadə etmək hüququ mövcuddur. Bu beynəlxalq müqavilələrin təfsiri qaydalarını və prinsiplərini kobud şəkildə pozan çox təhlükəli bir meyldir.

Beynəlxalq münasibətlərdə “gücdən istifadə”. Bəzi dövlətlər mübahisəli ərazilər üzərində öz suverenliyini təmin etmək çərçivəsində gücdən istifadənin qanuniliyi barədə dəlillər irəli sürürlər. Məsələn, 1982-ci ildə Argentina Böyük Britaniyanın Folklend adalarına sahib olmasının qanuniliyinə etiraz olaraq arxipelaqı işğal etmişdir. 1990-cı ildə İraq Küveytə hücum edərkən bəyan etmişdir ki, bu akt onun tarixi ərazisinin bir hissəsi üzərində suverenliyinin bərpa edilməsinə xidmət edir. Beynəlxalq ictimaiyyət gücdən bu cür istifadəni sərt şəkildə pislədi. Bundan əlavə, bu akt beynəlxalq hüququn digər əsas prinsipi - mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipini - pozurdu.

“Beynəlxalq münasibətlərdə” ifadəsinin təfsirində qarşıya çıxan daha bir məsələ dövlətlər və ya BMT tərəfindən silahlı münaqişənin növünün (müxtəlif normalarla tənzimlənən beynəlxalq və ya qeyri-beynəlxalq xarakterli) müəyyən edilməsi problemi ilə bağlıdır. Qərbdə dövlətlərinin fikrincə iki hissəyə bölünmüş Vyetnam və Koreyada soyuq müharibə dövründə baş verən silahlı münaqişələr beynəlxalq səciyyə daşıyırdı. Belə ki, kommunist dövləti qonşu kapitalist dövlətinin ərazisinə soxulmuşdu və beynəlxalq ictimaiyyət qanuni şəkildə BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə əsasən, kollektiv təd-

birlər və ya kollektiv özünümüdafiə hüququnu tətbiq etməyə məcbur oldu. Sosialist dövlətləri tamamilə başqa mövqedə dayanaraq Vyetnamı və Koreyanı vahid dövlət hesab edirdilər. Ötən əsrin sonunda keçmiş Yuqoslaviya ərazisində baş verən silahlı münaqişədə də təsnifat məsələsi aktual idi.

“Güc tətbiq etmə və ya güclə hədələmə” anlayışı. Bu söz birləşməsində fikir ayrılığı üç aspektdə nəzərdən keçirilir.

Birincisi, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlər hansı gücdən istifadə olunması barədə vahid fikrə malik deyillər: tamamilə silahlı və ya iqtisadi təzyiqli ehtiva edən güc. Hazırda bu məsələyə dair mübahisələr sənəgiyə. Belə ki, BMT BA-nın qətnamələrində iqtisadi təzyiqli qeyri-hüquqi bir hərəkət olaraq qəbul edilir. Lakin müasir beynəlxalq münasibətlərdə iqtisadi təzyiqli amili nəinki aktuallığını itirmişdir, əksinə hələ də üstünlük təşkil edir. Beləliklə, məsələ açıq olaraq qalmaqdadır.

İkincisi, hansı hərəkətlərin “güc” anlayışını təşkil etdiyini müəyyənləşdirən dəqiq beynəlxalq-hüquqi norma mövcud deyil. Məsələn, BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi ABŞ-a qarşı Nikaraquanın məhkəmə işində belə qənaətə gəlmişdir ki, sualtı minaların quraşdırılması, limanların və neft platformalarının bombalanması ilə yanaşı, həm də münaqişədə tərəflərdən (“Contras” ordusu) birinə dəstəyin göstərilməsi də (hərbi təchizatın çatdırılması və təlim) gücdən istifadəni ehtiva edir. Bu

nunla yanaşı “Contras” ordusunun maliyyələşdirilməsi bu anlayışa daxil edilməmişdir. Bu məsələ qismən “tə-cavüzün müəyyənləşdirilməsi”ndə həll edilmişdir.

Üçüncüsü, məsələnin bu cür qoyuluşu gücün tətbiq olunması və güclə hədələmə arasında fərqi nəzərdə tutur. Muvafiq olaraq ortaya sual çıxır: hansı hərəkətlərə güclə hədələmə kimi qiymət verilməlidir. Hazırda dövlətlərin kütləvi qırğın silahının əldə olunması istiqamətində artan səyləri fonunda bu məsələ xüsusi aktualıq kəsb edir. Başqa sözlə, fəaliyyət göstərən beynəlxalq müqavilənin əksinə bu silaha sahib olma güclə hədələmə kimi qiymətləndirilə bilər? Dövlətlər həmin müqaviləyə tərəf çıxmadıqda bu suala cavab dəyişilirmi? Məsələn, BMT Beynəlxalq Məhkəməsi nüvə silahı haqqında məsləhət hesabatında nüvə silahına sahib olmanın güclə hədələməni təşkil etdiyinə dair nəticəyə gələ bilməmişdir.

“Hər hansı dövlətin ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı və BMT-nin məqsədlərinə uyğun olmayan digər şəkildə” gücdən istifadə. Məsələnin bu cür qoyuluşu nəyə qarşı gücdən istifadə etməməyə dair göstərişi ehtiva edir. Muvafiq olaraq burada da iki sual ortaya çıxır.

Birincisi, konkret olaraq hansı hərəkət müvafiq olaraq qeyri-hüquqi hərəkətlərə daxil edilir? Məsələn, BMT Beynəlxalq Məhkəməsində müzakirə olunan Korfu körfəzi haqqında məhkəmə işində Böyük Britaniya vurğulayırdı ki, Britaniyaya məxsus iki gəminin partla-

dilmasından sonra onun Albaniyanın ərazi sularındakı məcburi hərəkətləri BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndini pozmur. Belə ki, bu hərəkətlər Albaniyanın ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı yönəlməmişdir. Beynəlxalq məhkəmə həm bu halda, həm də ABŞ-a qarşı Nikaraquanın məhkəmə işində bu cür dəlilləri qəbul etməmişdir.

İkincisi, BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində göstərilməyən hallarda gücdən istifadə etmək olar? (məsələn, demokratiyanın bərqərar edilməsi, vətəndaşların müdafiəsi, özmüqəddaratını təyinetmə hüququnun həyata keçirilməsi).

Dövlətlər və doktrina təmsilçiləri burada da iki ziddiyyətli fikrə istinad edirlər. Bəziləri (Amerikanın mövqeyi) təkid edirlər ki, BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində göstərilməyən hallarda gücün hüquqi istifadəsinə icazə verilir. Digərləri (Rusiya mövqeyi) hesab edirlər ki, yalnız özünümüdafiə məqsədi və ya Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə dövlətlər hüquqi cəhətdən gücdən istifadə edə bilərlər. Məsələn, ABŞ (Qrenada, 1983-cü il), NATO (Yuqoslaviya, 1999-cu il və İraq, 2003-cü il) təcrübədə danışılan maddənin məhz belə şərhini tətbiq etmişlər. Bu isə öz növbəsində digər dövlətlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanmır.

“Humanitar müdaxilə” termini. Xüsusilə, 1999-cu ildə ABŞ-ın Yuqoslaviyadakı hərəkətlərindən sonra “humanitar müdaxilə” məqsədilə gücdən istifadə beynəlxalq diskussiyaya səbəb oldu. Dövlətlər insan haqla-

rının kobud və kütləvi şəkildə pozulmasına qarşı müdafiə üçün gücdən istifadənin hüquqiliyinin tərəfdarlarına və əleyhdarlarına bölündülər.

“Humanitar müdaxilə” tərəfdarları gücdən istifadənin aşağıdakı nümunələrini göstərirlər: Hindistan tərəfindən Banqladeşin özünü təyinetməsinə dəstək (1971), İdi Amin rejiminin devrilməsi üçün Tanzaniyanın Uqandaya müdaxiləsi (1979), qırmızı kxmerlər (Pol Pot rejimi) hökumətinin devrilməsi üçün Vyetnamın Kampuçiyaya (Kambodja) hücumu (1978). Lakin qeyd olunmalıdır ki, bu hallarda dövlətlər humanitar müdaxilə konsepsiyasının tətbiqini qəbul etmirdilər və hərəkətlərini özünümüdafiə tədbirləri kimi izah edirdilər. Bu isə öz növbəsində təbii olaraq, şübhə doğururdu.

1999-cu ildə NATO Yuqoslaviyaya qarşı silahlı hərəkətlərini (suveren dövlətin ərazisinin bir hissəsinin bombardmanı) Kosovoda etnik albanların hüquqlarının (NATO-nun fikrincə bu hüquqlar Miloşeviç rejimi tərəfindən kobud şəkildə pozulurdu) müdafiəsi üçün humanitar müdaxilə zərurəti ilə izah edirdi. NATO üzv-dövlətləri (şübhəsiz, strateji əhəmiyyət kəsb edən bu ərazinin nəzarətə alınması ilə səciyyələnən tamamilə başqa siyasi məqsədlər güdürdülər) silahlı müdaxilənin BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndini pozmadığını bəyan etdilər. Üzv-dövlətlərin fikrincə, BMT Nizamnaməsinin VIII hissəsi (Regional razılaşmalar) bu məsələdə onlara hüquq verməklə yanaşı, hətta onların qarşısında hərəkət etmək öhdəliyi yaradır. Mü-

vafiq olaraq hərbi-siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirilən tədbirlərə haqq qazandırmaqdan (örtbasdır etməkdən) ötrü BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndi Nizamnamənin digər müddəaları kontekstində şərh edilirdi. BMT Nizamnaməsinin bu cür şərhə Rusiya və Çin tərəfindən kəskin şəkildə tənqid edildi.

Bu mübahisənin davamı olaraq BMT Beynəlxalq Məhkəməsində NATO üzv-dövlətlərinə (Belçika, Kanada, Fransa, Almaniya, İtaliya, Niderland krallığı, Portuqaliya, İspaniya, Böyük Britaniya, ABŞ) qarşı işlər (ayrı-ayrılıqda Serbiya, Çernoqoriya və Yuqoslaviya tərəfindən) açıldı. Qeyd olunan dövlətlər gücdən istifadənin hüquqiliyinə dair dəlillərini təqdim etdilər. Böyük Britaniya təkid edirdi ki, yeni şəraitin meydana gəlməsini nəzərə alaraq BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndinin şərhə təcridən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Belçika vurğulayırdı ki, belə hərəkətlər təhlükə altında olan əhalinin müdafiəsi üçün zəruri idi və Yuqoslaviyanın ərazi toxunulmazlığına və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı yönəlməmişdir. Bundan əlavə, Belçika Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrində əksini tapmış humanitar fəlakətin qarşısının alınması, eləcə də beynəlxalq hüququn imperativ normalarında təsbit olunmuş insan haqlarının müdafiəsi üçün müdaxilə öhdəliyinin mövcud olduğunu bəyan etmişdir. Niderland və digər dövlətlər bu hərəkətlərin kollektiv səciyyə daşdığını vurğulayırdılar və onlar qeyd edirdilər ki, BMT Təhlükə-

sizlik Şurasının 1203 nömrəli qətnaməsinə əsaslanırlar. Almaniya və Fransa daha təmkinli mövqe nümayiş etdirərək, NATO-nun əməliyyatının unikal xarakterə malik olduğunu və gələcəkdə bu aktın humanitar müdaxilənin həyata keçirilməsi üçün presedent kimi nəzərdən keçirməyəcəklərini vurğulayırdılar. Təhlükəsizlik Şurasının NATO-ya gücdən istifadə etmək hüququnu həvalə edən hər hansı bir qərarının olmadığına baxmayaraq bütün dövlətlər öz əməllərinə haqq qazandırmaq üçün yaranmış vəziyyətdə Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən onlara gücdən istifadəyə dair “nəzərdə tutulan hüquq” və “nəzərdə tutulan icazənin” verildiyini bildirirdilər.

Bu mübahisədə Yuqoslaviya, Serbiya və Çernoqoriya, eləcə də digər dövlətlər (Rusiya) aşağıdakıları qeyd edirdilər: gücdən istifadəyə mütləq qadağa mövcuddur (özünümüdafiə istisna olmaqla); bu kimi hallarda gücün istifadəsinə dair qərar qəbul etmə hüququ yalnız Təhlükəsizlik Şurasına məxsusdur; BMT BA-nın qətnamələri digər dövlətlərin daxili işlərinə hər hansı bir formada qarışmağı qadağa edir; NATO-nun hərəkətləri qeyri-hüquqidir.

Beləliklə, humanitar müdaxilə məqsədi ilə gücdən istifadənin hüquqiliyi barədə mübahisə həll edilməmiş olaraq qalmışdır. Bundan əlavə, bu mübahisə çoxsaylı yeni hüquqi məsələlərin və problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur: humanitar müdaxilə və onun meyarlarının dəqiq tərfi (hansı dövlətlər tərəfindən həyata keçirilə bilər; hansı hərəkətləri ehtiva edir; BMT Nizamna-

məsinin VII hissəsində nəzərdə tutulan hərəkətlərdən fərqi), eləcə də onun hüquq və ya öhdəlik olaraq qəbul edilməsi.

“Öz vətəndaşlarının qorunması” termini. 1976-cı ildə terrorçular tərəfindən nəzarətə götürülən İsrail təy-yarəsində sərnəşinlərin azad edilməsi (öz vətəndaşları-nın qorunması) məqsədilə Entebbe hava limanında (Kampala ş, Uqanda) İsrail desantının keçirdiyi əməliyyat zamanı gücdən istifadə olunmuşdur; ABŞ-ın Teh-randa özünə mənsub olan səfirliyin personalının azad olunmasına cəhd edildiyi zaman və öz vətəndaşlarının qorunması bəhanəsi ilə 1965-ci ildə Dominikan Respubli-kasına, 1983-cü ildə Qrenadaya və 1989-cu ildə Panamaya soxulması; 1956-cı ildə Suveyş kanalının milliləşdirilməsin-dən sonra həmin ərazidə bəzi dövlətlərin hərəkətləri.

Prinsipcə öz vətəndaşlarını qorumaq üçün gücdən istifadə beynəlxalq hüquq normaları ilə birbaşa qada-ğan edilmir. Lakin o, yalnız digər mühafizə vasitələri-nin olmadığı təqdirdə reallaşdırılmalıdır.

BMT Nizamnaməsində əksini tapmamış daha bir anlayış “qabaqlayıcı özünümüdafiə” terminidir. Özü-nümüdafiə hüququnun yaranması vaxtına və bu hərəkətlərin qanuniliyinə dair qarşıya çıxan suallara cavab-ların axtarışı çətinlik yaradır (yalnız BMT Nizamnamə-sinin 51-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş şəraitdə isti-fadə oluna bilər?)

ABŞ və İsrail hesab edirlər ki, digər bir dövlətin düşmənçilik niyyətinə cavab olaraq və ya həmin dövlə-

tin real gücdən istifadəsini gözləmədən onlar gücdən istifadə edə bilərlər. Məsələn, nüvə silahına sahib olma və ya bu istiqamətdə səy göstərmə həmin dövlətlər tərəfindən qabaqlayıcı özünümüdafiə tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün hüquqi əsas kimi qiymətləndirilirdi (1981-ci ildə İraqda nüvə reaktorunun dağıdılması üçün İsrailin hərəkətləri; NATO-nun İraqda S.Hüseyn rejiminin devrilməsi ilə nəticələnən hərbi əməliyyatları). BMT BA və Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrində İsrailin hərəkətlərinin mühakimə olunmasına baxmayaraq, nə bu sənədlərdə, nə də digər müvafiq mənbələrdə qabaqlayıcı özünümüdafiəninin hüquqiliyi haqqında qlobal suala cavab verilmir.

2002-ci ildə ABŞ beynəlxalq terrorçuluq və beynəlxalq öhdəlikləri pozan dövlətlər tərəfindən kütləvi qırğın silahlarının istifadəsi təhlükəsini dayandıрмаğa hazır olmalı olduğu barədə müddəanın təsbit olunduğu Milli Təhlükəsizlik Strategiyasını qəbul etdi.

Konkret beynəlxalq-hüquqi tənzimləmənin olmadığı şəraitdə qabaqlayıcı özünümüdafiə hüququndan istifadə edərkən zərər vurmaq təhlükəsi, qarşı tərəfin təhdidləri və buna qarşı istifadə edilmiş gücün uyğunluğu (adekvatlığı) nəzərə alınmalıdır.

BMT Nizamnaməsinin mövcud olduğu müddətdə bu müddəaların təfsirinin müəyyən bir təcrübəsi yaranmış və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən normaların məzmununun müəyənləşdirilməsi ilə əlaqədar dövlətlər arasında fikir ay-

rılığı üzə çıxmışdır. İqtisadi və hərbi üstünlüyə malik olan bəzi dövlətlər BMT Nizamnaməsinin müddəalarını onlara ən uyğun və faydalı şəkildə şərh etməyə və tətbiq etməyə başladılar. BMT Nizamnaməsində gücdən istifadənin bir sıra aspektlərinin qanuni cəhətdən həll edilməməsi, xüsusi beynəlxalq müqavilələrin olmaması və dövlətlərin BMT Nizamnaməsinin özlərinə uyğun şərhinə əsaslanan hərəkətləri bu sahədə beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafının zəruriliyinə ehtiyac olduğunu göstərir.

Dövlətlərin irəli sürdüyü arqumentlərə və hətta müəyyən hüquqi boşluqların olmasına baxmayaraq BMT Nizamnaməsi əsasında gücdən istifadə haqqında nəzərdə tutulan hüquq mövcud deyil. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin digər müddəaları Təhlükəsizlik Şurasının bu sahədə xüsusi rolunu birbaşa təsbit edir.

Tərksilahın beynəlxalq-hüquqi aspektləri

BMT Nizamnaməsində əks olunmuş silahsızlanma prinsipinin reallaşdırılması beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasına ən böyük töhfədir. Bu günə kimi tərksilah sahəsində əhəmiyyətli sayda çoxtərəfli və iki-tərəfli müqavilələr imzalanmışdır.

Nüvə silahlarının yayılmaması haqqında (NSYM) 1968-ci il tarixli müqavilə müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin əsas elementini təşkil edir. Müqavilə BMT Təhlükəsizlik Şurasının yalnız beş daimi üzvünün nüvə silahına sahib olmaq hüququnu nəzərdə tutur: Rusiya, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Çin. Onlar hər hansı bir

şəkildə bu silahın nüvəsiz dövlətlərə ötürülməməsi öhdəliyi götürdülər. Həmin dövlətlər isə öz növbəsində bu silahın əldə olunmasından imtina etdilər. Müqavilənin vacibliyi şübhə doğurmur: nə qədər az dövlət nüvə silahına sahib olarsa, bir o qədər onun istifadə təhlükəsi azalar. NSYM-ya riayət olunmasına beynəlxalq nəzarət funksiyaları AEBA-nın üzərinə düşür.

2010-cu ildə müqavilənin fəaliyyətini nəzərdən keçirmək üçün növbəti konfrans keçiriləcək. Son zamanlar sərt sınaqlara məruz qalan müqavilənin gələcək həyata keçirilməsini təyin etmək olduqca vacibdir. Müqavilənin üç əsas təməl prinsiplərinin vahidliyi sual altına qoyulur: atom enerjisinin sülh məqsədilə istifadəsi, yayılmaması və tərksilah. NSYM-nın əksər iştirakçıları üzərlərinə düşən öhdəliyə əməl edirlər. Lakin bəzi dövlətlər (İsrail, Pakistan və Hindistan) nüvə silahını yarıda bildilər və müqaviləyə qoşulmadılar. NSYM-nın nüvə tərksilahı haqqında tələbinin icrasına başlamadıqları üçün nüvə dövlətlərinin üçünün (Böyük Britaniya, Fransa və Çin) mövqeyi ədalətli olaraq tənqidə məruz qalır. Qeyd etmək lazımdır ki, NSYM-ın bir sıra iştirakçıları nüvə silahının yaradılması xeyrinə seçim edə bilərdilər, lakin bunu etmədilər. Vaxtilə tamamilə fərqli qərar qəbul edən ölkələrə nüvə silahından imtinaya görə "mükafatın" təqdim edilməsi bu dövlətləri qayğılandırان məsələlərdəndir. ABŞ-ın rəhbər rol oynadığı NATO-nun siyasətində güc istiqamətinin daha da artması təkanverici amil kimi çıxış edir.

Şübhəsiz, KXDR timsalında hər hansı bir nüvəsiz dövlətin atom sülh proqramının həyata keçirilməsinə NSYM-in zəmanət verdiyi hüququn reallaşdırılması, daha sonra isə “birdən” nüvə silahını yaratdığını və müqavilədən çıxdığını bəyan etməsi meyli narahatlıq doğuran haldır.

1987-ci ilin aprelində yaradılmış Raket texnologiyalarına nəzarət rejimi (RTNR) ixraca nəzarət üzrə əlaqələndirici tədbirlərin köməylə ballistik raketlərin və kütləvi qırğın silahlarının digər çatdırılma vasitələrinin yayılmasını dayandırmağa çalışan dövlətlərin qeyri-formal və könüllü birliyidir. Kanada, Fransa, Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya, Yaponiya və ABŞ bu birliyin təsisçiləri hesab olunurlar. Bu günədək Rusiya da daxil olmaqla RTNR-ə 34 dövlət daxil olmuşdur.

RTNR-in məqsədi raketlərin, pilotsuz uçan aparatların və 300 km. az olmayan məsafəyə 500 kq ağırlıqda faydalı yük çatdırmaq qabiliyyəti olan sistemlərin yaradılması üçün nəzərdə tutulan texnologiyaların, eləcə də kütləvi qırğın silahının hədəfə çatdırılması üçün nəzərdə tutulan sistemlərin yayılmasını məhdudlaşdırmaqdan ibarətdir.

İştirakçı dövlətlər RTNR kontekstində ixrac nəzarətinin “milli tədbirlər”i haqqında məlumatın mübadiləsi yolu ilə əməkdaşlığı həyata keçirirlər. RTNR çərçivəsində raketlərin və raket texnologiyaların ötürülməsinin rəhbər prinsipləri hazırlanıb. RTNR-in bütün qərarları konsensus əsasında qəbul olunur və ildə bir dəfə keçiri-

lən plenar iclasda mütləq şəkildə təsdiqlənir. Plenar iclaslar arasında ayda bir dəfə iştirakçı dövlətlərin səfirlik nümayəndələrinin görüşləri təşkil olunur. Görüş yeri Fransanın Parisdə yerləşən xarici işlər nazirliyidir.

Strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması və azaldılması sahəsində Sovet İttifaqı ilə ABŞ arasındakı əlaqələr, daha sonra Rusiya-Amerika əlaqələri real tərksilah məsələsində son dərəcə vacib idi. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərin təhlükəsizliyi kimi həssas bir sahədə müqavilələrin bağlanması həmişə müəyyən maddi şərtlərə əsaslanır. SSRİ və ABŞ arasında strateji hücum silahları sahəsində ilk müqavilələr 1972-ci ildə bağlanmışdır: Raket əleyhinə müdafiə sisteminin məhdudlaşdırılması haqqında Müqavilə (RƏM üzrə Müqavilə) və strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması sahəsində bəzi tədbirlər haqqında müvəqqəti Razılışma (SSM-1).

RƏM üzrə Müqavilə prinsipial əhəmiyyətə malik idi. Onun köməyi ilə silah yarışını çilovlamaq üçün irəliyə addım atıldı. Strateji hücum və müdafiə silahları arasında mövcud olan qırılmaz əlaqə məlumdur. "Qılınc" ilə "qalxan" arasında mövcud olan daimi rəqabəti məhdudlaşdırmaq zəruri idi. Raket əleyhinə sistemlərə sərt məhdudiyyətlər qoymaqla buna nail olundu. Belə məhdudiyyətlər, öz növbəsində, strateji hücum silahlarını məhdudlaşdıran ilk addımı atmağa imkan verdi. Bu təsadüf nəticəsində baş vermədi. Hesab olunur ki, ötən əsrin 70-ci illərinin əvvəlində tərəflər artıq qarşılıq-

lı zəmanətli məhvi təmin edən nüvə potensialını toplamışdılar. Kəmiyyət baxımından strateji silahların yarışması əhəmiyyətli dərəcədə öz mənasını itirirdi. Tərəflər yeni SHS sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və yaradılması üçün resursları azad etməyə çalışırdılar. Bundan əlavə, hesab olunur ki, 1970-ci illərin əvvəllərində SSRİ raket əleyhinə sistemlərin inkişafında Amerika Birləşmiş Ştatlarını qabaqlayırdı.

RƏM üzrə Müqavilə SHS-ların azaldılması sahəsində davamlı addımlar üçün əsas rolunu oynadı. 1979-cu ildə SSM-2 Müqaviləsi; 1991-ci ildə strateji hücum silahlarının azaldılması və məhdudlaşdırılması haqqında Müqavilə (SHS-1); daha sonra isə 1993-cü ildə SHS-2 imzalandı.

RƏM üzrə Müqavilə (1972-ci il) və onun Protokolu (1974-cü il) ABŞ və SSRİ-nin iarsenalında radiusu 150 km bərabər olan raketə leyhinə bir yerləşmə sahəsinin olmasını nəzərdə tuturdu. SSRİ həmin sahəni Moskva ətrafında, ABŞ isə qitələrarası ballistik raketlərin (QBR) yerləşdiyi rayon ətrafında seçdi. Strateji hücum silahları sahəsində razılaşmalar nüvə silahlarının və döyüş başlıqlarının strateji daşıyıcılarının sayını məhdudlaşdırırdı. Eyni zamanda, tərəflər "kəmiyyət bərabərliyi" prinsipinə, yəni SHS-in müvafiq komponentlərinin təxmini bərabər sayına sadıq olduqlarını nümayiş etdirirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzarət mexanizmlərinin "strateji" müqavilələrə daxil edilməsi mühüm nailiyyət hesab olunur. Əvvəllər kosmik vasitələrin köməyiylə di-

gər dövlətin ərazisinin müşahidəsi casusluq kimi şərh edilirdi. RƏM və SHS müqavilələrində isə onlar “milli texniki nəzarət vasitələri (MTNV)” adlandırılaraq əsas nəzarət vasitələrinə çevrildi.

2001-ci ilin dekabrında, SHS-1 Müqaviləsinin tələb etdiyi kimi, Rusiya və ABŞ müəyyənləşdirilmiş məhdudiyətlərə nail olduqlarını bəyan etdilər. Lakin onlar müxtəlif yollarla əldə edilmişdir. Amerika tərəfindən fərqli olaraq Rusiya əsasən SHS-in unikal növlərinin ləğv edilməsi hesabına razılaşma öhdəliklərini icra edir. ABŞ isə, köhnəlmiş Minitmen və Poseydon raket komplekslərini, eləcə də ilkin modifikasiyada olan ağır B-52 bombardmançıları ləğv edərək tələb olunan səviyyəyə nail oldu.

SSRİ-nin dağılması və Rusiyanın ötən əsrin 90-cı illərində iqtisadi çətinlikləri ABŞ-ın müəyyən siyasi dairələrində iqtisadi cəhətdən yorucu silah yarışının Rusiya ilə rəqabət aparmaq üçün effektiv bir vasitə olduğuna inam yaratdı. Rusiyaya özünün silahlı qüvvələrinin modernləşdirilməsi üçün lazımı ehtiyatları əldə etməyə imkan verən neftin yüksək qiyməti və yenilənmiş Rusiya rəhbərliyinin dövlətin hərtərəfli gücləndirilməsini nəzərdə tutan siyasəti ABŞ-ı açıq-aydın qane etmirdi.

Belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, 2000-ci illərin əvvəllərində yeni ABŞ administrasiyası əks tədbirlərin biri qismində "sınanmış" taktikadan istifadə etmək, yəni silah yarışmasını bərpa etmək haqqında qərar qəbul etdi. Bu məqsədlə 2002-ci ildə ABŞ strateji sabitlik üçün

mühüm olan RƏM üzrə Müqavilədən çıxır və raket əleyhinə yeni bir müdafiə proqramı yaradır.

RƏM üzrə Müqavilədən əlavə 1996-cı il tarixli nüvə sınaqlarının hərtərəfli qadağan edilməsi haqqında Müqavilə, SHS-2, SHS-3 çərçivə razılaşması, strateji və taktiki RƏM fərqləri haqqında razılaşma, hərbi məqsədlər üçün bölünən materialların istehsalının dayandırılması haqqında Müqavilə də ABŞ-ın nüvə tərksilahı üzrə müqavilə sisteminin sökülməsinə dair siyasətinin qurbanı olmuşdur.

Yaranmış vəziyyətdə nüvə tərksilahı yolu üzrə hərəkəti davam etdirmək olduqca çətin idi. Rusiyanın israrlı siyasəti sayəsində SHS üzrə daha bir vacib müqavilə - strateji hücum potensialının azaldılması haqqında Müqavilə (SHP) – imzalamaq mümkün oldu. Yeni müqavilədə tərəflər "kəmiyyət bərabərliyi" prinsipindən uzaqlaşdılar. "Strateji hücum potensialı" termini mürəkkəb danışıqlar zamanı əldə edilən razılıq nəticəsində meydana çıxdı. Danışıqların gedişində Amerika Birləşmiş Ştatları məcburi səciyyə daşımayan deklarativ amorf sənədin qəbul olunmasına çalışdı. Müqavilə nüvə döyüş başlıqlarının 2200-1700 ədəd səviyyəsinə endirilməsini nəzərdə tutur. Müqavilənin qiymətləndirilməsi birmənalı deyil. Tərksilah sahəsində mütəxəssislər müəyyən miqdar göstəricilərinin və aralıq azalma mərhələlərinin Müqavilədə əks olunmadığını qeyd edirdilər. Buna baxmayaraq, SHS haqqında Müqavilə Rusiyaya strateji nüvə güvvələrinin (SNQ) təhlükəsizli-

yi üçün qorxmadan minimum tələb olunan səviyyəyə endirməyə imkan verir.

Lakin bu müqavilənin icrasında problemlər ortaya çıxdı. Amerika Birləşmiş Ştatları əsas diqqətini özünün strateji hücum silahlarının saxlanılmasına və modernləşdirilməsinə yönəlmişdir. "Operativ yerləşdirilən nüvə və döyüş başlıqları" anlayışının tətbiq olunması yolu ilə ABŞ SHP haqqında Müqavilənin tələblərini yerinə yetirir. Amerika ikiqat mühasibatına görə məhz bu başlıqlar nəzərə alınmalıdır. "Qaytarılacaq" potensial kimi arsenallarda saxlanılması nəzərdə tutulan döyüş başlıqları isə hesaba alınmırdı. Bu cür siyasətin tətbiqi açıq-aydın Müqavilənin tələblərinə əməl olunmamasının göstəricisidir.

Kosmik yerləşmə komponentləri ilə tammiqyaslı raket əleyhinə milli müdafiənin yaradılmasını nəzərdə tutan 1980-ci illərin strateji müdafiə təşəbbüsünün Amerika Birləşmiş Ştatları tərəfindən faktiki canlandırılması sabitliyi pozan amildir. Ancaq hazırda məsələ Amerika Birləşmiş Ştatlarının ərazisi ilə yanaşı onun NATO üzrə müttəfiqlərini də əhatə edir. Məsələn, Çexiyada raket əleyhinə müdafiə radarının və Polşa ərazisində 10 ədəd raket ələ keçirən cihazın yerləşdirilməsi. İran və Şimali Koreya tərəfindən mifik nüvə təhdidi təbliğat örtüyü kimi istifadə olunur. Əslində burada ən azı iki məqsəd mövcuddur: Rusiyanı yeni dağdıçı silah yarışmasına cəlb etmək və onun dayandırıcı (daşındırıcı) potensialını azaltmaq. Polşa ilə yanaşı Norveç və Böyük Britani-

yada yerləşdirilməsi planlaşdırılan ABŞ raketlərinin uçuş uzaqlığı rus strateji hüçüm silahlarının təxminən yarısının yerləşdirildiyi Rusiyanın praktiki olaraq bütün Avropa hissəsini əhatə edir. Əlbəttə ki, Rusiya Amerika Birləşmiş Ştatlarının bu cür addımlarına son dərəcə neqativ münasibət bəsləyir və Rusiya rəhbərliyi ölkənin "bahalı qarşıdurma"ya cəlb edilməsinə imkan verməyəcəyini bəyan etmişdir.

Sabitliyi pozan belə addımlarının əvəzinə, Rusiya kollektiv təhlükəsizlik tədbirləri kontekstində konstruktiv həllər təklif edir. Raket əleyhinə müdafiə sahəsində bir çox dövlətlərin bərabər iştirakı ilə perspektivdə global raketəleyhinə müdafiə sisteminin yaradılması. Avropaya gəldikdə isə, yaxın illərdə idarəçilikdə hamının bərabər iştirakını təmin etməklə neytral Avropa dövlətləri də daxil olmaqla, hamı üçün vahid raket əleyhinə müdafiə sistemini yaratmaq mümkün olardı.

2009-cu ildə SHS-1 Müqaviləsinin fəaliyyət müddəti başa çatdı. Rusiya qabaqcadan strateji hücum silahlarının azaldılmasının və məhdudlaşdırılmasının gələcəkdə nəzarət altına alınması haqqında yeni tam formatlı müqavilə hazırlamağı təklif etdi. Məqsəd Rusiya və ABŞ arasında strateji münasibətlərdə sabitliyi qoruyub saxlamaqdır. Belə bir hüquqi cəhətdən məcburi sənəd, həm strateji daşıyıcıların, həm də onlara yerləşdirilən döyüş başlıqlarının yoxlanılması üçün nəzərdə tutulan yeni, aşağı həddi təsbit edə bilərdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Amerika Birləşmiş Ştatları ilə tərksilah danışıqları hər zaman çox çətin keçmişdir. Bir tərəfdən, bu, danışıqların son dərəcə həssas mövzusu ilə, digər tərəfdən isə tərəflərin məğlub olmaq istəmədiyi gərgin diplomatik mübarizə ilə izah olunurdu. Orta və yaxın mənzilli raketlər haqqında Müqavilənin hazırlanması bunun bariz nümunəsidir.

1985-ci ildə, əvvəlki danışıqların pozulmasından sonra, SSRİ və ABŞ qarşılıqlı əlaqəli üç problemin hərtərəfli müzakirəsinin aparılmasına dair razılığa gəldilər: strateji müdafiə və kosmos; SHS; orta mənzilli raketlər. Danışıqlar üç tematik qrupa bölünən vahid nümayəndə heyətləri tərəfindən aparılmışdır.

Bu vaxt SSRİ Qərbdə SS-20 kimi tanınan Avropada yerləşdirilmiş orta mənzilli raketlərin köhnə nüsxələrini yeniləri ilə (OMR-10) əvəzləyirdi. Bu raket sistemləri mobil idi və hər biri üç nüvə döyüş başlığı daşıyırdı. Ləğv siyahısına düşən bu raketlərin hərəkət mənzili 5000 km təşkil edirdi. Buna cavab olaraq, ABŞ Almaniyaya Federativ Respublikasının, İngiltərənin və İtaliyanın ərazisində qanadlı və ballistik raketlər yerləşdirməyə başladı. Bu cür qarşılıqlı Avropa qitəsində vəziyyəti kəskinləşdirdi. Ənənəvi silahlı qüvvələrin kütləvi qruplarına ən yeni nüvə vasitələri əlavə olundu. Üstəlik, Amerika sistemləri sabitliyi daha çox pozan xarakterə malik idi. Belə ki, faktiki olaraq sovet ərazisinin dərinliklərinə zərbə endirmək iqtidarında olan strateji silah-

ları ehtiva edirdi. Sovet raketləri isə ABŞ ərazisinə çatmırdı.

1987-ci ildə SSRİ və ABŞ arasında ballistik raketlərin iki növünün, eləcə də yerdə yerləşdirilən qanadlı raketlərin tamamilə aradan qaldırılması üçün orta və yaxın mənzilli raketlər (OYMR) üzrə müddətsiz müqavilə bağlandı. Ləğv siyahısına düşən bu raketlərin hərəkət məsafəsi 500-5500 km təşkil edirdi. Eyni zamanda, SSRİ rəhbərliyi misilsiz güzəştlərə gedərək iki dəfə çox raketin məhvinə razılıq verməklə yanaşı uçuş məsafəsi Müqavilədə göstəriləndən daha az olan ən yeni operativ-taktiki raketləri də OTR-23 (OKA) ləğv siyahısına daxil etdi.

OYMR üzrə Müqavilə tamamilə intruziv nəzarət rejimini nəzərdə tutur ki, bunun da əsasını yerlərdə yoxlamalar təşkil edir.

Avropada Amerika raket əleyhinə bazalarının və radarın yerləşdirilməsi planları sabitliyi pozan təxribat xarakterli hərəkət kimi qiymətləndirilə bilər. Avropada, eləcə də digər yerlərdə belə bazalara qarşı orta mənzilli raketlərin istifadə olunması bu addıma mümkün cavablardan biri ola bilərdi. Başqa sözlə, ABŞ öz hərəkətləri ilə OYMR haqqında Müqavilənin gələcəyini sual altına qoyur.

Daha bir vacib aspekt ondan ibarətdir ki, bir çox ölkələr (İran, Pakistan, Hindistan, ÇXR, Koreya Respublikası və KXDR) müvəffəqiyyətlə orta mənzilli raketləri yaradırlar və yalnız ABŞ və Rusiyaya bu raketlərə sahib

olmaq qadağandır. Bu isə əlavə olaraq sabitliyi pozan daha bir məqamdır. 2007-ci ilin oktyabrında Rusiya və ABŞ bir sıra ölkənin raket istehsalı texnologiyalarına sahib olmaları və öz cəbbəxanalarını genişləndirdikləri və bununla da yayılmama rejimini pozduqları faktı ilə narahatlıqlarını ifadə edərək BMT kürsüsündən bütün dövlətləri OYMR haqqında Müqaviləyə qoşulmağa səsəldilər.

Kütləvi qırğın silahlarının (KQS) müəyyən növlərini qadağan edən beynəlxalq hüquqi aktlar beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nüvə silahı ilə yanaşı bioloji (bakterioloji) və kimyəvi silah da kütləvi qırğın silahı hesab olunur.

İstisna etmək olmaz ki, gələcəkdə əhalinin geniş kütlələrinə zərbə endirmək ehtimalı və qeyri-seçiciliyi ilə xarakterizə olunan digər silah növləri yarana bilər. Artıq hazırlanmış və nüvədən fərqli olaraq yalnız canlı orqanizmlərə xələl gətirən neytron silahını bu silahlardan biri hesab etmək olar.

Bakterioloji (bioloji) və kimyəvi silah sahəsində tərəfsizlik bir neçə məqsəd güdürdü. Hər şeydən əvvəl, bu, silahlı münaqişələr baş verdikdə döyüşən dövlətlərin vasitə seçiminə məhdudluğu tətbiq olunmasıdır. Kütləvi qırğın silahlarının iki sinfinin qadağan edilməsi, bu silah növləri üzrə yarışmanın dayandırılmasında mühüm bir addım oldu.

Bakterioloji (bioloji) və toksin silahların hazırlanmasının, istehsalının və ehtiyatlarının toplanmasının qada-

ğan olunması və onların məhv edilməsi haqqında 1972-ci il tarixli Konvensiya (BTSK) kütləvi qırğın silahlarının bütöv bir növünün qadağan edilməsi üzrə universal xarakterli beynəlxalq öhdəlikdir. Lakin beynəlxalq təhlükəsizliyin bu cür əhəmiyyətli bir məsələsinə toxunan beynəlxalq müqavilə üçün BTSK qaydaların kifayət qədər ümumi xarakteri ilə səciyyələnir. BTSK-nin mətni tam miqyaslı müqaviləyə nisbətən iştirakçı ölkələrin birgə siyasi bəyanatına bənzəyir. Belə ki, mətndə onun həyata keçirilməsinə yanaşmalar haqqında xüsusi müddəalar və qadağan edilməyən bioloji agentlərin siyahısı əks olunmayıb.

BTSK-nin göstərilən xüsusiyyətləri ötən əsrin 90-cı illərində onun icrasına beynəlxalq nəzarət mexanizminin hazırlanması üçün BTSK-nin iştirakçı dövlətlərdən ibarət xüsusi qrupun yaradılmasının əsas səbəbi olmuşdur. Nəticədə BTSK-nin icrasının yoxlanılması və nəzarət üzrə tədbirləri nəzərdə tutan protokol layihəsi hazırlandı. Lakin 2001-ci ildə ABŞ protokolu dəstəkləməkdən imtina etdi və öz hərəkətlərini onunla izah etdi ki, protokol BTSK-nin icrasının yoxlanması proseduru nu yaxşılaşdırmaq iqtidarında deyil, eləcə də protokolu müddələrinin tətbiq olunması biotexnologiyaların inkişafı ilə bağlı olan hüquqi fəaliyyəti poza bilər, kommersiya və ya dövlət sirrini təşkil edən məlumatın yayılmasına yardım göstərə bilər. ABŞ təsdiqləyirdi ki, biotexnologiyalarla bağlı fəaliyyətin həyata keçirildiyi obyektlərin çoxalması yoxlamanı praktiki olaraq sıfıra

endirir. ABŞ-ın bəyanatına görə, bəzi obyektlərin ümumiyyətlə açıqlanmayacağı və beləliklə nəzarətdən çıxacağı ehtimalı yüksəkdir. Əksər ekspertlər hesab edirlər ki, Amerika Birləşmiş Ştatları tərəfindən irəli sürülən etirazlar ölkədə aparılan tədqiqatların gizlədilməsinə və özünün biotexnoloji obyektlərinin nəzarətsiz fəaliyyət göstərməkdə davam etməsinə yönələn pərdələnmiş fəaliyyətdir.

Qeyd olunan problemlər 2006-cı ildə keçirilən BTKS-nin iştirakçı dövlətlərinin 6-cı geniş Konfransında həll edilməmiş olaraq qaldı. Yaranmış çətinliklərə baxmayaraq, BTKS-nin yoxlama mexanizmi üzərində iş davam edir.

Kimyəvi tərksilahın beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin əsasını kimyəvi silahın hazırlanmasının, istehsalının, toplanmasının və istifadə olunmasının qadağan edilməsi və onun məhv edilməsi haqqında 1993-cü il tarixli Konvensiya (KSQK) təşkil edir. Müəlliflər BTKS-in çatışmazlıqlarını nəzərə aldılar. Buna görə KSQK kimyəvi tərksilahın əsasını detallı tənzimləyən bütöv bir sənədi ehtiva edir (kimyəvi silahın müəyyənləşdirilməsi, onun məhv edilmə qaydası, kimyəvi silahın qadağan edilməsi üzrə Təşkilatın (KSQT) statusu və vəzifələri, eləcə də görünməmiş intruziv nəzarət prosedurları).

KSQT-nin əsas vəzifələrini KSQK-yə əməl olunmasına beynəlxalq yoxlama, iştirakçı-dövlətlər arasında əməkdaşlıq və məsləhət üçün forumun təmin edilməsi təşkil edir. KSQK yoxlamaların iki növünü nəzərdə tu-

tur: adi və sorğu üzrə inspeksiya. Adi inspeksiyanın məqsədi yoxlama keçirən iştirakçı-dövlətlərin konkret obyektə dair onların milli elanlarında təqdim etdikləri informasiyanın düzgünlüyünü yoxlamaq, eləcə də elan olunan obyektə həyata keçirilən fəaliyyətin KSQK-nın müddəalarına uyğunluğunu təsdiq etməkdən ibarətdir. Yoxlamaların ən çətin növü KSQK-ya mümkün riayət olunmaması məsələlərini aydınlaşdırmaq və tənzimləmək məqsədi ilə keçirilən sorğu üzrə yoxlamalardır.

Kimyəvi silahların ləğvi və ona beynəlxalq nəzarət sisteminin mövcudluğuna baxmayaraq, kimyəvi silahların məhv edilməsi KSQK-nın əsas problemi olaraq qalmaqdadır. 2015 ci il Suriyada kimyəvi silahdan istifadə artıq bəzi təcili müqavilələrin bağlanmasının vacibliyini göstərirdi. KSQK mövcud olan kimyəvi silahların bütün ehtiyatlarının 10 il ərzində məhv edilməsini nəzərdə tutur. Lakin əgər iştirakçı-dövlət son tarixədək buna nail ola bilməsə, ona ümumilikdə beş ildən çox olmamaqla möhlət verilir. Bununla bağlı Rusiyaya və ABŞ-a artıq müvafiq möhlət verilib. Belə ki, onlar kimyəvi silahların əsas ehtiyatlarına sahib olduqlarına görə həmin ehtiyatların məhv edilməsi planının KSQK-nın hazırlanması zamanı nəzərdə tutulandan daha mürəkkəb və bahalı olduğu məlum olmuşdur.

2000-cı illərdə bəzi problemlər ilə əlaqədar Rusiya KSQK-nın icrası ilə bağlı əhəmiyyətli çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Kifayət qədər maliyyə imkanlarının olmama-

sı kimyəvi silahların məhv edilməsi üçün ixtisaslaşdırılmış obyektlərin tikintisinə mane olurdu. Qeyd edilməlidir ki, KSQK-nın digər iştirakçı-dövlətləri bu məsələdə müəyyən yardım göstərmişlər.

Kütləvi qırğın silahlarının yayılması və onun terrorçuların əlinə keçməsi ehtimalı beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təhdid edən yeni çağırışdır. KQS-terror aktlarının qarşısının alınması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq kütləvi qırğın silahlarının yayılmaması üzrə dövlətlərin əməkdaşlığından irəli gələn törəmə bir fəaliyyətdir. Lakin buna baxmayaraq, KQS-terrorçuluğu beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında ayrıca bir problem kimi nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, onun həlli yayılmama tədbirləri çərçivəsindən kənara çıxır və müstəqil bir yanaşma tələb edir.

KQS-terrorçuluğuna qarşı beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi mexanizmi aşağıdakı bir sıra beynəlxalq müqavilələrlə nəzərdə tutulur: Nüvə materialının fiziki mühafizəsi haqqında 1979-cu il tarixli Konvensiya, Bomba terrorçuluğu ilə mübarizə haqqında 1997-ci il tarixli Beynəlxalq Konvensiya, Nüvə terrorçuluğu aktları ilə mübarizə haqqında 2005-ci il tarixli Beynəlxalq Konvensiya.

Yuxarıda qeyd olunan beynəlxalq müqavilələrin əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq onlarda da bir sıra çatışmazlıqlar mövcuddur. Birincisi, KQS-terrorçuluğuna qarşı təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə mexanizmin natamamlığı: 1997-ci il Konvensiyası yalnız dolayı-

sı ilə KQS-terrorçuluğu probleminə toxunur; 2005-ci il Konvensiyası yalnız nüvə silahına dair KQS-terrorçuluğunun qarşısının alınması üzrə əməkdaşlığı tənzimləyir; 1979-cu il Konvensiyasında isə yalnız nüvə materialına dair hüquqa zidd hərəkətlərin qarşısının alınması nəzərdə tutulub. KQS-terrorçuluğunun qarşısının alınması üzrə əməkdaşlığın beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi hələ ki, qüvvədə olan beynəlxalq müqavilələrdə tam olaraq öz əksini tapmayıb. Bundan əlavə, bu sahədə qüvvədə olan razılaşmalar yalnız KQS-in mövcud növlərinə toxunur (bakterioloji, kimyəvi, nüvə, radioloji) və bu silahın mümkün gələcək nümunələrini əhatə etmir.

Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üzrə əsas məsuliyyətin həvalə olunduğu BMT Təhlükəsizlik Şurası KQS-terrorçuluğundan təhlükəsizliyin təmin edilməsi mexanizminə sahibdir. Bu mexanizm 1540 sayılı (2004-ci il) Qətnaməyə əsaslanır. Qətnamənin əsas məqsədi nüvə, kimyəvi və bioloji silahların və onlara aid materialların, eləcə də çatdırılma vasitələrinin terrorçuların əlinə keçmə təhlükəsinin qarşısının alınmasından ibarətdir. Qətnaməyə uyğun olaraq bütün dövlətlər:

➤ nüvə, kimyəvi və bioloji silahları və onların çatdırılma vasitələrini hazırlamağa, əldə etməyə, istehsal etməyə, sahib olmağa, daşımağa, köçürməyə və tətbiq etməyə səy göstərən qeyri-dövlət subyektlərinə hər hansı bir formada dəstək verməkdən çəkinirlər;

➤ hər hansı bir qeyri-dövlət subyektinə, xüsusilə terrorçuluq məqsədilə nüvə, kimyəvi və ya bioloji silahlar və onların çatdırılma vasitələrinin istehsalını, əldə olunmasını, sahib olmasını, hazırlanmasını, daşınmasını, verilməsini və ya istifadə olunmasını, habelə yuxarıda göstərilən hər hansı hərəkətlərdən birində iştiraka cəhd etmələrini, vasitəçi kimi iştirakını, köməklik və ya maliyyə yardımı göstərməsini qadağan edən müvafiq qanunlar qəbul edirlər və səmərəli şəkildə onları tətbiq edirlər;

➤ nüvə, kimyəvi və bioloji silahların və onların çatdırılma vasitələrinin yayılmasının qarşısının alınması üçün milli nəzarətin qurulması məqsədilə səmərəli tədbirlər görürlər və tətbiq edirlər.

1540 sayılı Qətnamənin yerinə yetirilməsinə nəzarət üçün ixtisaslaşmış komitə yaradıldı. Həmin komitə adı çəkilən Qətnamənin icrası üçün atılan və atılması nəzərdə tutulan addımlar haqqında dövlətlərin hesabatlarını nəzərdən keçirməlidir və BMT TŞ-yə müvafiq məruzə təqdim etməlidir.

"Səkkizlər qrupu" çərçivəsində əməkdaşlıq KQS-terrorçuluğunun qarşısının alınmasının digər bir mexanizmidir. Bu qrup inkişaf etmiş aparıcı sənaye dövlətlərindən ibarət forumu ehtiva edir. Onun tərkibinə Rusiya, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Yaponiya, Almaniya, Kanada, İtaliya, eləcə də xüsusi statusa malik AB daxildir. "Səkkizlər qrupu" beynəlxalq təşkilat deyil və beynəlxalq müqaviləyə əsaslanmır. Qrupun formal olaraq

müəyyən edilmiş qəbul meyarları, nizamnaməsi və daimi katibliyi yoxdur. Qəbul olunmuş qərarlar siyasi öhdəlik xarakterlidir. Buna baxmayaraq, "Səkkizlər qrupu"nda əməkdaşlıq çərçivəsində, o cümlədən KQS-terrorçuluğunun qarşısının alınması sahəsində əldə olunan nəticələr olduqca əhəmiyyətlidir.

Kütləvi qırğın silahının və maddələrinin terrorçuların əlinə düşməsinin qarşısını almaq məqsədilə 2002-ci ildə Kanada şəhəri Kananaskisdə "Kütləvi qırğın silahının və maddələrinin yayılmasına qarşı Qlobal tərəfdaşlıq" proqramı qəbul olundu. Razılaşdırılmışdır ki, ilkin olaraq proqram Rusiyada xüsusi layihələrin həyata keçirilməsinə, xüsusilə kimyəvi silahların məhv edilməsinə və istismardan çıxarılan nüvə sualtı qayıqlarının ləğvinə yönəldiləcək. Proqram, 10 il ərzində həyata keçirilməsi planlaşdırılan bu layihələrə ən azı 20 milyard dolların ayrılmasını nəzərdə tutur.

2004-cü ildə "Səkkizlər qrupu"nu nüvə silahı yaratmaq üçün bu cür materiallardan istifadə etmək istəyən və ya onların terrorçuların əlinə keçməsinə şərait yaradan dövlətlərin ixtiyarına verilməsi nöqtəyi-nəzərindən potensial təhlükəli olan həssas nüvə məhsullarına dair ixrac nəzarətinin gücləndirməsi haqqında qərar qəbul etdi. Nüvə komponentindən əlavə bioterrorizmə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Xüsusilə, dövlətlər biomonitorinq, qlobal ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin mühafizəsinin gücləndirilməsi, bioloji silahların nəzərdə tutulan istifadəsi və ya yoluxucu xəstəliklərin şübhəli epidemiyaları-

nın yayılması hallarında nəticələrin araşdırılması və aradan qaldırılması üçün milli və beynəlxalq səviyyədə konkret addımlar atmağa borcludurlar.

Qlobal tərəfdaşlıq proqramının reallaşdırılması üçün bütün səylərin cəmləşdirilməsi vacibdir. Ümumi fikrə görə, Rusiyada prioritet hesab olunan bu layihələrin həyata keçirilməsinə belə vəsait çox gec ayrılır. Əsliyə, Rusiya kimyəvi silahların ehtiyatlarının ləğvi və istismar müddəti bitən nüvə sualtı qayıqlarının məhv edilməsi üzrə çoxmilyardlı prosesin əsas yükünü daşımaqda davam edir.

Əsas 2003-cü ilin mayında qoyulmuş Yayılma sahəsində təhlükəsizlik üzrə Təşəbbüs (YSTT) kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının və KQS-terrorizminin qarşısının alınması üzrə tədbirlər sistemini tamamlayan başqa bir mexanizmdir. Hazırda 80-dan çox dövlət, o cümlədən Rusiya onun iştirakçıları sırasına daxildir. YSTT-nin formal infrastrukturunu, katibliyi, mənzil-qərargahı və ya sədri mövcud deyil. YSTT iştirakçı-dövlətlərin hüquq-mühafizə, hərbi və xarici işlər orqanlarının əməkdaşlığı ilə KQS-in yayılmasının qarşısının alınması üzrə birgə hərəkət etmələri barədə razılaşmadır. KQS laboratoriyalarının bağlanması və onun hazırlanmasını maliyyələşdirən mənbələrin məhv edilməsi də daxil olmaqla KQS-in istehsalının bütün mərhələləri, gələcəkdə isə KQS və onun istehsalı üçün materialların qeyri-qanuni təchizatının tam olaraq dayandırılması YSTT-nin son məqsədini təşkil edir. YSTT-in iştirakçı-ölkələrinin

əsas səyləri kütləvi qırğın silahını əldə etməyə çalışan dövlətlərə yönəlib. YSTT-nin büdcəsi olmadığı üçün hər bir dövlət onun icrasına müstəqil şəkildə vəsait ayırır.

YSTT-nin inkişafı üçün 2003-cü ildə Parisdə ələ keçirmə prinsipləri haqqında Bəyanat qəbul olundu. Hər şeydən əlavə ələ keçirmə üzrə tədbirlər qismində aşağıdakılar nəzərdə tutulurdu: kütləvi qırğın silahlarının yayılması üzrə şübhəli hərəkətlər haqqında məlumatın operativ mübadiləsinin həyata keçirilməsi; bir dövlətin yurisdiksiyası altında olan gəmilərin digər dövlətin sularında olduğu zaman həmin gəmilərdə qadağan olunmuş yüklərə dair şübhəli məlumat əldə edilərsə onların yoxlanılmasının həyata keçirilməsi; qadağan olunmuş yüklərin olmasına dair şübhə yarandığı təqdirdə digər dövlətin nümayəndələrinə öz gəmilərində yoxlama keçirməsinə icazənin verilməsi; belə yüklərin yoxlanılması, o cümlədən saxlanması və ya əvvəlcədən bu hava gəmilərinin tranzit hüququndan məhrum edilməsi məqsədilə yuxarıda göstərilən yüklərin daşınmasında şübhəli bilinən və dövlətlərin hava məkanına daxil olan hava gəmilərinin enməyə məcbur edilməsi;

YSTT-nin reallaşdırılması bir sıra problemlərlə üzləşir. Bura fəaliyyət sahəsinin ərazi cəhətdən məhdudluğunu aid etmək olar: təşəbbüs açıq dənizə və onun üzərindəki hava məkanına, habelə hər hansı bir dövlətin suverenliyi altında olmayan digər ərazilərə şamil olunmur. Qeyd etmək lazımdır ki, YSTT-nin beynəlxalq hü-

ququn mövcud normalalarına cavab vermədiyinə dair fikir mövcuddur. Xüsusilə, kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qadağan olunmasına əməl etməyən dövlətlərin müəyyənləşdirməsinə dair iştirakçı-dövlətlərə verilən səlahiyyətlər və qadağanı pozanlara qarşı tətbiq olunan güc təzyiqi BMT Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətlərini pozur. Ayrı-ayrı dövlətlərin suveren hüquqlarını məhdudlaşdırmaq cəhdləri isə suveren bərabərlik prinsipini pozur. Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, şübhəli yüklərin ələ keçirilməsi və müsadirəsi üzrə əməliyyatlar müvafiq nüfuzlu beynəlxalq orqanlar tərəfindən sanksiyalaşdırılmalıdır. Digər tərəfdən, belə bir fikir mövcuddur ki, BMT TŞ-nin 1540 sayılı Qətnaməsi müəyyən dərəcədə YSTT-nin hüquqiliyini əsaslandırır. Bu Qətnamədə Şura BMT Nizamnaməsi ilə ona həvalə olunmuş əsas məsuliyyətə uyğun olaraq beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə nüvə, kimyəvi, bioloji silahların və onların çatdırılma vasitələrinin yayılması ilə bağlı yarana biləcək hər hansı təhdidlərə qarşı lazımi və səmərəli fəaliyyətə əl atacağına hazır olduğunu ifadə etmişdir. Şübhəsiz ki, KQS-terrorçuluğu ilə mübarizə beynəlxalq hüququn mövcud normalarını mütərəqqi inkişaf etdirən kompleks beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmənin qəbul olunmasını tələb edir.

Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması hərbi kosmik fəaliyyətlə bağlı problemlərin həllini tələb edir. Kosmosda silahlanma yarışının qarşısı alınmasa dünyanın təhlükəsizliyi daha həssas, dünyada hərbi-

siyasi tarazlığın əsas elementi olan strateji sabitlik təhlükə altında olacaq. Kosmik məkanın araşdırılmasının və istifadəsinin miqyası və əhəmiyyəti daima artır. Kosmosun mənimsənilməsində beynəlxalq əməkdaşlığın dinamik inkişafı kosmik məkanın qarşıdurma arenasına çevrilməsinə yol verməmək, onun silahların hər bir növündən azad saxlanması məqsədilə tədbirlərin qəbul olunmasını tələb edir.

Müasir beynəlxalq kosmik hüquq KQS hesab olunmayan silahın kosmik məkanda yerləşdirilməsini qadağan etmir. Bununla belə, kosmosda yerləşdirilən belə silah qlobal fəaliyyət zonasına, yüksək istifadə hazırlığına, kosmik və yerüstü obyektlərə gizli təsir və onların sıradan çıxarılması imkanlarına malik ola bilər, daşındırma (dayandırma) aləti əvəzinə faktiki istifadə silahı olaraq dövlətlərarası münasibətlərdə şübhə və gərginlik yarada bilər. Bir dövlət tərəfindən kosmosda silahın yerləşdirilməsi qaçılmaz olaraq zəncirvari reaksiyaya səbəb olacaq. Bu isə öz növbəsində kosmosda və Yerdə silah yarışının yeni mərhələsinin başlanması ilə nəticələnə bilər.

Hadisələrin bu cür cərəyan etməsindən yayınmaq məqsədilə 2008-ci ilin fevralında Rusiya Federasiyası Çin ilə birlikdə kosmik obyektlərə qarşı gücdən istifadənin və ya güclə hədələmənin, kosmik məkanda silahların yerləşdirilməsinin qarşısının alınması haqqında müqavilənin (KSYQM) layihəsini rəsmi olaraq Tərksilah üzrə Konfransın müzakirəsinə təqdim etmişdir.

KSYQM layihəsi kosmik məkanda silahların hər bir növünün yerləşdirilməsinə dair qadağanı nəzərdə tutur. Müqavilə beynəlxalq kosmik hüququnun mövcud boşluqlarını aradan qaldırmalıdır, kosmik məkanın gələcək dinc tədqiqi və istifadəsi üçün şərait yaratmalıdır, kosmik mülkiyyətin qorunmasını təmin etməlidir, ümumi təhlükəsizlik və silahlar üzərində nəzarəti möhkəmləndirməlidir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, tərk silah prosesi müttərəqqi inkişaf edərsə beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən effektivdir. Beynəlxalq münasibətlər təcrübəsi göstərir ki, "durğunluq" halında tərk silah müqavilələri tezliklə köhnəlmiş olur, reallıqla əlaqəni itirir və nəticədə siyasi anaxronizmə çevrilir. 1990-cı il tarixli Avropada adi silahlı qüvvələrə dair Müqavilə (AASQM) bu mənada səciyyəvidir. Yalnız tarixi bir ekskurs edərək onun bütünlük mahiyyətini başa düşə bilərik.

1980-ci illərin ortalarında Avropa qitəsində vəziyyət çox gərgin idi. Burada iki nəhəng qruplaşma bir-birinə qarşı dururdu: Varşava Müqaviləsi Təşkilatı və NATO. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, 1987-ci ildə OYMR Müqaviləsinin imzalanması sayəsində gərginliyi bir qədər azaltmaq mümkün oldu, ancaq ənənəvi silahların böyük kütlələrinin mövcudluğu vəziyyəti son dərəcə gərgin olaraq saxlayırdı. Demək olmaz ki, qarşı duran tərəflər vəziyyətin yumşaldılması üçün addımlar atmırdılar. ATƏM-in müsbət nəticələri, 1975-ci ildə imzalanmış

Yekun Aktı Avropada silahlı qüvvələrin şəxsi heyətlərinin sayının azaldılması ilə bağlı danışıqlara başlamağa imkan verdi. Lakin on beş ilə yaxın davam edən bu danışıqlar nəticəsiz tamamlandı. Yeni yanaşmaların zəruriliyi şübhə doğurmurdu.

Mandat üzrə ikiillik mürəkkəb məshətləşmələrdən sonra 1989-cu ilin yazında AASQM üzrə danışıqlara start verildi. Mürəkkəb danışıqlar 1990-cı ildə yeni müqavilənin imzalanması ilə nəticələndi. Müqavilə həm NATO ölkələri, həm də Varşava Müqaviləsi Təşkilatının üzvləri üçün adi silahların əsas növlərinə radikal şəkildə aşağı salınmış həddi müəyyənləşdirirdi: tanklar, zirehli döyüş maşınları, artilleriya, döyüş təyyarələri və zərbəçi helikopterlər. SQ-rin şəxsi heyətinin sayının məhdudlaşdırılmasına dair qarşılıqlı anlaşmaya da nail olundu.

Bir mənalı olmamasına baxmayaraq AASQM Avropada vəziyyətin sabitləşdirilməsi üçün olduqca vacib rol oynaya bilərdi ki, bu da ümumilikdə beynəlxalq təhlükəsizliyin, o cümlədən SSRİ-ABŞ xətti üzrə münasibətlərin möhkəmləndirilməsi üçün müsbət əhəmiyyət kəsb edə bilərdi. (ABŞ və Kanada AASQM-in iştirakçılarıdır). Lakin AASQM-in imzalanmasından bir il sonra həm Varşava Müqaviləsi Təşkilatı, həm də SSRİ ləğv olundu.

Rusiya Müqavilənin yeni siyasi reallıqlara uyğunlaşdırmasını tələb etmək üçün bütün əsaslara malik idi. 1992-ci ildə Rusiya Müqaviləni rafitikasiya etdi və 1995-

ci ilin sonuna silahların azaldılması üzrə öhdəlikləri yerinə yetirdi.

AASQM-ın uyğunlaşdırılması haqqında razılaşma yalnız 1999-cu ildə imzalandı. 2008-ci ilədək həmin müqavilə yalnız Rusiya və Belarus tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur. AASQM-ın digər iştirakçıları razılaşmanın ratifikasiya edilməsini Gürcüstandan və Moldaviyadan rus qoşunlarının çıxarılması ilə bağlayırdılar. Lakin hüquqi cəhətdən bunun Müqavilə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

NATO-nun genişlənməsi, bir sıra dövlətlərin AASQM-ın bir qrupundan digərinə keçməsi, boz zonaların yaranması (NATO-nun bəzi üzvlərinin (Baltikyanı dövlətlər) Müqaviləyə qoşulmaması), öz ərazisində silahlı qüvvələrin yerləşdirilməsinə dair Rusiyanın qarşısında məhdudiyyətin qoyulması kimi hallar ona gətirib çıxardı ki, AASQM-nin cari rejimi iştirakçı-dövlətlərin maraqlarının sabitliyini və tarazlığını dəstəkləyə bilmədi. Atlantik alyansın genişlənməkdə davam etməsi və Uyğunlaşma (Adaptasiya) haqqında Razılaşmanın qüvvəyə minməməsi səbəbindən AASQM faktiki olaraq həyat fəaliyyətini itirdi. Belə bir vəziyyətdə isə 2008-ci ildə Rusiya onun icrasını “dondurdu”.

Etimadı möhkəmləndirən tədbirlər

Etimadı və təhlükəsizliyi möhkəmləndirən tədbirlər əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə, gərginliyin azaldılmasına, silahların müxtəlif növlərinin istifadəsi ilə

qəfil hərəkətlərin qarşısının alınmasına yönəlib. Belə tədbirlər tərksilah haqqında müxtəlif beynəlxalq müqavilələrdə, beynəlxalq təşkilatların orqanlarının qərarlarında təsbit olunur. Onları tərksilah və nəzarət üzrə birbaşa tədbirlərdən fərqləndirərək “tərksilaha yaxın razılaşmalar” adlandırırlar. Belə ki, həmin tədbirlər real tərksilaha yardım göstərir və əlverişli əməkdaşlıq şəraitinin yaradılması üçün nəzərdə tutulub.

Etimadı və təhlükəsizliyi möhkəmləndirən tədbirlərə müxtəlif əməkdaşlıq mexanizmləri daxildir.

Bu sahədə ilk sənədlər nüvə dövlətləri arasında birbaşa əlaqə xəttinin qurulması haqqında müqavilələrdir (SSRİ-ABŞ birbaşa əlaqə xəttinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər haqqında 1971-ci il tarixli SSRİ və ABŞ arasında Razılaşma)

Nüvə müharibəsi təhlükəsinin azaldılması üzrə tədbirlər SSRİ-nin digər nüvə dövlətləri ilə 1970-1987-ci il tarixli müqavilələrində təsbit olunur.

SSRİ və ABŞ arasında nüvə müharibəsinin yaranması təhlükəsinin azaldılması üzrə tədbirlər haqqında 1971-ci il tarixli Razılaşma tərəfləri hərbi qarşılıqdan yayınmağa, nüvə silahının təsadüfi və ya qeyri-qanuni istifadəsinin qarşısını almağa yönələn təşkilati-texniki tədbirlərin görülməsi öhdəliyini təsbit edən ilk müqavilədir. İzah olunmayan nüvə insidentləri zamanı tərəflər nüvə müharibəsinin başlanmasına səbəb olacaq hərəkətlərdən çəkinməyi öhdəlik olaraq götürmüşdülər.

1976-cı ildə SSRİ və Fransa arasında nüvə silahının təsadüfi və sanksiyalaşdırılmamış istifadəsinin qarşısının alınması haqqında, 1977-ci ildə isə SSRİ və Böyük Britaniya arasında nüvə müharibəsinin təsadüfi başlanmasının qarşısının alınması haqqında razılaşmalar imzalanmışdır.

Nüvə müharibəsinin qarşısının alınması haqqında SSRİ və ABŞ arasında 1973-cü il tarixli Razılaşma keyfiyyətə yeni addım oldu. Tərəflər SSRİ və ABŞ arasında, eləcə də bir tərəflə digər dövlətlər arasında nüvə müharibəsinin yaranmasına icazə verməyəcəklərini, hərbi qarşıdurmadan yayınacaqlarını, münasibətlərin şiddətlənməsinə səbəb olan vəziyyətin qarşısının alınmasına görə fəaliyyət göstərəcəklərini öhdəlik olaraq qəbul edirlər. Qeyd olunan məqsədin icrası naminə beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhdid törədən şəraitdə hər bir tərəf digərə tərəfə, onun müttəfiqlərinə və digər dövlətlərə qarşı gücdən istifadə etməkdən və ya güclə hədələməkdən çəkinməlidir.

Nüvə təhlükəsinin azaldılması üzrə mərkəzlərin yaradılması haqqında 1987-ci il tarixli SSRİ və ABŞ Razılaşması və yuxarıda qeyd olunan müqavilələr təsadüfi raket atışı və nüvə insidentləri haqqında məlumatın təxirəsalınmaz ötürülməsini nəzərdə tuturdu.

Nüvə dövlətlərinin qeyri-nüvə dövlətlərinin təhlükəsizliyinə dair zəmanət tədbirləri iki növə bölünür.

Pozitiv zəmanətlər nüvə dövlətlərinin nüvə silahının istifadəsi ilə təhdid edilən qeyri-nüvə dövlətinə yar-

dım göstərməsi öhdəliyindən ibarətdir (məsələn, NSYM çərçivəsində zəmanətlər və qeyri-nüvə dövlətinə qarşı nüvə silahının tətbiq edilməsi və ya onun istifadəsi ilə hədələmə hallarında tədbirlərin görülməsi üçün BMT Təhlükəsizlik Şurası çərçivəsində təxirəsalınmaz hərəkətlər haqqında SSRİ-nin, Böyük Britaniyanın və ABŞ-ın bəyanatları).

Neqativ zəmanətlər nüvə dövlətlərinin qeyri-nüvə dövlətlərinə qarşı nüvə silahının istifadəsindən çəkinmələri haqqında öhdəliklərini ehtiva edir. BMT çərçivəsində 1978-ci ildə Böyük Britaniya və ABŞ, 1982-ci ildə Çin və Fransa, 1993-cü ildə Rusiya Federasiyası tərəfindən bu cür bəyanatlar verilmişdi.

Adi qüvvələrin toqquşma təhlükəsinin azaldılması (təhlükəli hərbi fəaliyyətin qarşısının alınmasına dair SSRİ və ABŞ arasında 1989-cu il tarixli Razılaşma) və dəniz gəmiçiliyinin, hava uçuşlarının təhlükəsizliyinin təmin olunması (açıq dənizdə və onun üzərindəki hava məkanında insidentlərin qarşısının alınması haqqında SSRİ və ABŞ arasında 1972-ci il tarixli Razılaşma, SSRİ-nin Kanada və Avropa dövlətləri ilə 1986-1990-cı il tarixli Razılaşmaları, Rusiyanın Yaponiya ilə 1993-cü il tarixli və Koreya Respublikası ilə 1994-cü il tarixli Razılaşmaları) üzrə tədbirlər. Bu müqavilələrə görə, hərbi gəmilər və təyyarələr bir-birindən kifayət qədər aralı məsafədə qalmalı və toqquşma riskindən yayınmaqdan ötrü ehtiyat etməlidirlər; gəmilərin hərəkətinin beynəlxalq bölgüsü sxemi fəaliyyət göstərdiyi intensiv gəmiçi-

lik rayonlarında manevr keçirməməlidirlər; toqquşma riski olmayacaq məsafə qədər aralı qalmalıdırlar, eləcə də hərəkəti sıxlaşdıran və ya müşahidə altında olan gəmilərə təhlükə yaradan maneşələrdən yayınmalıdırlar; müşahidə olunan gəmilərə maneə törətməməlidirlər və onları təhlükə altına qoymamalıdırlar; təqlidi hücumlar həyata keçirməməlidirlər.

Bir-birinin qarşısında manevr edərkən, gəmilər və təyyarələr öz hərəkətlərini və niyyətlərini göstərmək üçün müəyyənləşdirilmiş siqnallara (səs, işıq və ya bayraqlarla) riayət etməlidirlər.

ATƏT çərçivəsində təhlükəsizliyi və etimadı möhkəmləndirən tədbirlər 1975-ci il tarixli Helsinki Yekun aktında təsbit olunmuşdur. Hərbi fəaliyyətin həyata keçirilməsi haqqında tərəflər əvvəlcədən xəbərdarlıq etmək və məlumat vermək barədə öhdəlik götürmüşlər (iri hərbi təlimlər, qoşunların hərəkəti, eləcə də sərhəd yaxınlığında hərbi təlimlər). Avropada tərksilah, təhlükəsizlik və etimadın möhkəmləndirilməsi tədbirləri üzrə 1986-cı il tarixli Stokholm konfransının Yekun sənədi, 1990-1999-cü illər Vyana sənədləri Atlantikadan Uraladək etimad tədbirləri rayonunu müəyyənləşdirdi.

Əlbəttə ki, təhlükəsizliyi və etimadı möhkəmləndirən tədbirlər institutunun mövcudluğu müsbət qiymətləndirilməlidir.

BMT-nin kollektiv təhlükəsizlik sistemi və NA-TO-nun strateji konsepsiyası

Ümumi kollektiv təhlükəsizliyin hüquqi əsası BMT Nizamnaməsində təsbit olunur. BMT Nizamnaməsinin Preambulasında deyilir: "Biz, Birləşmiş Millətlərin xalqları gələcək nəsilləri müharibənin bəlalarından azad etmək və bu məqsədlərlə beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq üçün gücümüzü birləşdirmək, prinsipləri qəbul etmək və üsulları müəyyənləşdirməklə silahlı qüvvələrin ümumi maraqlardan başqa heç bir halda istifadə olunmamasını təmin etmək əzmindəyik".

BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsi BMT-nin dörd məqsədindən birincisi kimi aşağıdakıları müəyyənləşdirir: "Beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq və bu məqsədlə sülhə təhdidlərin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq, təcavüz aktlarını və digər sülh pozuntularını yatırdmaq üçün səmərəli kollektiv tədbirlər görmək, sülhün pozulmasına səbəb ola bilən beynəlxalq mübahisə və ya vəziyyətlərin dinc vasitələrlə nizamlanmasını və həllini həyata keçirmək".

BMT Nizamnaməsinə əsasən beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması sahəsində BMT-nin səlahiyyətləri təşkilatın əsas orqanları arasında bölüşdürülüb. Onların hər biri qeyd olunan sahənin konseptual aspektlərinin inkişafına və praktik məsələlərin həllinə öz töhfəsini verir.

BMT Təhlükəsizlik Şurası. Beş daimi üzvü (Rusiya, ABŞ, Çin, Böyük Britaniya, Fransa) olmaqla BMT-nin

bütün üzvləri adından fəaliyyət göstərən 15 dövlətdən ibarət Təhlükəsizlik Şurasının üzərinə "beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üzrə başlıca məsuliyyət" qoyulur (BMT Nizamnaməsi, maddə 24). Təhlükəsizlik Şurasının bu sahədə səlahiyyətləri V (Təhlükəsizlik Şurası), VI (Mübahisələrin dinc yolla həlli), VII (Sülhə təhlükə, sülhün pozulması və təcavüz aktları ilə bağlı tədbirlər), VIII (Regional sazişlər) və XII (Beynəlxalq qəyyumluq sistemi) fəsillərlə müəyyən edilmişdir.

BMT Nizamnaməsinin digər müddəaları arasında aşağıdakılar qeyd olunmalıdır:

- BMT-nin üzvlərinin hüquq və imtiyazlarının dayandırılmasına dair Təhlükəsizlik Şurasının BMT BA-na tövsiyə vermək və Təhlükəsizlik Şurasının onları bərpa etmək hüququnu nəzərdə tutan 5-ci maddə;

- Sistematik şəkildə BMT Nizamnaməsinin prinsiplərini pozan üzvlərin təşkilatdan çıxarılmasına dair Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyə vermək hüququnu təsbit edən 6-cı maddə.

Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Vəziyyətin təsnifatı. Təhlükəsizlik Şurası hər bir konkret halda "beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına təhlükə törədə biləcək" mübahisələrin (BMT Nizamnaməsi, maddə 33), beynəlxalq gərginliyə gətirib çıxara bilən və ya mübahisəyə səbəb olacaq" vəziyyətlərin və ya mübahisələrin olmasını (BMT Nizamnaməsi, maddə 34), sülhə hər hansı bir təhlükə, sülhün hər han-

sı formada pozulması və ya təcavüz aktının mövcudluğunu" (BMT Nizamnaməsi, maddə 39) müəyyənləşdirməlidir.

Beləliklə, BMT Nizamnaməsi yuxarıda göstərilən hallar arasında fərq qoyur, Təhlükəsizlik Şurasının təsnifatı isə onun gələcək hərəkətləri və dövlətlərin hərəkətləri üçün hüquqi əsasdır. Təhlükəsizlik Şurasına vəziyyəti təsnifləşdirmək hüququnun və öhdəliyinin həvalə edilməsi münaqişənin bilavasitə iştirakçılarının razılaşmaması və ya ümumiyyətlə belə təsnifatdan yayınması nöqtəyi-nəzərindən mühüm müddədir.

Lakin BMT Nizamnaməsində qeyd olunan (məsələn, təcavüz, fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə) və qeyd olunmayan (qabaqlayıcı özünümüdafiə, humanitar müdaxilə, silahlı münaqişə) yuxarıda göstərilən və digər meydana çıxan vəziyyətlər və tədbirlər arasında fərqləndirmənin aparılması meyarları tamamilə hüquqi bir boşluq olaraq qalmaqdadır. Müvafiq olaraq, bu məsələ əksər hallarda ümumi fikir əldə edə bilməyən Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri tərəfindən hər bir konkret vəziyyətdə həll olunur.

1946-1986-cı illər ərzində Təhlükəsizlik Şurası iki dəfə "sülhün pozulması" (Koreya - 1950-ci il və Folklend adaları - 1986-cı il), iki dəfə təcavüz (İsrail və Cənubi Afrika) və yeddi dəfə "beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhdid" hallarını müəyyənləşdirmişdi.

Daimi üzvlərin fikir ayrılığı üzündən Təhlükəsizlik Şurasının ümumiyyətlə belə təsnifatın həyata keçirilmə-

sindən yayınması (Vyetnam, Əfqanıstan, İraq) digər məsələni doğurur. Bu cür hərəkətsizliyin nəticələri məlumdur: dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətinin həcmi və beynəlxalq humanitar hüququn tətbiq olunan normalarını müəyyənləşdirməkdə çətinliklər (belə ki bu silahlı münaqişələrin müxtəlif növləri arasında fərq qoyur).

2. Mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün tədbirlərin görülməsi. Təhlükəsizlik Şurası:

- tərəflərdən mübahisələri dinc vasitələrin köməyi ilə tənzimləməyi tələb edə bilər (BMT Nizamnaməsi, maddə 33);

- müvafiq proseduru və ya nizamlanma üsullarını tövsiyə edə bilər (BMT Nizamnaməsi, maddə 36);

- mübahisələri və vəziyyəti araşdırma bilər (BMT Nizamnaməsi, maddə 34);

- mübahisəli tərəflərə tövsiyə verə bilər (BMT Nizamnaməsi, maddə 38).

3. Müvəqqəti tədbirlərin görülməsi (BMT Nizamnaməsi, maddə 40). «Vəziyyətin pisləşməsinin qarşısını almaq üçün Təhlükəsizlik Şurası 39-cu maddə ilə nəzərdə tutulan tədbirlərin görülməsinə dair tövsiyə və ya qərar verməzdən əvvəl maraqlı tərəflərdən zəruri və arzuolunan hesab etdiyi müvəqqəti tədbirləri yerinə yetirməyi tələb edə bilər. Belə müvəqqəti tədbirlər maraqlı tərəflərin hüquqlarına, iddialarına və ya vəziyyətinə zərər verməməlidir. Təhlükəsizlik Şurası bu cür müvəqqəti

tədbirlərin yerinə yetirilməməsini lazımi qaydada nəzərə alır».

Müvəqqəti tədbirlər atəşin dayandırılmasını, qoşunların müəyyən mövqeyə çəkilməsini, işğal olunmuş ərazidən qoşunların çıxarılmasını, müvəqqəti demarkasiya xətlərinin çəkilməsini, silahdan azad ərazilərin yaradılmasını ehtiva edir.

40-cı maddənin müddəaları sülhün qorunması üzrə BMT-nin əməliyyatlarının keçirilməsi üçün hüquqi əsasdır.

4. Silahlı qüvvələrin istifadəsi ilə bağlı olmayan tədbirlərin görülməsi (BMT Nizamnaməsi, maddə 41). "Təhlükəsizlik Şurası öz qərarlarını həyata keçirmək üçün silahlı qüvvələrin istifadəsi ilə bağlı olmayan hansı tədbirlərin tətbiq olunmasına dair qərar verməyə səlahiyyətlidir və Təşkilatın üzvlərindən bu tədbirlərin tətbiq olunmasını tələb edə bilər. Bu tədbirlərə iqtisadi münasibətlərin, dəmir yolu, dəniz, hava, poçt, teleqraf, radio və ya digər əlaqə vasitələrinin tam və ya qismən dayandırılması, habelə diplomatik münasibətlərin pozulması daxildir".

41-ci maddədə sadalanan tədbirlər təcrübədə adətən iqtisadi və ya qeyri-hərbi sanksiyalar adlandırılır. "Soyuq müharibə" dövründə 41-ci maddə iki dəfə tətbiq olunmuşdur (1966-1979-cu illərdə Cənubi Rodeziyaya (Zimbabve) qarşı ticarət embarqosu, 1977-ci ildə Cənubi Afrika ilə silah ticarətinə qadağa). Eyni zamanda, təyin edilmiş sanksiyalar Qərbi ölkələri tərəfindən dəfələrlə pozulmuşdu.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən "soyuq müharibə"nin bitməsindən sonra 41-ci maddə daha da fəal şəkildə istifadə olunmağa başladı. İyirmi silahlı münaqişə çərçivəsində geniş tədbirlər tətbiq edilirdi (İraq 1990-2003-cü illər, Yuqoslaviya 1991-ci il, YİR 1993-2001-ci illər, Liviya 1992-2003-cü illər, Somali 1992-ci il, Haiti 1993-cü il, Anqola 1993-2002-ci illər, Ruanda 1994-1995-ci illər, Liberiya 1992-1995-ci illər və 2001-ci il, Syerra-Leone 1997-2003-cü illər, Eritreya və Həbəşistan 2000-2001-ci illər, Suriya, Liviya, İraq və...s). Eyni zamanda, tətbiq edilən sanksiyaların heç də hamısı effektiv deyildi.

Sanksiyalara riayət olunmasını nəzarətdə saxlamaq üçün hər bir halda sanksiyalar üzrə komitə yaradılır.

41-ci maddənin tətbiqi ilə bağlı daha geniş təcrübə müəyyən problemləri üzə çıxardı və sanksiyaların tətbiqi zamanı yaranan meyllərdən danışmaq imkanı verir. Birincisi, sanksiyalar (xüsusilə silah ticarətinin qadağan edilməsi) müxtəlif silahlı münaqişə hallarında tətbiq olunurdu: beynəlxalq (ilk dəfə iki dövlətə - Həbəşistan və Eritreyaya - qarşı) və qeyri-beynəlxalq xarakterli (Yuqoslaviyada, Somalidə, Ruandada, Liberiya). İkincisi, bu tədbirlər yalnız dövlətlərə deyil, qeyri-dövlət qurumlarına, əhalinin müəyyən qruplarına və hərəkatlara da tətbiq edilmişdir (bosniya serblərinə, Anqolada UNİTA hərəkətinə, Taliban və Əl-Qaidə hərəkətlərinə, Syerra-Leonedə hərbi rejimə).

Paralel olaraq aşağıdakı problemlər ortaya çıxdı:

1) xüsusi hallarda 41-ci maddənin tətbiqinin zəruriliyi və tədbirlərin həcmnin müəyyən edilməsi barədə Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərinin fikir ayrılıqları (İsrail, İran);

2) sanksiyaların fəaliyyət müddətinin müəyyənləşdirilməsi. Əksər hallarda sanksiyaların dayandırılması barədə Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsinin qəbuluna qədər sanksiyalar tətbiq olunurdu və fəaliyyət göstərirdi. Rusiyanın sayəsində Eritreya və Həbəşistan üzrə 2000-ci il tarixli qətnamədə müddətsiz sanksiyaların tətbiq edilməsinin yolverilməzliyi prinsipi reallaşdırıldı və ilk dəfə sanksiyaların 12 aylıq fəaliyyət müddəti təyin olundu;

3) mülki əhaliyə, üçüncü dövlətlərə qarşı sanksiyaların mənfi nəticələri və buna görə də müvafiq tədbirlərin tətbiqinin hüquqiliyi. Təhlükəsizlik Şurası hesab edirdi ki, dövlətlərə qarşı tətbiq edilən tədbirlər cəza xarakteri daşıyırdı, onların məqsədi Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarının icrasını təmin etməkdir. Lakin 1990-cı illərin hərtərəfli sanksiyaları münafişəyə cəlb olunmayan tərəflər və bütövlükdə dövlətin iqtisadiyyatı üçün mənfi nəticələrə səbəb oldu (İraqda uşaqların ölümü, Haitidə sosial-iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi, mülki əhali arasında aclıq, artıq silahlı münaqişə üzündən zəifləmiş bir çox dövlətlərin infrastrukturuna mənfi təsir). Humanitar məhdudiyyətlər, sanksiyaların tətbiqi üçün əsas şərtlər və meyarlara dair Rusiyanın irəli sürdüyü təklifdən sonra Təhlükəsizlik Şurası 1994-cü ildən bəri

"ünvanlı" sanksiyalar tətbiq edir və sanksiyalar rejimindən müəyyən istisnalar müəyyənləşdirir;

4) Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinin pozulmasına görə məsuliyyətin reallaşdırılmaması və sanksiyaların yerinə yetirilməsinə hüquqi və faktiki effektiv nəzarət mexanizmlərin olmaması.

Bununla bağlı belə nəticəyə gəlmək olar ki, BMT Nizamnaməsinin 41-ci maddəsinə uyğun tədbirlərin tətbiqi prinsiplərinin və qaydalarının təkmilləşdirilməsi, eləcə də BMT Nizamnaməsinin müddəalarını tamamlayan müvafiq beynəlxalq-hüquqi aktın qəbulu zəruridir.

5. Silahlı qüvvələrdən istifadə etməklə tədbirlərin görülməsi (BMT Nizamnaməsinin 42-ci maddəsi). "Təhlükəsizlik Şurası 41-ci maddədə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin kifayət etməyəcəyi və ya artıq kifayət qədər olmadığı qənaətində olarsa, o, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması və ya bərpa üçün zəruri olan hava, dəniz və ya quru qüvvələri tərəfindən bu cür tədbirləri həyata keçirməkdə səlahiyyətlidir. Belə hərəkətlər Təşkilat üzvlərinin hava, dəniz və ya quru qüvvələrinin nümayişini, blokadasını və digər əməliyyatlarını ehtiva edə bilər".

Təhlükəsizlik Şurası təcrübədə heç vaxt 42-ci maddəyə əsasən silahlı qüvvələrdən istifadə etməmişdir.

BMT Nizamnaməsinin 42-49-cu maddələri 42-ci maddədə təsbit olunan tədbirləri həyata keçirmək qabiliyyətində olan "BMT silahlı qüvvələrinin", eləcə də Təhlükəsizlik Şurasının daimi yardımçı orqanı kimi

Hərbi-Qərargah Komitəsinin yaradılmasını nəzərdə tutur. BMT üzv-dövlətləri 43-cü maddə üzrə silahlı qüvvələrin Təhlükəsizlik Şurasının ixtiyarına verilməsi haqqında razılaşma bağlamalı idilər. Təcrübədə belə razılaşmalar bağlanmamışdır və “BMT silahlı qüvvələri” yaradılmamışdır. Hərbi-Qərargah Komitəsinin fəaliyyətini isə Qərb dövlətləri bloklaşdırdılar.

Bununla belə, bu müddəaların yerinə yetirilməməsi (nəzərdə tutulan razılaşmaların olmaması) dövlətlərin Təhlükəsizlik Şurasının sərəncamına hərbi kontingentin ad hoc həvalə edilməsinə mane olmadı.

Təhlükəsizlik Şurası hər hansı bir məqsəd üçün bu cür kontingentin həvalə edilməsinə dair dövlətlərin üzərinə öhdəlik qoymaq hüququna malik deyil. Eyni şəkildə, yuxarıda göstərilən razılaşmalar olmadıqda, dövlətlər də Təhlükəsizlik Şurasının 42-ci maddəyə əsasən həyata keçirdiyi tədbirlərdə iştirak etməyə məcbur deyillər. 39 və 42-ci maddələrlə nəzərdə tutulmuş şərtlər mövcud olduqda Təhlükəsizlik Şurası dövlətin gücdən istifadə etməsinə icazə vermək hüququna malikdir.

1950-ci ildə Təhlükəsizlik Şurası Koreyada BMT Silahlı Qüvvələrinin yaradılmasına dair qərar verərkən və bu qərarın hüquqi əsaslarını göstərmədən BMT Nizamnaməsinin VII fəslinin geniş təfsirini tətbiq etdi. Bu hərəkətlər dövlətlərin ciddi narazılığına səbəb oldu.

Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarının hüquqi xarakteri böyük mübahisələrə səbəb olur. Adətən Təhlükəsizlik Şurasının qərarları tövsiyələrə və hüquqi cəhət-

dən məcburi qərarlara bölünür. Lakin BMT Nizamnaməsi belə bir dəqiq bölgü aparmır.

BMT Nizamnaməsinin 25-ci maddəsində ümumi fikir əks olunub: "BMT üzvləri bu Nizamnaməyə uyğun olaraq Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarına tabe olmağa və onları yerinə yetirməyə razılaşırlar".

Bəzən Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarının tövsiyə və ya məcburi xarakterini müəyyənləşdirmək məqsədilə onlar BMT Nizamnaməsinin hansı hissəsinə nəzərən qəbul olunmalarından asılı olaraq növlərə bölünürlər.

Beynəlxalq Məhkəmə Praktikasi

BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi Cənubi Afrikanın Namibiyada davamlı qalmasının hüquqi nəticələrinə dair 1970-ci il tarixli məsləhət hesabatında belə nəticəyə gəlmişdir ki, Təhlükəsizlik Şurasının BMT Nizamnaməsinin VII fəslə ilə deyil (Sülhə təhlükə, sülhün pozulması və təcavüz aktları ilə bağlı hərəkətlər), 25-ci maddəyə əsasən qəbul etdiyi qərarlar məcburi xarakterə malik ola bilər.

Hesab olunur ki, Təhlükəsizlik Şurasının Nizamnamənin VI fəslinə (Mübahisələrin dinc yolla həlli) əsaslanan qərarları məcburi olmasa da, böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Məcburi qərarlar isə VII fəslə əsasən qəbul edilir (sülhə təhlükəyə, sülhün pozulmasına və tə-

cavüz aktlarına qarşı hərəkətlər). Lakin bu bölgü də mübahisələrə səbəb olur.

Təhlükəsizlik Şurasının BMT Nizamnaməsinin digər fəsilərinə əsasən qəbul etdiyi qərarların hüquqi təbiəti haqqında məsələ, eləcə də Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qərarların qəbulunda müvafiq maddələrin dəqiq göstərilməməsi problemi hələ də qalır.

Paralel olaraq Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarının icrasının təmin olunması problemi mövcuddur. Beləliklə, Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarının hüquqi xarakterinə dair dövlətlərarası ziddiyyətlər mövcud olduqda, dövlətlərin siyasi iradəsindən asılı olaraq qərarlar icra edilir və ya edilmir.

BMT BA-nın ümumi səlahiyyətlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- BMT Nizamnaməsi çərçivəsində istənilən məsələlərin və işlərin müzakirəsi (maddə 10);
- beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında əməkdaşlığın ümumi prinsiplərinin, o cümlədən tərksilahı və silahların tənzimlənməsini müəyyənləşdirən prinsiplərin nəzərdən keçirilməsi (maddə 11, 1-ci bənd);
- beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına aid istənilən məsələnin müzakirəsi (maddə 11, 2-ci bənd);
- BMT Təhlükəsizlik Şurasına və üzv dövlətlərə tövsiyələrin verilməsi (maddə 10, 11);
- beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafının və onun kodifikasiyasının təşviqi və siyasi sahədə beynəl-

xalq əməkdaşlığa yardım məqsədilə tədqiqatların təşkili (maddə 13, 1-ci bənd).

BMT BA praktikada BMT Nizamnaməsinin bu müddəalarını geniş tətbiq edir.

BMT BA-nın aşağıda göstərilən Qətnamələri bu sahədə BMT Nizamnaməsinin müddəalarını inkişaf etdirir:

- "Beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi haqqında Bəyannamə". 16 dekabr 1970-ci il tarixli 2734 (XXV) sayılı qətnamə;

- "Təcavüzün müəyyən edilməsi". 14 dekabr 1974-cü il tarixli 3314(XXIX) sayılı qətnamə;

- "Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin hərtərəfli sisteminin yaradılması haqqında". 5 dekabr 1986-ci il tarixli qətnamə;

- Beynəlxalq münasibətlərdə gücdən istifadə və ya onunla hədələmədən imtina etmək prinsipinin səmərəliliyinin gücləndirilməsi haqqında 2010-cu il tarixli Bəyannamə;

- "BMT Nizamnaməsinə müvafiq beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə hərtərəfli yanaşma". 7 dekabr 2015-ci il tarixli qətnamə;

- "Beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhdid ola biləcək situasiyaların və mübahisələrin qarşısının alınması və aradan qaldırılması, bu sahədə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rolu haqqında Bəyannamə". 2018-ci il tarixli qətnamə;

- "BMT Nizamnaməsinə müvafiq beynəlxalq sülhün, təhlükəsizliyin və beynəlxalq əməkdaşlığın bütün

aspektlərdə möhkəmləndirilməsi haqqında" 15 noyabr 1989-cu il tarixli 44/21 sayılı qətnamə;

- "Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması sahəsində Birləmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən faktların müəyyən edilməsi haqqında". 9 dekabr 1991-ci il tarixli 46/59 sayılı qətnamə;

- "Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması sahəsində regional razılaşmalar və ya orqanlarla Birləşmiş Millətlər Təşkilatı arasında əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi haqqında Bəyannamə". 9 dekabr 1994-cü il tarixli 49/57 sayılı qətnamə;

- "Birləşmiş Millətlər Təşkilatının minillik Bəyannaməsi". 8 sentyabr 2000-ci il tarixli 55/2 sayılı qətnamə;

- "2005-ci il Ümumdünya sammitinin Yekun sənədi". 16 sentyabr 2005-ci il tarixli 60/1 sayılı qətnamə;

- "Sülh quruculuğu üzrə Komissiya". 20 dekabr 2005-ci il tarixli 60/180 sayılı qətnamə.

Bu sahədə əksər universal beynəlxalq müqavilələr BMT BA çərçivəsində hazırlanmış və qəbul olunmuşdur. Xüsusi beynəlxalq müqavilələrin olmadığı şəraitdə BMT BA-ın qətnamələri beynəlxalq adətin mövcudluğunun sübutu qismində istifadə olunur və hüquqi boşluqları doldurur.

BMT Nizamnaməsinə görə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması sahəsində BMT BA xüsusi səlahiyyətləri əlavə səciyyə daşıyır:

"Təhlükəsizlik Şurası hər hansı mübahisə və ya vəziyyətə dair Nizamnamə ilə həvalə olunan vəzifələri ic-

ra edərkən Baş Assambleya Təhlükəsizlik Şurasının sorğusu olmadan həmin mübahisə və ya vəziyyətə aid hər hansı bir tövsiyə verə bilməz" (BMT Nizamnaməsinin 12-ci maddəsinin 1-ci bəndi);

"Baş Assambleya Təhlükəsizlik Şurasının diqqətini beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhdid ola biləcək vəziyyətə cəlb edə bilər" (BMT Nizamnaməsinin 11-ci maddəsinin 3-cü bəndi).

"Sülh naminə birlik" 3 noyabr 1950-ci il tarixli 377 (V) sayılı qətnamə əsasında BMT BA səlahiyyətləri genişləndirilmişdir. Bu qətnamənin layihəsi SSRİ və ABŞ arasında mövcud olan fikir ayrılığına cavab olaraq Koreyada baş verən müharibə dövründə ABŞ tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Qətnamə nəzərdə tutur ki, Təhlükəsizlik Şurası daimi üzvlərin fikir ayrılığı nəticəsində beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üzrə əsas öhdəliyini yerinə yetirmək iqtidarında olmadıqda, sülhün pozulması, sülhə təhdid və ya təcavüz aktının mövcudluğuna əsas olduğu bütün hallarda, silahlı qüvvələr də daxil olmaqla kollektiv tədbirlərin keçirilməsi haqqında BMT üzvlərinə zəruri tövsiyələr məqsədilə BMT BA dərhal bu məsələni araşdırır (fövqəladə sessiyalara toplaşır).

Bu məsələ ilə bağlı BMT BA dəfələrlə iclaslara toplaşmışdır (1956-cı il Suveyş böhranı, 1956-cı il Macarıstan, 1960-cı il Konqo, 1971-ci il Pakistan, 1980-cı il Əfqanıstan, 1980-cı və 1982-ci illər Fələstin, 1981-ci il Namiyaya). Lakin BMT BA heç vaxt gücün tətbiq olunmasını tövsiyə etməmişdir.

377 (V) sayılı qətnamənin qəbulu dövlətlərarası mübahisələri daha da gərginləşdirdi. BMT Nizamnaməsinin yeni reallıqlara uyğunlaşdırılması üçün onun müddəalarının inkişafı naminə qəbul olunan qətnamə açıq-aydın BMT Nizamnaməsinə zidd idi. Beləliklə BMT BA özünə sülhün və təhlükəsizliyin qorunması sahəsində əhəmiyyətli dərəcədə böyük həcmdə vəzifələr həvalə etdi. Və ən əsası qətnamədə BMT Nizamnaməsinin bu cür sərbəst təfsiri məsələlərin müzakirəsi və tövsiyələrin verilməsi üçün yaradılan BMT BA-nın və BMT-nin bütün üzv dövlətlərinin adından konkret tədbirlər görmək hüququ həvalə olunmuş Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətlərinin nisbətinin faktiki dəyişdirməsi cəhdidir.

Hesab olunur ki, BMT Katibliyinin üzərinə əsasən inzibati və icra xarakterli vəzifələr qoyulub. BMT Nizamnaməsinin 97-ci maddəsinə müvafiq Baş katib Təşkilatın əsas inzibati vəzifəli şəxsidir.

Nizamnamənin müddəaları bir tərəfdən, Baş katibə müəyyən səlahiyyətlərin həvalə olunduğunu göstərir:

- Baş Assambleya, Təhlükəsizlik Şurası, EKOSOS, Qəyyumluq üzrə Şura tərəfindən həvalə edilən vəzifələri icra edir, onların iclaslarında iştirak edir (BMT Nizamnaməsinin 98-ci maddəsi);

- onun fikrincə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına təhdid ola biləcək hər hansı məsələ barədə məlumatı Təhlükəsizlik Şurasının diqqətinə çatdırmaq hüququna malikdir (BMT Nizamnaməsinin 99-cü maddəsi).

Digər tərəfdən, Baş katib üzv-dövlətlərə qarşı məcburi hərəkətləri həyata keçirmək hüququna malik olmasa da, mübahisələrin dinc yolla tənzimlənməsi sahəsində vəzifələri icra edə bilər.

Diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki, BMT Nizamnaməsində Katibliyin və Baş katibin vəzifələrinin dəqiq siyahısı mövcud deyil. Bu isə öz növbəsində təcrübədə BMT Nizamnaməsinin kifayət qədər geniş təfsiri üçün əsas rolunu oynadı.

Mahiyətcə, BMT Nizamnaməsi Baş katibin vəzifələrinin bir neçə növünü müəyyənləşdirir (ümumi inzibati və icra vəzifələri, texniki vəzifələr, maliyyə vəzifələri, Katibliyin işinin təşkili və idarəedilməsi vəzifələri, siyasi vəzifələr, təmsiledici vəzifələr). Lakin sonradan vəzifələrin bu siyahısı genişləndi və praktiki olaraq BMT fəaliyyətinin bütün sahələrində səlahiyyətləri əhatə etdi. Baş katibin səlahiyyətlərinin həcmnin böyüməsi ilə paralel Katibliyin strukturu da mürəkkəbləşdi.

Baş katibin vəzifələrinin tənzimlənməməsinin və BMT Nizamnaməsinin geniş təfsirinin bariz nümunəsi kimi BMT-nin sülhün qorunması üzrə əməliyyatlarının keçirilməsi təcrübəsini göstərmək olar. Bu günədək BMT Nizamnaməsinin 43-cü maddəsinin müddəalarının reallaşdırılmaması və bu sahədə Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməməsi ilə əlaqədar Baş katib faktiki olaraq Təhlükəsizlik Şurasının vəzifələrini əvəz edir. Nəzərə alsaq ki, BMT Nizamnaməsinin 100-cü maddəsi üzrə öhdəliklərə əks olaraq üzv

dövlətlər tərəfindən Baş katibə və Katibliyin personalına təzyiqin göstərilməsi haqqında məsələ dəfələrlə qaldırılsa da çətin ki bu meyl hüquqi hesab olunsun.

BMT-nin Beynəlxalq məhkəməsi səlahiyyətlərindən irəli gələrək öz təşəbbüsü ilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması sahəsində hər hansı bir fəaliyyət həyata keçirə bilməz. Məhkəmə beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli prosesinə töhvə verir: dövlətlərarası mübahisələri nəzərdən keçirir və məsləhət xarakterli nəticələr verir.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik məsələlərinə birbaşa və ya dolayısı ilə toxunan BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin müzakirəsinə verilmiş işlər arasında aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

- Korfu boğazı haqqında iş (Albaniyaya qarşı Böyük Britaniya 1947-1949-cu illər);

- Nikaraquada hərbi və ya yarımhərbi hərəkətlər haqqında iş (ABŞ qarşı Nikaraqua 1984-1991-ci illər);

- nüvə silahının sınaqları barədə işlər (Fransaya qarşı Avstraliya, Fransaya qarşı Yeni Zelandiya 1973-1974-cü illər);

- neft platformaları haqqında iş (ABŞ-a qarşı İran 2003-2015 ci illər);

- gücdən istifadənin hüquqiliyi haqqında bir sıra işlər (Belçikaya, Kanadaya, Fransaya, Almaniyaya, İtaliyaya, Niderlanda, Portuqaliyaya, Böyük Britaniyaya qarşı Serbiya v Çernoqoriya, eləcə də İspaniya və ABŞ-a qarşı Yuqoslaviya 1999-2004-cü illər);

- Konqo ərazisində hərbi hərəkətlər barədə bir sıra işlər (Burundiya, Ruandaya, Uqandaya qarşı Konqo Demokratik Respublikası 1999-2001-ci illər).

Sülhün və təhlükəsizliyin qorunması sahəsində mübahisələr üzrə Məhkəmənin yurisdiksiyasının tanınması problemi mövcuddur. Bəzən dövlətlər bu kimi mübahisələri Məhkəməyə verməkdən yayınırlar.

BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin aşağıda göstərilən məsləhət xarakterli nəticələri vacib hesab olunur:

- BMT-nin xərcləri haqqında 1961-1962-ci illər;
  - Cənubi Afrikanın Namibiyada davamlı qalmasının hüquqi nəticələri haqqında 1970-1971-ci illər;
  - Qərbi Sahara haqqında 1974-1975-ci illər;
  - Nüvə silahının tətbiqi və ya tətbiqi ilə hədələmənin hüquqiliyi haqqında 1994-1996-cı illər;
  - işğal olunmuş Fələstin ərazisində divarın tikilməsinin hüquqi nəticələri haqqında 2003-2004-cü illər.
- liviya, Suriya və İrak məsələləri barədə 2011-2012-ci illər.

BMT Baş katibinin 1992-ci il tarixli "Sülh üçün günün məsələsi" adlı məruzəsində beynəlxalq təhlükəsizliyin Konsepsiyası təsbit olunmuşdur. Beynəlxalq münasibətlərdə baş verən dəyişikləri və BMT-nin topladığı təcrübəni nəzərə almaqla hazırlanan bu konsepsiya BMT Nizamnaməsinin müddəalarını təfsir edir və müasir münaqişələrin qarşısının alınmasında və tənzimlənməsində BMT-nin əsas rolunu təsbit edir. Bu konsepsiyaya müvafiq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması sa-

həsində BMT-nin kompleks rolu dörd fəaliyyət növü vasitəsilə reallaşdırılmalıdır.

Qabaqlayıcı diplomatiya - tərəflər arasında mübahisələrin yaranmasının qarşısının alınmasına, mövcud mübahisələrin münaqişələrə çevrilməsinə yol verilməməsinə və münaqişələrin yaranmasından sonra onların məhdudlaşdırılmasına yönələn hərəkətlərdir.

Belə hərəkətlərə etimadın möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər (hərbi missiyaların sistematik mübadiləsi, təhlükənin azaldılması üzrə regional və subregional mərkəzlərin yaradılması, məlumat mübadiləsi, tərksilaha dair beynəlxalq müqavilələrin icrasına nəzarət), faktların müəyyənləşdirilməsi, fəlakətlərin, qəzaların, təhdidlərin erkən qarşısının alınması, qabaqlayıcı yerləşdirmə və hərbsizləşdirilmiş ərazilərin yaradılması aid edilir.

Sülh quruculuğu əsasən BMT Nizamnaməsinin VI fəslində nəzərdə tutulan dinc vasitələrin köməyi ilə döyüşən tərəfləri razılaşmaya sövq etməyə yönələn hərəkətlərdir.

Sülhün qorunması bir qayda olaraq BMT-nin hərbi və (və ya) polis personalını yerləşdirməklə, eləcə də mülki personalı cəlb etməklə bütün maraqlı tərəflərin razılığı ilə konkret rayonda BMT-nin qalmasının təmin olunmasıdır.

Sülhün qorunması münaqişələrin qarşısının alınması, eləcə də sülh quruculuğu baxımından imkanları genişləndirən vasitədir. Sülhün qorunmasının uğurlu olmasının əsas şərtləri: dəqiq mandat, bu mandatın icrası za-

manı tərəflərin əməkdaşlığı, Təhlükəsizlik Şurasının dəstəyi, dövlətlərin zəruri personalı həvalə etmək hazırlığı, düzgün maliyyə və maddi-texniki dəstək.

Münaqişədən sonra sülh quruculuğu münaqişənin təkrar yaranmasının qarşısının alınması məqsədi ilə sülhün möhkəmləndirilməsinə və gücləndirilməsinə yardım göstərəcək strukturların aşkara çıxarılması və dəstəklənməsi üzrə hərəkətlərdir.

Bu fəaliyyət təkrar zorakılıq hadisələrinin qarşısının alınmasına yönəlib və tərəflərin tərksilah olunmasını, nizamın bərpasını, silahların məhv edilməsini, qaçqınların repatriasiyasını, personal üçün təhlükəsizlik üzrə məsləhətləri, insan haqlarına riayət olunmasına yardımını, hökumət idarələrinin islahatını və ya möhkəmləndirilməsini ehtiva edir.

BMT-nin 2000-ci il tarixli minillik Bəyannaməsi beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasında BMT-nin səmərəliyinin yüksəldilməsi və BMT-nin regional təşkilatlarla əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsi zərurətini vurğulayır.

BMT-nin Baş katibinin 2005-ci il tarixli "Daha çox azadlıqda: hamı üçün inkişafa, təhlükəsizliyə və insan haqlarına" adlı məruzəsi təsdiqləyir: daha hərtərəfli kollektiv təhlükəsizlik konsepsiyası həm yeni, həm də köhnəlmiş təhdidləri əhatə edir, habelə bütün dövlətlərin təhlükəsizlik maraqlarına təsir göstərir.

2015-ci il tarixli Ümumdünya sammitinin Yekun sənədi BMT-nin üzv dövlətlərinin milli sərhəd tanımayan

və qarşılıqlı əlaqəli olan müasir təhdidlərin qarşısının alınmasında Nizamnamə və beynəlxalq hüququn normalarına müvafiq milli, regional və qlobal səviyyələrdə əməkdaşlıq etmək arzusunu əks etdirir. Dövlətlər təhlükəsizlik məsələləri üzrə razılığın əldə olunmasına sadıq qaldıqlarını bir daha təsdiqləyərək aşağıdakıları qəbul etdilər:

- bir çox təhdidlər qarşılıqlı əlaqəlidir, inkişaf, sülh, təhlükəsizlik və insan haqları qarşılıqlı təsirlidir;

- heç bir dövlət yalnız tək hərəkət edərək özünü ən yaxşı şəkildə müdafiə edə bilməz;

- bütün dövlətlər BMT Nizamnaməsinin prinsipləri və məqsədləri ilə uyğun gələn səmərəli və təsirli kollektiv təhlükəsizlik sisteminə ehtiyac duyurlar.

"Soyuq müharibə" başa çatdıqdan sonra dünyada güc baxımından Amerika Birləşmiş Ştatlarına bərabər olan bir ölkənin ortaya çıxmasının qarşısının alınması ideyası ABŞ-ın strateji doktrinasının əsas fikrini təşkil edir. ABŞ-ın dünyada yeganə liderliyə olan iddiaları BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulan kollektiv təhlükəsizlik sistemindən imtina etməyi, NATO mexanizmlərindən istifadə etməklə beynəlxalq münasibətlərdə güc üsullarını daha geniş tətbiq etməyi, müasir beynəlxalq hüququn təməlinin faktiki sökülməsini, öz ehtiyaclarına müvafiq onun prinsiplərinin və normalarının hazırlanmasını, bu alınmadıqda isə hüquqi niqilizmi diktə edir. NATO daha çox ABŞ-ın dünya hegemonluğuna nail olmasının vacib alətini təşkil edir. 4 aprel 1949-cu

ildə Vaşinqtonda imzalanan Şimaliatlantika paktı alyansın müdafiə statusunu müəyyənləşdirdi. Müqavilənin 5-ci maddəsi BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə istinad edərək birbaşa bildirir ki, silahlı hücumla məruz qalan NATO üzvünə mövcud vasitələrlə yardım göstəriləcək. Başqa sözlə, 1949-cu ilin Müqaviləsində gücdən istifadə hüququnun ənənəvi klassik interpretasiyası verilir. Bundan əlavə, eyni maddədə "Təhlükəsizlik Şurası tərəfində beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması və bərpası üçün zəruri tədbirlər görüldükdə" blok müdafiə tədbirlərinin dayandırılması nəzərdə tutulur.

Müqavilədə həmçinin onun ərazi baxımından fəaliyyət sahəsi müəyyənləşdirilir. İlk növbədə bura Avropada və ya Şimali Amerikada iştirakçı dövlətlərin əraziləri daxildir.

1999-cu ildə Şimaliatlantika Şurasının yubiley sessiyasında NATO-nun yeni strateji konsepsiyası qəbul edildi. Konsepsiyada Şimaliatlantika regionu xaricində və Vaşinqton müqaviləsinin 5-ci maddəsi çərçivəsindən kənar "böhran vəziyyətlərində" alyansın fəaliyyət göstərmək zərurəti bəyan edilir. Mahiyyətə bu o deməkdir ki, böhran vəziyyətlərini özü müəyyən etdiyindən alyans özünün qərarı ilə özünümüdafiə qaydası ilə deyil, başqa bir şəkildə və zəruri hesab etdiyi yerlərdə hərəkət edəcəkdir. Başqa sözlə, alyansın qarşısında yeni qlobal vəzifə qoyulur. Qərbin və hər şeydən əvvəl ABŞ-in dünyanın hər yerində maraqlarını təmin etmək, dün-

ya ictimaiyyətdə avroatlantika sivilizasiyasının prioritetliyini güclə təsdiq etmək.

2002-ci ilin mayında Reykyavikdə alyansın forumunda müttəfiqlər öz ərazi məsuliyyət zonaları xaricində əməliyyatlarda iştirak etməyə hazır olduqlarının bir-başına bəyan etmişdirlər. Tezliklə NATO Əfqanıstan, İraq, Sudan, Suriya, Liviyada müxtəlif vəzifələrin yerinə yetirilməsi üzrə öhdəlik götürmüşdür (2011-2017). Beləliklə, alyansın rəsmən bəyan edilmiş əsas rolu konkret məzmunla tamamlanır: dünyanın hər yerinə müdaxilə etməyə hazır olmaq.

NATO-nun daxili və xarici transformasiyasının miqyasının və istiqamətinin təhlili alyansın maraqlarının qloballaşmasını, onun yalnız faktiki deyil, dünyada təhlükəsizlik məsələlərinə effektiv təsir edə bilən yeganə hüquqi mexanizm olmaq istəyini ifadə edir. NATO-ya qlobal xarakter verilməsi BMT Nizamnaməsinin 53 və 54-cü maddələrinin alyansa tətbiq olunması məsələsini aradan qaldırır. Həmin maddələrə müvafiq "regional razılaşmalar və ya orqanlar" Təhlükəsizlik Şurasının rəhbərliyi altında hərəkət etməlidir. Nizamnamə qlobal təşkilatlara dair belə rəhbərliyi nəzərdə tutmur.

Regional təhlükəsizlik

Aydındır ki, dünya regionlarının müvafiq təhlükəsizliyi olmadan ümumi təhlükəsizlik ola bilməz.

BMT Nizamnaməsi (maddə 52) beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına aid məsələlərin həlli

üçün regional razılaşmaların və ya orqanların mövcudluğunun hüquqiliyini qəbul edir. Bir qayda olaraq, belə razılaşmalar BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulan kollektiv təhlükəsizlik sisteminə tamamlayıcı rol oynayan müvafiq regional beynəlxalq təşkilatların aktlarıdır. Burada zəruri şərt ortaya çıxır. Bu cür regional razılaşmalar və ya orqanlar və onların fəaliyyəti BMT prinsipləri və məqsədləri ilə uyğunluq təşkil etməlidir. Məcburi hərəkətlərə gəldikdə isə, yalnız Təhlükəsizlik Şurası "öz rəhbərliyi altında münasib hesab etdiyi yerlərdə belə regional razılaşmalardan və ya orqanlardan məcburi hərəkətlər üçün istifadə edir". Bundan əlavə, Nizamnamədə birmənalı şəkildə müəyyənləşdirir ki, Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətləri olmadan məcburi hərəkətlərdən istifadə oluna bilməz. Məcburi tədbirlərin görülməsində regional orqanlara hər hansı müstəqillik verilmir. Məhz bu məsələ son zamanlar özünü regional təşkilat kimi xarakterizə etməkdən yayınan NATO-nu qane etmir.

Bir sıra regional təşkilatların (ƏÖL, Aİ, ADT) təsis aktlarında bu təşkilatların hər hansı bir üzvünə qarşı silahlı hücum hallarında kollektiv özünümüdafiə haqqında müddəalar əks olunub. Lakin təcrübədə bu müddəalardan heç vaxt istifadə olunmamışdır. Onlar yalnız sülhün qorunması üzrə əməliyyatların keçirilməsi ilə məhdudlaşırlar. Lakin bu kollektiv hərəkətlərdən istifadə oluna biləcəyi halların olmadığı amlamına gəlmir. Məsələn, Folklend böhranının gedişində belə hərəkətlər-

dən istifadə oluna bilərdi. Lakin bu münaqişənin mü-
rəkkəb siyasi fonu qarşılıqlı yardım haqqında Rio-de-
Janeyro Paktının (1947-ci il) müddəalarının reallaşdırıl-
masına imkan vermədi.

Ənənəvi olaraq olaraq Avropada regional təhlükə-
sizlik haqqında məsələ aktual olaraq qalmaqdadır.
Unutmamalıyıq ki, bəşəriyyətə çoxsaylı fəlakətlər gəti-
rən hər iki dünya müharibəsi məhz Avropa qitəsində
baş vermişdi.

1975-ci ildə ATƏM formatında yaradılan 1990-cı il-
lərin ilk yarısında tədricən institutlaşdırılmış və təşkilat-
ta çevrilmiş ATƏT müasir Avropa təhlükəsizliyi me-
marlığının mühüm tərkib hissəsidir.

Tərkibinə 55 iştirakçı dövlətin daxil olduğu ATƏT
beynəlxalq regional siyasi birlikdir (bütün Avropa ölkə-
ləri, ABŞ, Kanada, Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz
dövlətləri). İsrail, İordaniya, Misir, Tuniz, Əlcəzair və
Mərakeş əməkdaşlıq üzrə aralıq dənizi tərəfdaşları, Ya-
poniya, Koreya Respublikası, Tailand, Əfqanıstan və
Monqolustan əməkdaşlıq üzrə Asiya tərəfdaşları statu-
suna malikdirlər.

BMT Nizamnaməsinin VIII fəslinə görə regional ra-
zılaşma kimi tanınan ATƏT regionda mübahisələrin
dinc yolla tənzimlənməsi üzrə əsas təşkilatlardan biri
kimi, onun hərəkətləri isə münaqişələrin erkən xəbər-
darlığının, qarşısının alınmasının, böhranların tənzim-
lənməsinin və münaqişədən sonra bərpanın mühüm
alətlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir. ATƏT üç isti-

qaməti birləşdirən ümumi və hərtərəfli təhlükəsizlik konsepsiyasına əsasən fəaliyyət göstərir: hərbi-siyasi, iqtisadi (ekoloji) və humanitar, bərabər tərəfdaşlıq, həmrəylik və şəffaflyq prinsiplərini rəhbər tutur. Bütün üzv dövlətlər bərabər statusa malikdir.

1975-ci ilin Yekun aktı öz zamanı üçün mühüm siyasi əhəmiyyətə malik idi. Belə ki, Avropa təhlükəsizliyinin təməli qismində beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini təsbit etmişdir. Gələcəkdə Avropa təhlükəsizlik konsepsiyası bir sıra sənədlərdə, xüsusilə 1990-cı il tarixli Paris xartiyasında və 1999-cu ildə İstanbulda keçirilən sammitdə qəbul olunan Avropa təhlükəsizliyi Xartiyasında inkişaf etdirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, lap əvvəlcədən ABŞ və onun müttəfiqləri ATƏT-i NATO-ya rəqib gördükləri üçün onun beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üzrə həqiqətən effektiv bir təşkilata çevilməsinə yol verməməyə çalışmışlar. Buna görə də ATƏT-də yaranan hazırki vəziyyət birmənalı deyil. Yeni şəraitdə ATƏT-ə olan tələbat və onun perspektivlərinə dair daha çox şübhələr səslənir. Ali siyasi səviyyədə baxılmaq üçün inandırıcı şəkildə günün məsələsini təklif edə bilmək bacarığının olmaması, bir sıra hallarda Xarici işlər nazirləri Şurasının iclaslarının ümumisiyasi bəyannamələrinə dair razılaşmaların əldə olunmaması ATƏT-in qarşısından gələn sistemli böhranın ifadəsidir.

Son illərdə ATƏT-in fəaliyyəti hərbi-siyasi, iqtisadi-ekoloji və humanitar aspektlərdən ibarət olan təhlükə-

sizliyə dair hərtərəfli yanaşma prinsipinə ziddiyyət təşkil edir. Bu Təşkilatın yeni çağırışlara və təhdidlərə qarşı çıxma imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. Rusiya tərəfi dəfələrlə tərəfdaşların diqqətini bu sahədəki ciddi natarazlığa, söylərin həddindən artıq humanitar istiqamətə cəmləşdirilməsinə və əsasən MDB ölkələrinə daha çox diqqət yetirilməsinə yönəlmişdi.

ATƏT-in "sahə" fəaliyyətinə düzəliş etmək tələb olunur. Onun "sahə missiyaları" öz mandatının əsas müddələrinin (qəbul edən dövlətin hökumətinə Təşkilatın fəaliyyətinin bütün istiqamətləri üzrə yardımın göstərilməsi) icrasına deyil, əsasən daxili siyasi vəziyyətin monitorinqinə yönəlib. İştirakçı dövlətlərdə seçki proseslərinin ATƏT/Demokratik institutlar və insan haqları üzrə Büro (DİİHB) tərəfindən qiymətləndirilməsində "ikili standartlar" praktikası da şikayətə səbəb olur.

Rusiya və MDB-nin digər ölkələri tərəfindən ATƏT-də işlərin vəziyyətinə dair Bəyannamədə (Moskva, 3 iyul 2004-cü il) və ATƏT üzrə tərəfdaşlara Müraciətdə (Astana, 15 sentyabr, 2004-cü il) Təşkilatdakı vəziyyətə dair prinsipial qiymətləndirmə ifadə olunmuşdur. Sənədlərdə ATƏT-in işinin yenidən qurulması, onun terrorəleyhinə fəaliyyətinin gücləndirilməsi üzrə bir sıra konkret təklif verilmişdir: Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında uyğunlaşdırılmış Müqavilənin qüvvəyə minməsinə sürətləndirmək; Təşkilatın bütün ərazisində

insanların hərəkət azadlığı, iqtisadi əməkdaşlıq və ticarət üçün bərabər hüquqi şəraiti təmin etmək; seçki proseslərinin vahid obyektiv qiymətləndirmə meyarlarını işləyib hazırlamaq və tətbiq etmək; qəbul edən dövlətlərin sorğusu üzrə konkret layihələrin prioritetliyi rübində sahə fəaliyyəti sahəsində islahatlar aparmaq.

Həmçinin ATƏT-də fundamental konsensus, prosedurların mövcud və hazırlanan yeni qaydalarının sistemləşdirilməsi, o cümlədən sahə missiyalarının rəhbərlərinin təyin olunması qaydasının təkmilləşdirilməsi, sahə missiyalarında, institutlarda, Katiblikdə vəzifələrin coğrafi cəhətdən daha ədalətli bölgüsü, BMT metodologiyası üzrə dövlətlərin real ödəmə qabiliyyəti prinsipi əsasında Təşkilatın büdcəsinə ödəmələrin cədvəlinə yenidən baxılması prinsiplərinin saxlanması zərurəti vurğulanırdı.

ATƏT-in hərtərəfli islahatı təşkilata Avropa, Asiya və Şimali Amerikanın 55 dövlətinin bərabər hüquqlu siyasi dialoqu və avroatlantika məkanında təhlükəsizliyin ən vacib məsələləri üzrə kollektiv qərarların qəbul edilməsi üçün əvvəlki forum funksiyalarını qaytarmağa imkan verəcək.

2001-ci ildə Rusiya, Çin, Qazaxıstan, Tacikistan, Qırğızıstan və Özbəkistan tərəfindən yaradılmış subregional beynəlxalq təşkilat olan ŞƏT beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması sahəsində əhəmiyyətli bir təşkilat olduğunu sübuta yetirmişdir. Özbəkistanı çıxmaq şərtilə, digər ölkələr hərbi sahədə etimadın möh-

kəmləndirilməsi və sərhəd yaxınlığında silahlı qüvvələrin qarşılıqlı azaldılması haqqında 1996-1997-ci illərdə Qazaxıstan, Qırğızıstan, Çin, Rusiya və Tacikistan arasında imzalanan razılaşmalar əsasında yaradılmış Şanxay beşliyinin üzvləridir: 2001-ci ildə Özbəkistanın daxil olmasından sonra iştirakçılar təşkilatın adını dəyişdilər.

ŞƏT daxil olan ölkələrin ümumi ərazisi Avrasiyanın ərazisinin 61% təşkil edir. Onun ümumi demografik tərkibi dünya əhalisinin 1/4 bərabərdir.

Hindistan, İran, Monqolustan və Pakistan ŞƏT-in müşahidəçi dövlətləridir. 2008-ci ildə İran rəsmən müraziət edərək təşkilatın tam hüquqlu üzvü olmaq niyyətində olduğunu bildirmişdir.

ŞƏT-in fəaliyyəti ilkin mərhələdə Mərkəzi Asiyada terror aktlarının, habelə separatizmin və ekstremizmin qarşısının alınması üzrə regiondaxili qarşılıqlı hərəkətləri əhatə edirdi. 7 iyun 2001-ci il tarixində Sankt-Peterburqda ŞƏT-in iştirakçı dövlətlərinin rəhbərlərinin baş tutan görüşündə Regional antiterror strukturu haqqında Razılaşma imzalandı. 2006-cı ildə ŞƏT dünyada terrorizmin maliyyə dayağı kimi beynəlxalq narkomafiya ilə mübarizə planlarını açıqladı.

ŞƏT hərbi bloka çevrilmək niyyətində deyil. Lakin "terrorizmin, ekstremizmin və separatizmin" artan təhlükəsi silahlı qüvvələrin cəlb olunmasını zəruri edir.

2007-ci ilin avqustunda altı ölkənin liderləri Bişkek bəyannaməsini imzaladılar və beynəlxalq informasiya

təhlükəsizliyinin (BİT) təmin olunması üzrə Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının üzv dövlətlərinin fəaliyyət Planını təsdiqlədilər. 2007-ci ilin oktyabrında ŞƏT üzvləri Düşənbədə (Tacikistan) təhlükəsizlik, hüquqpozomalar və narkotik ticarəti kimi istiqamətlər üzrə əməkdaşlığı genişləndirmək məqsədilə KTMT ilə əməkdaşlıq haqqında Memorandum imzaladılar.

ŞƏT üzv ölkələri "yeni çağırış və təhdidləri, xüsusilə beynəlxalq terrorizm və hər şeydən əvvəl onun miqyası, texniki mürəkkəbliyi, silah və informasiya texnologiyalarının ən müasir növlərinin istifadəsi ilə fərqlənən təzahürlərini dəf etmək üçün" hərbi gücdən birgə istifadə etməyə hazırdılar. ŞƏT-in əsas vəzifəsi regionda sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasından, xalqların sülh içində birgə yaşayışı üçün şəraitin yaradılmasından ibarətdir. ŞƏT-in qonşu dövlətlərin sərhədlərinin qarşılıqlı qorunması məqsədilə yaradılmasına baxmayaraq Təşkilatın fəaliyyəti dərhal iqtisadi məzmun da əldə etmişdir. Regional iqtisadi əməkdaşlığın əsas məqsəd və istiqamətləri, eləcə də ticarət və sərmayələr sahəsində əlverişli şəraitin yaradılması üzrə prosesin başlanması haqqında ŞƏT üzv dövlətlərinin hökumətləri arasında Memorandum imzalanıb.

15 may 1992-ci ildə Daşkənddə altı MDB üzv dövlətinin (Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya, Tacikistan, Özbəkistan) rəhbərləri tərəfindən kollektiv təhlükəsizlik haqqında Müqavilə imzalandı. 1993-cü ilin sentyabrında Azərbaycan, həmin ilin dekabrında

Gürcüstan və Belarus müqaviləyə qoşuldular. Müqavilə 1994-cü ilin aprelində bütün doqquz dövlət üçün beş il müddətinə qüvvəyə mindi ("avtomatik" uzadılma olmadan). 1999-cu ilin aprelində altı dövlət (Azərbaycan, Gürcüstan və Özbəkistan istisna olmaqla) Müqavilənin uzadılması haqqında Protokolu imzaladılar.

Müqavilə BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə müvafiq kollektiv özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi qaydası ilə iştirakçı dövlətə qarşı təcavüz aktının törədilməsi halında ona yardımın göstərilməsini nəzərdə tutur.

Müqavilə 1 noyabr 1995-ci il tarixində BMT-də qeydiyyata alınmışdır.

İştirakçı dövlətlərin rəhbərlərinin qərarı ilə (Moskva, 14 may 2002-ci il) KTM-in tam olaraq beynəlxalq təşkilata KTMT-yə çevrilməsi prosesi həyata keçirilmişdi. 7 oktyabr 2002-ci il tarixində Kişinyovda Nizamnamə və KTMT-nin hüquqi statusu haqqında Razılaşma imzalanmışdır. Həmin sənədlər bütün iştirakçı dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunmuş və 18 sentyabr 2003-cü il tarixində qüvvəyə minmişdir.

2 dekabr 2004-cü il tarixində BMT BA KTMT-yə Baş Assambleyada müşahidəçi statusunun verilməsinə dair qətnamə qəbul etdi.

KTMT-nin MDB, AvrAsiB, ŞƏT-lə sıx qarşılıqlı əlaqələri qurulmuşdur. Təşkilatın BMT-nin Terrorla mübarizə komitəsi, BMT-nin narkotik və cinayətkarlıq üzrə İdarəsi, ATƏT, AB, İKT, Miqrasiya üzrə beynəlxalq Təş-

kilat, Baltik dənizi dövlətləri Şurası da daxil olmaqla beynəlxalq və regional strukturlarla əlaqələrinin aktivləşməsi onun beynəlxalq tanınmasının artmasını sübut edir. Gündəlikdə duran məsələ ilk növbədə əfqan problemi üzrə NATO ilə dialoqun qurulmasıdır.

KTMT-nin Nizamnaməsinə əsasən üzv dövlətlər regional qoşun qruplarının yaradılması və Təşkilat çərçivəsində səmərəli kollektiv təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılması üzrə birgə tədbirlər həyata keçirirlər, beynəlxalq terrorizm, silahların və narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi, mütəşəkkil cinayətkarlıq, qeyri-qanuni miqrasiya və təhlükəsizliyə digər təhdidlərlə mübarizədə səylərini əlaqələndirirlər. Nizamnamənin 7-ci maddəsinə əsasən Təşkilata üzv olmayan dövlətlərin qoşunlarının öz ərazilərində yerləşdirilməsi haqqında qərar KTMT-nin digər üzv dövlətlərinin məsləhətləşmələrindən sonra qəbul olunur.

KTMT-nin ali orqanı üzv dövlətlərin rəhbərlərindən ibarət olan Kollektiv təhlükəsizlik Şurasıdır (KTŞ). Ərazisində Şuranın növbəti sessiyasının keçirildiyi dövlətin rəhbəri KTŞ-nin sədri seçilir. KTŞ-nin iclaslarında üzv dövlətlərin xarici işlər nazirləri, müdafiə nazirləri, təhlükəsizlik şuralarının katibləri, Təşkilatın Baş kitabı iştirak edə bilər. KTMT-nin konsultativ və icraedici orqanlarına xarici işlər nazirləri Şurası (XİNS), müdafiə nazirləri Şurası (MNŞ), təhlükəsizlik şuralarının katiblərinin komitəsi (TŞKK) aid edilir.

2006-cı ilin yayında Minskdə KTŞ sessiyasında üzv dövlətlərin rəhbərləri hərbi-siyasi əməkdaşlığın möh-

kəmləndirilməsi və KTMT-nin inkişafı yollarını müəyyənləşdirən proqram xarakterli sənəd - Təşkilatın fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və gələcək təkmilləşdirilməsi haqqında Bəyannaməni imzaladılar. KTMT-nin məsuliyyət zonasında və ona yaxın ərazilərdə çağırış və təhdidlərin, müxtəlif planlı qlobal və regional amillərin güclənən təsiri şəraitində KTMT-nin qarşısında hərbi-siyasi blokdan bu təhdidlərə cavab vermə bilən universal beynəlxalq təşkilata çevrilmək vəzifəsi durur. 2006-cı ilin noyabrında KTMT-nin Parlament Assambleyası yaradılmışdır. Parlament istiqamətinin inkişaf etməsi ratifikasiya prosesinin bitməsinə və son illər KTMT çərçivəsində bağlanan beynəlxalq müqavilələrin qüvvəyə minməsi üçün zəruri olan digər dövlət daxili prosedurların keçirilməsinə yardım göstərəcək.

KTMT BMT, ATƏT və digər beynəlxalq strukturlarda kollektiv və milli maraqların qorunması məqsədilə dövlətlərin xarici siyasi fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinin real mexanizminə çevrilib. Müasir çağırış və təhdidlərə qarşı çıxma sahəsində terrorizmlə, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi və transsərhəd cinayətkarlıqla, qanunsuz miqrasiya ilə mübarizədə, fəvqalədə vəziyyətlərin nəticələrinin aradan qaldırılmasında dövlətlərin əməkdaşlığı səmərəli şəkildə inkişaf edir. Məqsədinin vahid, səmərəli kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması olan hərbi əməkdaşlıq KTMT fəaliyyətinin mühüm komponenti olaraq qalmaqdadır. Mərkəzi Asiya kollektiv təhlükəsizlik regionunun birləşmiş qoşun

gruplarının yaradılmasına, hərbi təyinatlı birləşmiş sistemlərin və yekunda Təşkilatın Kollektiv qüvvələrinin formalaşdırılmasına hazırlıq aparılır. Güzəştli hərbi-texniki əməkdaşlıq haqqında və hərbi kadrların qarşılıqlı hazırlanması barədə əldə olunan razılaşmaların reallaşdırılması üzv dövlətlər üçün böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

2007-cilin oktyabrında Düşənbədə kollektiv təhlükəsizlik haqqında Müqavilənin 15 illiyi ilə bağlı kollektiv təhlükəsizlik Şurasının yubiley sessiyasında Bəyannamə qəbul olunmuşdu. Sənəddə müttəfiqlərin qarşısında duran çağırışlara və təhdidlərə qiymət verilmiş və onlara qarşı çıxmaq və Təşkilatın məsuliyyət zonasında təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün onun vəzifə imkanlarının genişləndirilməsi üzrə kollektiv səylərin istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdi.

Sessiyada üzv dövlətlərin hərbi-siyasi və hərbi-iqtisadi əməkdaşlığını keyfiyyətə yeni səviyyəyə çıxaran sənədlər imzalanmışdı. Xüsusilə bura KTMT-nin sülhməramlı fəaliyyəti haqqında Razılaşma, təcavüz təhdidinin yaranması və ya təcavüz aktının törədilməsi hallarında üzv dövlətlərə hərbi-texniki yardımın göstərilməsi haqqında Protokol, tərəfdaşlara daxili yerli qiymətlər üzrə Rusiya istehsalı olan xüsusi texnikanın və xüsusi vasitələrin təchizatı haqqında, hərbi-iqtisadi əməkdaşlığın müxtəlif sahələrində inkişaf haqqında razılaşmalar, qanunsuz miqrasiya ilə mübarizə və fəvqalədə vəziyyətlərə çevik reaksiya məsələləri üzrə Koordi-

nasiya şuralarının yaradılması haqqında qərarlar aid edilir.

Sammitdən öncə KTMT-nin Katibliyi və ŞƏT arasında qarşılıqlı anlaşma haqqında Memorandum imzalandı. KTMT iki ittifaq arasında əlaqələrin qurulması təklifi ilə dəfələrlə NATO-ya müraciət etmişdir. Lakin hələ də bu məsələyə dair cavab verilməyib.

1948-ci ildən etibarən BMT çərçivəsində Nizamnamə ilə birbaşa nəzərdə tutulmayan “BMT-nin sülhün qorunması üzrə əməliyyatları” (SQƏ) həyata keçirilməyə başlandı. SQƏ-nin hüquqiliyini və keçirilmə qaydalarını tənzimləyən beynəlxalq-hüquqi aktların zəruriliyi haqqında məsələ meydana çıxdı. Mahiyyətcə, SQƏ BMT Nizamnaməsində əsas qoyulan kollektiv təhlükəsizlik sistemini tamamlayırdı.

BMT Nizamnaməsinin VI fəslə (maddə 33) mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi üsullarının tam siyasətini əks etdirmir və tərəflərə mübahisələri öz seçimi əsasında “digər dinc vasitələrlə” həll etməyə imkan verir. Müvafiq olaraq SQƏ nəzəri cəhətdən “digər sülh vasitələri” kateqoriyasına daxil edilə bilər.

BMT Nizamnaməsinin VII fəslə (maddə 43) Təhlükəsizlik Şurasının tələbi ilə və ya xüsusi müqavilələrə, razılaşmalara uyğun olaraq TŞ-yə zəruri silahlı qüvvələrin həvalə edilməsinə dair BMT-nin üzv-dövlətlərinin öhdəliyini nəzərdə tutur. Bununla belə bu fəsildə sülh pozuntuları, təcavüz aktları və sülhə qarşı təhdid hallarında Təhlükəsizlik Şurasının xüsusi səlahiyyətləri (bu

BMT BA, BMT Baş katibinin, eləcə də ayrı-ayrı dövlətlərin və ya regional təşkilatların səlahiyyətlərini nəzərdə tutmur), həmçinin Təhlükəsizlik Şurasına həvalə edilmiş hər hansı bir silahlı qüvvələrin istifadəsi və rəhbərliyi üzrə Hərbi-Qərargah Komitəsinin funksiyaları təsbit olunur. Nəticə etibarilə bu razılaşmalar imzalanmadı, Hərbi-Qərargah Komitəsi fəaliyyət göstərmir (hətta keçirilən islahatlar çərçivəsində BMT Nizamnaməsindən müvafiq maddələrin çıxarılması haqqında təkliflər səslənir), SQƏ-nin keçirilməsi üçün silahlı qüvvələr isə TŞ-yə həvalə edilir. Görünür, bəzi ölkələrə BMT Nizamnaməsinin mövcud müddəalarını tətbiq etməmək, SQƏ-ni beynəlxalq müqavilələrdən daha çox “yumşaq hüquq” əsasında həyata keçirmək, öz maraqlarına nail olmaq məqsədilə mövcud qanuni boşluqları qoruyub saxlamaq faydalıdır.

SQƏ (müxtəlif ad altında keçirilən) BMT üzv-dövlətlərinin hərbi kontingentlərinin münaqişə zonasında sülhün bərpasına və ya qorunmasına, ərazisində münaqişə baş verən dövlətin və ya dövlətlərin razılığı ilə mübahisələrin dinc həlli üçün yardımın göstərilməsinə yönələn hərəkətlərini ehtiva edir.

Nüvədən azad ərazilər.

Nüvəsizləşdirilmiş ərazilərin müəyyənləşdirilməsi nüvə silahının yayılmaması rejiminin möhkəmləndirilməsi məqsədinə xidmət edir. Nüvədən azad ərazilər dövlətlər tərəfindən beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılır.

Antarktika haqqında 1959-cu il tarixli Müqavilə "Antarktikada hər hansı nüvə partlayışlarını və radioaktiv materialların məhv edilməsini" qadağa edir (V maddə). Lakin nüvə silahından istifadə etməklə digər fəaliyyət növlərinin qadağan edilməsi Müqavilənin əhatə dairəsindən kənar qaldı.

Ay və digər göy cismləri də daxil olmaqla kosmik məkanın tətqiqi və istifadəsi üzrə dövlətlərin fəaliyyətinin prinsipləri haqqında 1967-ci il tarixli Müqavilə "nüvə və ya kütləvi qırğın silahı ilə təchiz olunmuş hər hansı bir obyektin Yer ətrafında orbitə çıxarılmamasına, belə silahın göy cismlərində quraşdırılmamasına və hər hansı bir digər şəkildə kosmik məkanda yerləşdirilməsinə" dair tərəflərin öhdəliyini təsbit edir.

Ay və digər göy cismlərində dövlətlərin fəaliyyəti haqqında 1979-cu il tarixli Razılaşma "nüvə və ya kütləvi qırğın silahının hər hansı bir digər növü ilə təchiz olunmuş obyektlərin Ay ətrafında orbitə və ya Aya digər uçuş trayektoriyasına və ya onun ətrafına çıxarılmasına, eləcə də belə silahın Ayın səthində və ya təkində quraşdırılmamasına və istifadə edilməməsinə dair dövlətlərin öhdəliyini, hər hansı bir silah növünün sınağının qadağan olunmasını ehtiva edir (maddə 3).

Nüvə silahının və kütləvi qırğın silahının digər növlərinin dənizlərin və okeanların dibində və təkində yerləşdirilməsinin qadağan olunması haqqında 1971-ci il tarixli Müqavilə hər hansı bir nüvə silahının və ya kütləvi qırğın silahının istənilən növlərinin, eləcə də xüsus-

silə belə silahın saxlanması, sınağı və ya istifadəsi üçün nəzərdə tutulan tikililərin, atış qurğularının və istənilən digər cihazın dəniz dibi zonası xaricində (12-millik xarici hədlə uyğunluq təşkil edən) dənizlərin və okeanların dibində və təkində quraşdırılmaması və yerləşdirilməməsi öhdəliyini təsbit edir.

Latın Amerikasında nüvə silahının qadağan edilməsi haqqında 1967-ci il tarixli Müqavilə (Tlatelolko Müqaviləsi) region dövlətlərinin yurisdiksiyası altında olan nüvə materiallarının və vasitələrinin yalnız dinc məqsədlərlə istifadə olunması, öz ərazisində aşağıda göstərilən fəaliyyət növlərinin qadağa edilməsi və qarşısının alınması barədə onların öhdəliyini müəyyənləşdirir:

- tərəflərin birbaşa və ya dolayısı, başqasının adından və ya istənilən digər formada hər hansı bir nüvə silahının sınağı, istifadəsi, hazırlanması, istehsalı və ya hər hansı bir yolla əldə edilməsi;

- tərəflərin birbaşa və ya dolayısı, başqasının onların adından və ya istənilən digər formada hər hansı bir nüvə silahını əldə etmək, saxlamaq, quraşdırmaq, yerləşdirmək və ya istənilən formada ona sahib olmaq.

1 sayılı Əlavə protokol Müqavilədə müəyyənləşdirilmiş coğrafi zona hədlərində yerləşən, eləcə də dövlətlərin de-yure və ya de-fakto beynəlxalq məsuliyyətinə səbəb olan ərazilərdə hərbi məqsədlərə qarşı nüvədən azad zona statusunun tətbiq olunması öhdəliyini ehtiva edir.

2 sayılı Əlavə protokol Müqavilənin tətbiq olunduğu ərazilərdə Müqavilə üzrə öhdəlikləri pozan aktların həyata keçirilməsinə hər hansı bir formada yardım göstərməmək öhdəliyini təsbit edir. Dövlətlər Müqavilənin iştirakçı-dövlətlərinə qarşı nüvə silahından istifadə etməməyi və onun istifadəsi ilə hədələməməyi öhdələrinə götürürlər.

2 sayılı Əlavə protokolun ratifikasiyası zamanı nüvə dövlətləri nüvədən azad statusun və yol verilən hüquqların müəyyənləşdirilməsinə dair dövlətlərin fikir ayrılığını ifadə edən Müqavilənin ayrı-ayrı müddələrinin təfsiri haqqında bəyanat təqdim etdilər. SSRİ hökumətinin 18 may 1978-ci il tarixli bəyanatında bildirilir:

SSRİ hesab edir ki, Müqavilənin 1-ci maddəsi bütün partlayıcı nüvə cihazlarına şamil olunur, dinc məqsədlə nüvə partlayışlarının həyata keçirilməsi 1-ci maddə üzrə öhdəlikləri pozur və nüvədən azad statusu ilə uyğunsuzluq təşkil edir.

SSRİ iştirakçılar tərəfindən nüvə silahının daşınmasının Müqavilənin 1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qadağalar ilə əhatə olunmasına dair hazırlıq komissiyasının yekun aktında verilən müqavilənin təfsirini nəzərə alır.

Bununla belə, SSRİ qeyri-üzv dövlətlərin xahişi ilə nüvə silahının tranzitinə icazə verilməsinin hər bir iştirakçı-dövlətin səlahiyyətinə daxil olmasına dair hazırlıq komissiyasının yekun aktında verilən müqavilənin təfsiri ilə razı deyil. SSRİ təsdiq edir ki, istənilən formada

nüvə silahlarının tranzitinə yol vermək müqavilənin məqsədlərinə ziddiyyət təşkil edir. SSRİ müqavilə tərəflərinin üzv-dövlətlərin nüvədən azad statusu, eləcə də müqavilə və protokol üzrə öhdəliklərlə uyğunsuzluq təşkil edən hərəkət həyata keçirmələri halında, II Əlavə Protokolun öhdəliklərini yenidən nəzərdən keçirmək hüququnu özündə saxlayır.

Sakit okeanın cənub hissəsində nüvədən azad zona haqqında 1985-ci il tarixli Müqavilə (Rarotonq Müqaviləsi) daha konkret öhdəlikləri müəyyənləşdirir.

Nüvə sınaqlarından imtina aşağıdakı öhdəlikləri nəzərdə tutur:

- istənilən nüvə partlayıcı cihazlarını istehsal və ya hər hansı yolla əldə etməmək, onlara sahib olmamaq və üzərində nəzarəti həyata keçirməmək;

- istənilən nüvə partlayıcı cihazının istehsalında və ya əldə edilməsində hər hansı bir yardım almamaq və ya almağa səy göstərməmək;

- hər hansı bir dövlətin istənilən nüvə partlayıcı cihazının istehsalına və ya əldə olunmasına həvəsləndirilməsi və ya yardım göstərilməsi üçün hər hansı bir tədbir görməmək.

Dinc nüvə fəaliyyəti çərçivəsində:

- dinc məqsədlərdə xüsusi parçalanan maddənin istehsalı, emalı və ya istifadəsi üçün xüsusi nəzərdə tutulmuş qurğu və xüsusi parçalanan maddənin və ya mənəbənin həvalə edilməsinə qadağa qoyulmuşdur;

- Beynəlxalq Atom Enerjisi Təşkilatının zəmanət sistemi və nüvə silahlarının yayılmaması haqqında Müqavilə

viləyə istinadən nüvə silahının yayılmamasına dair beynəlxalq sistemin səmərəliliyinin saxlanmasına dəstək göstərmək.

Bundan əlavə, dövlətlər öhdəlik götürürlər:

- hər hansı bir nüvə partlayıcı qurğusunun öz ərazisində yerləşdirilməsinə icazə verməmək. Eyni zamanda xarici gəmilərin və uçan aparatların öz limanlarına daxil olmasına, hava məkanından keçməsinə, ərazi və ya arxipelaq sularında üzmələrinə dair dövlətlərin icazə vermə sərbəstliyi saxlanılır;

- nüvə partlayıcı qurğularının sınağına icazə verməmək;

- tullantıların basdırılmasına icazə verməmək.

Müqaviləyə üç protokol əlavə olunur (məsuliyyətə səbəb olan ərazilərə dair dövlətlərin zəmanəti haqqında; istənilən nüvə partlayıcı cihazı istifadə etməmək və ya istifadə ilə hədələməmək barədə öhdəliklər haqqında; eləcə də Sakit okeanın cənub hissəsində nüvədən azad zonada istənilən nüvə partlayıcı cihazın sınağını keçirməmək öhdəliyinə dair).

15 dekabr 1986-cı ildə 2 və 3 saylı Protokolların imzalanması zamanı SSRİ Hökumətinin verdiyi bəyanat tranzit və daşınma ilə bağlı müddəaların SSRİ üçün qəbul edilməz olduğunu və bu müddəaların ərazinin nüvədən azad statusu ilə uyğunsuzluğunu yenidən təsdiqləyir.

Cənub-Şərqi Asiya. Cənub-Şərqi Asiyada nüvə silahından azad zona haqqında 1995-ci il tarixli Müqavilə

(Banqkok müqaviləsi) nüvədən azad zonaya iştirakçı-dövlətlərin əraziləri ilə yanaşı onların yurisdiksiyası altında olan məkanları da daxil edir (kontinental şelf və müstəsna iqtisadi zonalar).

Hər hansı bir iştirakçı-dövlət zonanın daxili və ya xaricində istənilən yerdə öhdəlik götürür:

- nüvə silahına sahib olmamaq və ya ona nəzarəti həyata keçirməmək, hazırlamamaq, istehsal etməmək və ya digər bir şəkildə əldə etməmək;

- istənilən vasitələrlə nüvə silahının daşınmasını və ya onun yerləşdirməsini həyata keçirməmək;

- nüvə silahını sınaqdan keçirməmək və ya tətbiq etməmək.

Həmçinin hər bir iştirakçı-dövlət öz ərazisində digər dövlətə imkan verməyəcəyinə dair öhdəlik götürür:

- nüvə silahına sahib olmaq və ya ona nəzarəti həyata keçirmək, hazırlamaq, istehsal etmək və ya digər bir şəkildə əldə etmək;

- nüvə silahını yerləşdirmək;

- nüvə silahını sınaqdan keçirmək və ya tətbiq etməmək.

Həmçinin hər bir iştirakçı-dövlət öhdəlik götürür:

- zona daxilində istənilən yerdə istənilən radioaktiv maddələri və ya tullantıları atmosferə atmamaq və ya dənizə boşaltmamaq;

- digər dövlətlərin ərazilərində və ya onların yurisdiksiyasına daxil olan məkanlarda, quruda radioaktiv maddələri və ya tullantıları ləğv etməmək;

- öz ərazisi daxilində istənilən digər dövlətə istənilən radioaktiv maddələri və ya tullantıları atmosferə atmağa və ya dənizə boşaltmağa imkan verməmək.

Protokola əsasən hər bir iştirakçı-dövlət Müqavilənin istənilən iştirakçı-dövlətinə qarşı, eləcə də Cənub-Şərqi Asiyada nüvə silahından azad zonada nüvə silahlarının istifadəsinə və ya istifadə ilə hədələməsinə yol verməməlidir.

Afrikada nüvə silahından azad zona haqqında 1996-cı il tarixli Müqavilə (Pelindab Müqaviləsi) aşağıdakı aspektləri tənzimləyir:

- nüvə partlayıcı qurğularından imtina;
- nüvə partlayıcı qurğularının yerləşdirilməsinin qarşısının alınması;
- nüvə partlayıcı qurğularının sınaqlarının qadağan edilməsi;
- nüvə partlayıcı qurğularının və onların istehsalı üçün obyektlərin elan edilməsi, sökülməsi, məhvi və ya konversiyası;
- radioaktiv tullantıların boşaldılmasının qadağan edilməsi;
- dinc nüvə fəaliyyəti;
- dinc fəaliyyət növlərinə nəzarət;
- nüvə maddələrinin və qurğularının fiziki qorunması;
- nüvə obyektlərinə silahlı hücumun qadağan edilməsi.

Mərkəzi Asiyada nüvədən azad zona haqqında Müqavilə 8 sentyabr 2006-cı ildə Semipalatinskdə (Qazaxıstan)

tan) Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Türkmənistan tərəfindən imzalanmışdır. Müqavilə digər regionların mövcud təcrübəsi nəzərə alınmaqla işlənilib hazırlanmış və BMT-nin Tərkisiləh üzrə Komissiyasında razılaşıdırılmış nüvədən azad zonaların yaradılmasının rəhbər prinsiplərinə uyğunluq təşkil edir.

Müqaviləyə əsasən dövlətlər nüvə partladıcı qurğuya hər hansı bir formada və harada olmasından asılı olmayaraq sahib olmamağa və ya ona nəzarəti həyata keçirməməyə, hazırlamamağa, toplamamağa, istehsal etməməyə və ya digər bir şəkildə əldə etməməyə, tədqiqatlar aparmamağa dair öhdəlik götürürlər. Bununla belə nüvə enerjisinin dinc istifadəsinə icazə verilir. Dövlətlərin xüsusi hallarda öz ərazilərindən nüvə silahlarının tranzit hüququ saxlandı. Protokola uyğun olaraq beş nüvə dövləti Müqaviləyə zəmanət verirlər. Müqavilənin hazırlanması prosesində Müqaviləni dəstəkləyən Rusiya və Çin və nüvə zəmanətləri həvalə etməyə və Protokolun iştirakçısı olmağa hazır olmadıqlarını ifadə edən Böyük Britaniya, ABŞ və Fransanın mövqelərində ziddiyyətlər ortaya çıxdı.

1.2 Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişaf tarixi

Tarix boyu insan harda yaşamasından asılı olmayaraq sülh arzusunda olmuşdur. Çünki sülh şəraitində cəmiyyətlərin inkişafı reallaşır, gələcəyi formalaşır. Dağı-

dıcı faktor kimi konfliktlərə və müharibələrə son zərurət kimi baxılmışdır.

Müharibə və sülh məsələsi müasir beynəlxalq münasibətlər üçün də aktualdır. Ümumi sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsasını təşkil edir. Geniş mənada beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi sülhün təmini və müharibənin qarşısının alınması deməkdir.

Müasir beynəlxalq hüquq mürəkkəb mühitdə fəaliyyət göstərir, çünki bu hüququ formalaşdıran və realizə edən dövlətlər ictimai siyasi quruluş və xarici siyasət baxımından əhəmiyyətli fərqlərə malikdirlər. Beynəlxalq hüquq “gələcək nəsilləri müharibə bəlalərindən qurtarmalı”, beynəlxalq sülh və həyat şəraitinin yaxşılaşmasına kömək etməli, siyasi, iqtisadi, sosial sistemləri və inkişaf dərəcəsindən asılı olmayaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirməlidir. Dövlətlərin stabil sülhü qorumaq istəyi hər şeydən əvvəl onların xarici siyasəti və müasir beynəlxalq hüququn prinsip və normalarını şərtsiz icra etməsindən asılıdır. Sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələlərində dövlətlərin əməkdaşlığının obyektiv zərurəti beynəlxalq ümumi hüququn yeni sahəsi–beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun formalaşması və fəaliyyəti prosesini sürətləndirdi.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq münasibətlərdə hərbi gücün tətbiqinin qarşısının alınması,

hərbiləşdirmənin məhdudlaşdırılması məqsədilə dövlətlərin və

beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin hərbi, siyasi münasibətlərini tənzimləyən prinsip və normaların məcmusudur. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə beynəlxalq hüquq subyektlərinin qarşılıqlı münasibətlərini tənzim edir.

Bəzən beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun beynəlxalq hüququn yeni sahəsi olması fikri səslənsə də, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ uzun və ziddiyyətli inkişaf yolu keçmişdir. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, beynəlxalq hüququn inkişaf tarixi bəşər cəmiyyəti tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir və beynəlxalq münasibətlər tarixində baş verən hər bir hadisə beynəlxalq münasibətlər tarixində özünəməxsus iz buraxmışdır. Bununla belə, öz tarixi olan beynəlxalq hüququn inkişaf tarixi kifayət qədər geniş tədqiq edilməmişdir. Beynəlxalq hüququn kompleks sahəsi olan beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişaf tarixində həm ayrılıqda hər bir dövlətin, həm də bütövlükdə dövlətlər birliyinin özünəməxsus rolu vardır. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişaf tarixi istər hərbi, istərsə də siyasi ittifaqların yaradılmasını nəzərdə tutan çoxsaylı beynəlxalq müqavilələrə, beynəlxalq paktlara və konvensiyalara əsaslanır. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişaf tarixinin daha yaxşı dərk edilməsi üçün bu müqavilələrə müraciət bö-

yük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin, əvvəlcə beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışının tarixinə nəzər salaq. Tədqiqatlarda sinonim kimi işlənən “dövlət təhlükəsizliyi” və “milli təhlükəsizlik” anlayışlarının dəqiq tərfi göstərilmir.

Bəşəriyyətin bütün inkişaf tarixi boyu “beynəlxalq təhlükəsizlik” adı altında birləşən məsələlərin müzakirəsi zamanı “müharibə” və “sülh” terminlərindən istifadə olunmuşdur. Müharibə zərurət, insan həyatının ayrılmaz hissəsi, çox zaman şər, lakin qaçılmaz şər kimi nəzərdən keçirilmişdir. “Təhlükəsizlik” termini, I Dünya Müharibəsi zamanı müharibələr çox dağıdıcı olduğu üçün beynəlxalq səylərin müharibənin qarşısını almaq, daha doğrusu, onlardan təhlükəsizliyin təmin edilməsi barədə geniş beynəlxalq konsensus yarandığı zaman geniş istifadə olunmağa başladı. Bu termin Millətlər Cəmiyyətinin sənədlərində, o cümlədən Avropada kollektiv Təhlükəsizlik konsepsiyasının işlənilib hazırlanması ilə əlaqədar olaraq istifadə olunmağa başlanmışdı. O, bir tərəfdən ənənəvi sülh anlayışı və ya müharibənin olmamasının sinonimi kimi istifadə olunurdu, digər tərəfdən, müqavilələrin bağlanması, prinsiplərin işlənilib hazırlanması, sülhün əldə olunması və qorunması, müharibənin mümkünlüyü profilaktikası da daxil olmaqla, müharibəyə səbəb ola biləcək ilkin şəraitin yaranmasının qarşısının alınmasına kömək edəcək institut və prosedurların yaranmasını da nəzərdə tuturdu.

Bu vəzifə böyük fəlakətə səbəb olan—II Dünya Müharibəsindən sonra daha da aktual oldu. Beynəlxalq

təhlükəsizliyin müasir anlamı BMT Nizamnaməsində, onun əsas vəzifəsinin əks olunduğu I maddəsində belə verilmişdir: “Beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq və bu məqsədlə: sülhə təhlükənin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq üçün və təcavüz aktların və digər sülhün pozulması hallarını yatırtmaq üçün səmərəli kollektiv tədbirlər görmək və sülhün pozulmasına gətirib çıxara bilən beynəlxalq mübahisə və situasiyaların dinc vasitələrlə, ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq nizamlanmasına və ya həll olunmasına müvəffəq olmaq; millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinə hörmət əsasında dostluq münasibətləri inkişaf etdirmək, universal sülhün möhkəmləndirilməsi üçün digər müvafiq tədbirlər görmək; iqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq”.

XX əsrin 40-cı illərinin sonu 50-ci illərin əvvəllərində “təhlükəsizlik” anlayışı ABŞ-da geniş yayılmağa başladı. Bu termin hərbi-mülki tədqiqatların, strategiyaların, texnologiyaların soyuq müharibə şəraitində silahlar üzərində nəzarətin və xüsusilə yeni nüvə təhlükəsi mühitində ölçüsündə kompleks sferanı əhatə etmişdir. Beynəlxalq təhlükəsizlik üzrə kurslar universitet prog-

ramlarının ayrılmaz hissəsinə çevrildi, bu sahə ilə bağlı mövzular isə artan elmi tədqiqat mərkəzlərinin əsas tədqiqat predmeti oldu.

“Təhlükəsizliyi” geniş mənada əhatə edən digər bir sahə soyuq müharibə illərində hərbi siyasi qarşıdurma şəraitində dövlət və cəmiyyətin hərbi, siyasi, iqtisadi, ideoloji və digər resurslarının səfərbərliyi ilə əlaqədar fəaliyyətidir.

ABŞ-ın “Milli təhlükəsizlik haqqında” 1947-ci il qanuna əsasən, ABŞ-da həyata keçirilən dövlət hakimiyyəti orqanlarının radikal islahatları məhz bu məqsədə xidmət edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Müdafiə Nazirliyi, Mərkəzi Kəşfiyyat Bürosu, Maddi və insan resurslarının səfərbərliyi üzrə idarəetmə, həmçinin ali hərbi siyasi orqan olan – Milli Təhlükəsizlik Şurası bu qanuna əsasən yaradılmışdı. Tezliklə “təhlükəsizlik” anlayışı NATO strukturlarında da qəbul olundu və bunun nəticəsi olaraq “yüksək siyasət” predmeti kimi Avropa və dünyanın digər regionlarında beynəlxalq münasibətlərin əsas tədqiqat obyektinə çevrildi.

Uzun müddət Sovetlər Birliyində beynəlxalq münasibətlər lüğətində ənənəvi terminalogiya “müharibə”, “sülh”, “müdafiə” qalsa da, mahiyyət etibarilə onlar “təhlükəsizlik” anlayışı ilə ifadə olunan kompleks sferanı əhatə edirdi. Siyasi Büro, SSRİ MK, SSRİ-də Hərbi-Siyasi Komissiya ABŞ-ın Milli Təhlükəsizlik Şurası ilə mahiyyət etibarilə eyni olan funksiyaları yerinə yetirirdi. İlk növbədə silahlar üzərində nəzarətlə əlaqədar

Qərblə əlaqələrin intensivləşməsi, daha sonra SSRİ-nin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirəsinin qərarlarının hazırlanması, həyata keçirilməsi və realizəsi çərçivəsində müvafiq problemlərin müzakirəsinə cəlb olunması nəticəsində sovet hərbi siyasi lüğətinə “təhlükəsizlik” termini tədricən daxil olmağa başladı. Bu anlayış tam legitimliyi 1985-ci ildən–“Yenidənqurma” siyasətindən sonra qazandı.

Hal-hazırda beynəlxalq və milli təhlükəsizlik sferası hər bir dövlətin aparıcı fəaliyyət sahəsidir, daxili siyasi mübahisənin predmeti vətəndaş cəmiyyəti və elmi tədqiqatların diqqət mərkəzindədir. Bu isə öz növbəsində milli və beynəlxalq təhlükəsizlik problemlərinə təkcə mütəxəssislərin deyil, daha geniş vətəndaş dairəsinin dərk edilmiş yanaşmasını tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, II Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən köklü dəyişikliklər nəticəsində Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişafını yeni bir mərhələyə keçdi. Müharibədən sonra iki qalib dövlət-ABŞ və SSRİ-nin üstünlüyü qüvvələr nisbətini kökündən dəyişdi və müharibədən sonrakı dövr bu dövlətlərin təmsalında ikiqütblü bir mənzərə yaratdı: Elə bunun nəticəsidir ki, dövlətlərəarası münasibətlərin tənzimlənməsi üçün yeni bir təşkilat BMT yaradıldı. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ tarixində BMT Nizamnaməsi, xüsusən də onun Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq səlahiyyətlərinə aid VII fəslə, Baş Məclisin bir sıra qətnamələri -5 dekabr 1986-cı il və

7 dekabr 1987-ci il “Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin hərtərəfli sisteminin yaradılması haqqında”, həmçinin, 7 dekabr 1988-ci il tarixli “Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin BMT Nizamnaməsinə müvafiq olaraq möhkəmləndirilməsinə hərtərəfli yanaşma” kimi qətnamələri mühüm rol oynadı. BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsinə görə Təhlükəsizlik Şurası hər bir halda sülhə təhlükənin, sülhün pozulmasının və ya təcavüz aktının olmasını müəyyən edir və tövsiyələr verir, yaxud beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün qeyd edilən Nizamnamənin 41-ci və 42-ci maddələrə uyğun olaraq hansı tədbirlərin görülməsi haqqında qərar qəbul edir. Ümumiyyətlə, BMT-in Təhlükəsizlik Şurası sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və təmini sahəsində geniş səlahiyyətlərə malik olan bir qurumdur. Yuxarıda qeyd edilən qətnamələrdə öz əksini tapan konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, beynəlxalq münasibətlərdə sabit, təhlükəsiz və daimi sülhün təmin olunmasına şərait yaratsın. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun tarixi inkişaf ənənələrini daha yaxşı anlamaq üçün tarixən planetimizdə sülhün təmin edilməsinin hüquqi aspektlərini reqlamentləşdirən, tarixi əhəmiyyətli çoxtərəfli müqavilələri nəzərdən keçirək.

Qarşılıqlı yardım haqqında Amerikalıların Müqavilə 2 sentyabr 1947-ci ildə Rio de Janeyroda imzalanmışdır və bunun bəzən hüquq ədəbiyyatında Rio Paktı da adlandırılır. Bu müqaviləyə əsasən, tərəflər müharibəni pisləyir, öz aralarındakı beynəlxalq münasibətlər-

də BMT Nizamnaməsi, eləcə də cari müqavilə ilə bir araya sığmayan güc tətbiq etməmək və güc tətbiq etməklə hədələməkdən çəkinmək öhdəliyini götürürlər. Qeyri-müəyyən müddətə bağlanan bu müqaviləyə görə tərəflər BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsindən irəli gələn kollektiv özünümüdafiə, həmçinin, tərəflərdən birinə hücum olduqda kollektiv tədbirlərə əl atmaq hüququna malikdirlər.

İqtisadi, sosial, mədəni əməkdaşlıq və kollektiv özünümüdafiə haqqında 17 mart 1948-ci il Brüssel Müqaviləsi (Brüssel Paktı) Almanyanı potensial təcavüzkar kimi nəzərdən keçirən Belçika, Lüksemburq, Niderland, Böyük Britaniya tərəfindən imzalanmış və kollektiv müdafiə sisteminin yaradılmasına yönəlmişdir. Bu müqaviləyə, əsasən tərəflər sülhə təhlükə yarada bilən istənilən məsələ üzrə məsləhətləşmələr apara bilirlər.(m.7) Həmin dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə mövcud gərginlik, tərəfləri "Qərb İttifaqı" yaratmağa vadar etmişdir. Yaradılan bu ittifaq təkcə Almaniyaya qarşı deyil, istənilən təcavüzkarə qarşı olan ilk ittifaq idi. O, istənilən təcavüz zamanı dərhal köməyi nəzərdə tutub və bir neçə sahədə münasibətlər sistemini yaradır, ən əsası isə hərbi instansiyaları dinc dövrdə yaradırdı.

Avropa Millətlər Cəmiyyəti haqqında 27 may 1952-ci il Müqaviləsini (Pleven Planı) 6 Avropa dövləti – Belçika, Lüksemburq, Niderland, Almaniya Federativ Respublikası tərəfindən imzalanmış və bu müqaviləyə əsasən, cəmiyyət yalnız müdafiə məqsədləri üçün yaradıl-

mışdır. Bu Cəmiyyət dövlətüstü xarakterə malik olmaq-la ümumi institutlar, ümumi hərbi qüvvələr və büdcə-yə malikdir. Eləcə də tərəflərdən birinə hücum edilərsə, bu digərinə hücum kimi nəzərdən keçirilir, bu zaman dövlətlər bir-birinə kömək etməyə borcludurlar.

ABŞ, Avstraliya, Yeni Zelandiya arasında 1 sentyabr 1951-ci il San-Fransiskoda imzalanmış Müqaviləyə (ANZÜS) görə razılığa gələn tərəflər Sakit Okean höv-zəsinə ərazi bütövlüyü, siyasi müstəqillik və təhlükəsiz-liyə hər hansı bir təhlükə yaranarsa, bir-birilə məsləhət-ləşə bilərlər (m.3), həmçinin, tərəflərdən hər hansı biri-nə hücum kollektiv müdafiə tədbirlərini həyata keçir-məyə imkan verir..

Ümumdünya Sülh və Əməkdaşlıq yardım haqqında 24 aprel 1955-ci il Asiya və Afrika ölkələrinin Konfran-sında qəbul edilən Bandurq Bəyannaməsinə görə, Asiya və Afrika ölkələri ümumdünya sülh və əməkdaşlıq mə-sələlərinə xüsusi önəm verir. Sülh problemi beynəlxalq təhlükəsizlik problemi ilə əlaqədardır. Bununla bağlı olaraq bütün ölkələr silahlanmanın azaldılması və ef-fektiv beynəlxalq nəzarət altında atom silahının məhv edilməsinə nail olmaq üçün, beynəlxalq təşkilatlarla xü-susilə BMT ilə əməkdaşlıq etməlidirlər. Nəticədə bey-nəlxalq sülhə nail olmaq olar, atom enerjisi isə yalnız sülh məqsədləri naminə istifadə oluna bilər.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişaf tarixin-də yeni bir səhifə açan hadisələrdən biri də 8 avqust 1967-ci ildə Banqkokda yaradılan Cənub Şərqi Asiya öl-

kələrinin Assosiasiyası olan–ASEAN-dır. Bu təşkilat İndoneziya, Malaziya, Sinqapur, Tailand, Filippin, Bruney-Darussalam, Vyetnam, Laos, Myanma və Kamboca kimi dövlətləri özündə birləşdirir. ASEAN-ın nizamnamə məqsədləri onun təsisi haqqında Banqkok Bəyannaməsində belə müəyyən olunmuşdur: üzv dövlətlərin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına kömək etmək və Cənub Şərqi Asiyada sülh və stabilliyi möhkəmləndirmək. Banqkok Bəyannaməsinə əsasən, ASEAN qarşısında əsas vəzifələr– ədalət və qanunçuluq prinsipləri və BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında regional sülh və stabilliyin dəstəklənməsi; dövlətlər arasında effektiv və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi; Cənub Şərqi Asiya problematikasının tədqiqi və müvafiq beynəlxalq və regional təşkilatlarla sıx əməkdaşlığın inkişafıdır.

Təhlükəsizlik üzrə Birlik yaratmaq ikitərəfli və üçtərəfli müqavilələr toplusunu yaratmaq haqqında nəzəriyyəni işləyib hazırlamış indoneziyalı general Tri Sutrisnonun baxışları ASEAN-da geniş yayılmışdır. ASEAN-da daxili hərbi əməkdaşlıq şəbəkəsinin formalaşması prosesinin tamamlanmasına baxmayaraq, ASEAN ölkələrinin hərbi qüvvələri öz strukturu, silahlandırılması, müdafiə sənayesi vəziyyəti və hərbi doktrinasına görə çoxtərəfli səviyyəyə keçməyə hələ hazır deyildir. Mütəxəssislərin rəyinə görə ASEAN ölkələrinin hərbi əlaqələri hələ də formalaşmaqdadır və hərbi-siyasi inteqrasiyanın birinci mərhələsi çərçivəsindən kənara çıx-

mamışlar. Çoxtərəfli səviyyəyə keçmək üçün vaxt və müvafiq iqtisadi və siyasi şərtlər tələb olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, siyasətin ideologiyasızlaşdırılması və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin effektiv inkişafı gələcəkdə ASEAN-ın hərbi ittifaqa çevrilməsi imkanını da istisna etmir. Əgər bu baş verərsə ASEAN ölkələrinin effektiv müdafiə və təhlükəsizliyinin qorunması üçün ayrılan xərclər də azalar.

Bu gün unikalığı ilə seçilən, Asiya – Sakit Okean regionunda yeganə olan və çərçivəsində daimi əsasda təhlükəsizlik və stabilliyin möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar kompleks məsələlərin müzakirə olunduğu beynəlxalq hökumətlərarası struktur Asiya Regional Forumudur.

Cənub Şərqi Asiyada kollektiv müdafiə haqqında 8 sentyabr 1954-cü il Manila Müqaviləsinə (Manila Paktı) görə, tərəflər BMT Nizamnaməsində müəyyən olunduğu kimi, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik və ədaləti təhlükəyə məruz qoymamaq üçün beynəlxalq mübahisələri sülh vasitələri ilə həll etmək öhdəliyi götürürlər. Bu müqaviləyə əsasən, tərəflər həm ayrılıqda, həm də birgə kömək və qarşılıqlı yardım yolu ilə hərbi təcavüzə kollektiv və fərdi mübarizə aparmaq qabiliyyətini inkişaf etdirəcək, eləcə də və onların ərazi bütövlüyü və siyasi stabilliyinə qarşı yönəlmiş fəaliyyətə mane olacaqlar.

Türkiyə və İraq arasında Qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında 24 fevral 1955-ci il Bağdadda imzalanmış Müqav

viləyə (Bağdad Paktı) görə tərəflər öz təhlükəsizliyi və müdafiəsi naminə BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə müvafiq olaraq əməkdaşlıq edəcəklər. Orta Şərqdə Türkiyə, İraq, Pakistan, İran və Birləşmiş Krallığı özündə birləşdirən Bağdad Paktı SSRİ-nin cənub sərhədlərində onlara qarşı müdafiə baryeri yaratmışdır.

Atmosferdə, kosmik məkan və su altında nüvə silahların qadağan olunması haqqında 5 avqust 1963-cü il Moskva Müqaviləsi müddətsizdir və tərəflər BMT məqsədlərinə müvafiq olaraq ciddi beynəlxalq nəzarət altında ümumi və tam hərbişəzləşdirmə haqqında razılığa gəlmişlər. Müqavilədə Razılığa gələn tərəflər nüvə silahının partlayışı, öz yurisdiksiyası və nəzarət altında olan ərazilərdə nüvə silahının sınağının qarşısını almaq və həyata keçirməmək öhdəliyi götürürlər.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik sahəsində mühüm əhəmiyyətə malik olan nüvə silahı ilə mübarizə haqqında digər müqavilələrə nümunə kimi, Nüvə silahının yayılmaması haqqında 1 iyul 1968-ci il tarixli Moskva, Vaşinqton, London Müqaviləsi, Dəniz və Okeanların dibində Nüvə silahı və digər kütləvi qırğın silahlarının yerləşdirilməsinin qadağan edilməsi haqqında 11 fevral 1971-ci il Moskva, London, Vaşinqton Müqavilələrini göstərmək olar.

Latın Amerikasında Nüvə silahının qadağan edilməsi haqqında 14 yanvar 1967-ci il Meksiko Müqaviləsinə görə, (Tlatelolko Müqaviləsi) Razılığa gələn tərəflər öz yurisdiksiyalarındakı nüvə materialı və vasitələrini

müstəsna olaraq sülh məqsədləri üçün istifadə etmək öhdəliyi götürür və öz ərazilərində:

a) nüvə silahını həm müqavilə tərəflərinin, həm də istənilən digər subyekt tərəfindən bu və ya digər formada sınağı, istifadəsi, hazırlanması, istehsalı və ya əldə edilməsi;

b) həm müqavilə tərəfləri, həm də digər subyekt tərəfindən bu və ya digər formada nüvə silahının alınması, saxlanması, quraşdırılması, yerləşdirilməsi və ya istənilən formada sahibliyi qadağan edilir.

Bu müqaviləyə əsasən, “ərazi” - ərazi suları, hava məkanı və dövlətin öz qanunvericiliyi ilə suverenliyini həyata keçirdiyi istənilən digər məkan başa düşülür. Bu müqavilə müddətsizdir və nüvə partlayışları yalnız sülh məqsədləri çərçivəsində həyata keçirilə bilər. (maddə 19)

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişafına təkan verən, ona yeni mahiyyət qazandıran, NATO-un hüquqi və müqavilə əsasını təşkil edən 4 aprel 1949-cu ildə imzalanmış Şimali Atlantik Müqaviləsidir. NATO-un əsas məqsədi BMT Nizamnaməsi prinsipləri və Şimali Atlantik Müqaviləsinə müvafiq olaraq, onun bütün üzvlərinin müstəqillik və təhlükəsizliyini siyasi və hərbi vasitələrlə müdafiə etməkdir. NATO-un əsas fəaliyyət prinsipi üzv dövlətlərə münasibətdə öz üzərinə götürdüyü ümumi öhdəliklərə sadıqlıq və təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipidir. Bu müqavilənin 5-ci maddəsinə görə, əgər tərəflərdən birinə hücum edilərsə bu

hamısına hücum kimi nəzərdən keçirilir və Şimali Atlantik regionunda sülhün bərpası və dəstəklənməsi üçün kollektiv müdafiə tədbirləri hüququ vardır. Təşkilat bu gün beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında böyük rola malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişaf tarixində xarakter və keyfiyyət baxımından çoxsaylı müqavilələr mövcud olmuşdur. Bunlara Cənub Şərqi Asiyanın kollektivmüdafiəsi haqda 1954-cü il Manila Müqaviləsi, Ümumdünya Sülh və əməkdaşlığa yardım haqda 1955-ci il Bandunq Bəyannaməsi, 1967-ci il Tlatelolko Müqaviləsi, Nüvə silahının yayılmaması haqda 1968-ci il Müqaviləsi, əsasında ATƏT kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatın yarandığı Avropada Sülh və Təhlükəsizlik üzrə Əməkdaşlıq Müşavirəsinin 1 avqust 1975-ci il tarixli Yekun Aktı, 1985-ci il Rarotonko Müqaviləsi, Kollektiv Təhlükəsizlik haqda 1992-ci il Daşkənd Müqaviləsi, Sülh naminə Tərəfdaşlıq haqda 1994-cü il Çərçivə sənədi və digər müqavilələr misal ola bilər.

İdeal təhlükəsizlik yalnız silahlar olmadığı şəraitdə mövcud ola bilər, lakin bu günki realıq bundan çox uzaqdır.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində mühüm addım sayılan müqavilələrdən biri də Avropada Adi silahlar haqda 19 noyabr 1990-cı il Müqaviləsidir. Bu müqaviləyə əsasən müqavilənin şamil olunduğu ərazi yurisdiksiyası çərçivəsində adi silah və texnika

müəyyən bəlli həddə olmalıdır və hər bir iştirakçı dövlət müqavilə müddəalarının həyata keçirilməsinə nəzərət məqsədilə yoxlayış aparmaq hüququna malikdir. Bu müqavilə müddətsizdir.

Kollektiv Təhlükəsizlik haqda 15 may 1992-ci il Daşkənd Müqaviləsinə görə, kollektiv təhlükəsizliyin təmin edilməsi maraqları çərçivəsində iştirakçı dövlətlərin birgə Hərbi Qüvvələri yaradılır. Müqavilənin 1-ci maddəsinə görə iştirakçı dövlətlər öz beynəlxalq münasibətlərində güc tətbiq etməmək və güc tətbiq etməklə hədələməməkdən çəkinirlər və özləri və digər dövlətlər arasındakı mübahisələri dinc vasitələrlə həll etmək öhdəliyi götürürlər. İştirakçı dövlətlər digər iştirakçı dövlətə qarşı yönəlmiş hərbi ittifaqlara və ya dövlətlər qruplaşmasındakı iştirakdan çəkinməlidirlər. Avropada və Asiyada kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması və ya bu məqsədlə kollektiv təhlükəsizlik müqaviləsinin bağlanması zamanı iştirakçı dövlətlər bu müqavilədə zəruri dəyişiklik edilməsi üçün məsləhətləşmələr aparırlar. Ümumiyyətlə, onlar beynəlxalq təhlükəsizliyin bütün mühüm məsələləri üzrə məsləhətləşməli və mövqeylərini razılaşdırmalıdırlar.

Müqavilənin 4-cü maddəsinə əsasən iştirakçı dövlətlərdən hər hansı biri digər dövlət və ya dövlətlər qrupu tərəfindən təcavüzə məruz qalarsa, bu bütün iştirakçı dövlətlərə qarşı təcavüz kimi nəzərdən keçiriləcək. 5-ci maddəyə əsasən hərbi kömək də daxil olmaqla zəruri yardım göstəriləcək, həmçinin BMT Nizamnaməsinin

51-ci maddəsinə müvafiq olaraq kollektiv təhlükəsizlik hüququnun həyata keçirilməsi çərçivəsində müvafiq dəstəyi göstərəcəklər. Görülən tədbirlər haqda BMT Təhlükəsizlik Şurası dərhal məlumatlandırılacaq və bu tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı dövlətlər BMT Nizamnaməsinin müvafiq müddəalarını rəhbər tutacaqlar.

Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı 15 may 1992-ci il Kollektiv Təhlükəsizlik haqda Daşkənd Müqaviləsi əsasında yaradılmış, beynəlxalq regional təşkilatdır. Təşkilatın Nizamnaməsi 7 oktyabr 2002-ci il tarixində Ermənistan, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya və Tacikistan prezidentləri tərəfindən imzalanmışdır. Bu təşkilatın məqsədləri aşağıdakılardır: sülhün, beynəlxalq və regional təhlükəsizliyin və stabilliyin möhkəmləndirilməsi, üzv dövlətlərin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün və suverənliyinin kollektiv müdafiəsi və s. Təşkilatın özəlliyi ondadır ki, qeyd edilən məqsədlərə nail olunmasında üzv dövlətlər siyasi vasitələrə üstünlük verirlər. Təşkilatın Nizamnaməsinə uyğun olaraq üzv dövlətlər beynəlxalq terrorizm, ekstremizm, narkotik və silahların qanunsuz dövriyyəsi, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, qeyri-qanuni miqrasiya və bu dövlətlərin digər təhlükəsizliyinə təhdidlərlə mübarizədə öz səylərini birləşdirirlər. Bu təşkilatın üzvləri öz fəaliyyətini BMT Nizamnaməsi, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarına, beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsiplərini rəhbər tutaraq, BMT-nin

rəhbər rolu olmaqla bütün maraqlı dövlətlər və beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirirlər.

2000-ci ilin iyuluna qədər Afrika Ölkələri Birliyi adlanan Afrika İttifaqı 55 dövləti birləşdirən regional təşkilatdır. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq aləmin yeni reallıqlarına, xüsusilə Afrika qitəsində baş verən köklü dəyişikliklərə uyğunlaşmaq zərurəti Afrika Ölkələri Birliyinin yenidən təşkili və effektivliyinin artırılması problemini aktuallaşdırdı. 2000-ci ildə Lomda qəbul edilən Afrika İttifaqının təsis haqda Aktda Afrika Ölkələri Birliyinin yenidən təşkili nəzərdə tutulurdu. Düzdür, Afrika İttifaqı təşkilatının birbaşa təyinatı kollektiv təhlükəsizliyin təminatı olmasa da, Akta müvafiq olaraq, Afrika İttifaqının əsas məqsədləri aşağıdakılardır: üzv dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyünün müdafiəsi, sülhün təhlükəsizliyin və stabilliyin möhkəmləndirilməsi, qitədə siyasi və sosial iqtisadi inteqrasiyanın sürətləndirilməsidir və s.

Mərkəzi Asiya Əməkdaşlıq Təşkilatı 2002-ci il 28 fevral tarixində yaradılmışdır. Tərkibinə Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Özbəkistan və 18 oktyabr 2004-cü ildən Rusiya daxildir. Bu təşkilatın əsas məqsədləri siyasi, iqtisadi, elmi, texniki, təbiəti mühafizə, mədəni humanitar sferalarda, həmçinin regional təhlükəsizlik və stabilliyin təminində effektiv əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, müstəqillik və suverenlik, üzv dövlətlərin ərazi bütövlüyünə olan təhlükələrin aradan qaldırılma-

sı, regional və transmilli cinayətkarlıqla, xüsusilə narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi, mütəşəkkil cinayətkarlıq, qanunsuz miqrasiya və terrorizmlə mübarizə və s.

15 iyun 2001-ci il Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının yaradılması haqda Bəyannaməyə əsasən Qazaxıstan, Çin Xalq Respublikası, Qırğızıstan, Rusiya, Tacikistan və Özbəkistan regionda təhlükəsizlik və stabilliyin möhkəmləndirilməsi, birgə inkişafa dəstək olması üçün Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatını yaradırlar. 7 iyul 2002-ci ildə imzalanmış Xartiyaya əsasən təşkilatın təsisçi dövlətləri Qazaxıstan, Çin, Qırğızıstan, Rusiya, Tacikistan və Özbəkistandır. Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının məqsədləri aşağıdakılardır: iştirakçı dövlətlər arasında qarşılıqlı inam, dostluq, və mehriban qonşuluğun möhkəmləndirilməsi; siyasi, ticarət-iqtisadi, elmi-texniki, energetik, nəqliyyat, ekoloji və digər sahələrdə effektiv əməkdaşlığın genişləndirilməsi; regionda sülh, təhlükəsizlik və stabilliyin dəstəklənməsi və təmin edilməsi üzrə birgə cəhdlər; yeni demokratik, ədalətli və rasional siyasi və iqtisadi beynəlxalq qaydanın qurulması.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən köklü dəyişikliklər-SSRİ-nin süqutu, yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ayrı-ayrı lokal və regional münaqişələr, qlobal inteqrasiya və s. beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişafına yeni çalarlar gətirdi. Əgər 1945-ci ildən etibarən “soyuq müharibə” hərbi strateji reallıqlara və dövlət diplomatiyasına xüsusi önəm verirdisə, indisə vəziyyət bir

qədər mürəkkəbləşib: nüvə gücləri öz əhəmiyyətini itirmiş, inkişaf etmiş ölkələrdə müharibə yeni bir forma almış amerikalıların raketlərin köməyilə hərbi əməliyyatları uzaq məsafədən həyata keçirməsi) və oyun çərçivələrinə salınmışdır. Qeyri-dövlər və transmilli qüvvələr beynəlxalq münasibətlərdə mühüm rol oynamağa başlayır. Köhnə ikiqütblü dünyanın yerinə çoxqütblü dünya deyil, ümumdünyəvi xaos gəldi və burada Amerika özünü superdövlət hiss edir, Rusiya qeyri stabildir, Asiyanın çətinlikləri var, Afrika həyacan içərisindədir, Orta Şərq isə tərəddüd içərisindədir. Regional jandarm roluna iddia edən yeni təsir mərkəzləri müxtəlif coğrafi rayonlarda özünü göstərir və bu həmin yerlərdə qarışıqlıqla müşayiət olunur.

Beynəlxalq koordinatlar sisteminin mövcudluğu və inkişafı üçün qorxulu təhlükə mənbəyinə çevrilən, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə ciddi maneə törədən, ümumbəşəri olan beynəlxalq terrorizm sivil dünyanı hədəfə götürmüş qlobal cinayətkarlığın ən dəhşətli təzahürüdür. 2001-ci il sentyabrın 11-də Nyu-Yorkda və Vaşinqtonda baş vermiş faciəli hadisələr təkcə ABŞ üçün deyil bütün dünya o cümlədən beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişaf tarixində son onilliklər dövr tarixinin dönüş məqamı kimi xarakterizə oluna bilər. 2001-ci il sentyabrın 11-də Nyu-York və Vaşinqtonda baş vermiş faciəli hadisələri prezident Corc Buş "XXI əsrin ilk müharibəsi kimi xarakterizə etmişdir. Onun fikrincə yeni müharibə 1991-ci ildə İraqa qarşı,

1999-cu il Yuqoslaviyaya qarşı aparılmış müharibələrdən fərqlənəcəkdir. Prezident xəbərdarlıq etdi ki, “Amerikalılar bir döyüşə deyil uzunmüddətli kompaniyaya hazır olmalıdırlar”. Əslində 2001-ci il 11 sentyabr hadisəsi artıq yeni eranın başlanğıcı demək idi. Baş vermiş dəhşətli terror aksiyalarından sonra ABŞ-ın NATO üzrə müttəfiqləri və tərəfdaşları terrorizmə qarşı mübarizədə bir yerdə olacaqları barədə bəyanat verdilər. Bu bəyanatlarda NATO-nun Nizamnaməsinin 5-ci maddəsinin tətbiqindən tutmuş ABŞ-a uzaq radiolokasiya təyinatlı təyyarələrin və “AVAKS”-lərin verilməsində, habelə Əfqanıstanda humanitar əməliyyatların yaxından iştirakı məsələləri əksini tapmışdır. Bütün bunlar global təhlükəsizlik məsələlərində Avropa və Amerikanın bir nöqtədən çıxış etdiyindən xəbər verirdi. Yəqin ki, NATO-nun yaradıcıları güman etməzdilər ki, 5-ci maddə ilk dəfə məhz ABŞ-a hücum nəticəsində tətbiq olunacaqdır. 2002-ci ilin yanvar ayının 29-da Konqresdə “Ölkəsə vəziyyət haqqında” proqram xarakterli çıxışında prezident C.Buş ABŞ-ın terrorizmə qarşı mübarizə hədəflərini açıqladı. Əfqanıstanda taliblər rejiminin sarsılmasına baxmayaraq, C.Buş terrorizmlə müharibənin hələ yenicə başladığı, konkret olaraq Şimali Koreya, İran, İraq dövlətlərinin beynəlxalq terrorizmi hərtərəfli müdafiə və himayə etdiyini və bu dövlətlərin dünyada sülh üçün böyük təhlükə olduğunu bəyan etdi. C.Buş bildirdi ki, bu dövlətlər tərəfindən KQS-nın əldə edilməsinə ABŞ yol verməyəcək; belə cəhdlərə, onları real-

laşdıran siyasi rejimlərə son qoyulacaqdır. Dünya KİV-i tərəfindən bu bəyanat “Buş doktrinası” kimi qiymətləndirildi. Bu mahiyyət etibarilə ABŞ-ın terrorizm yuvası hesab edəcəyi dövlətlərə qarşı birtərəfli qaydada güc tətbiqinə haqq qazandıran, bunun üçün hüquqi baza yarada biləcək bir sənəd idi. Son illərdə Əfqanıstanda, İraqda baş vermiş hadisələr, İran ətrafında cərəyan edən gərginliklər beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişaf tarixində hələ çox və keyfiyyətə yeni səhifələrin açılacağından xəbər verir.

Avrasiyada vahid hakim dövlətin yaranmasına mane olan geopolitik plüralizmin stabilliyi transavrsiya təhlükəsizlik sisteminin yaranması ilə möhkəmlənməlidir. Təhlükəsizlik sahəsində belə transkontinental müqavilə - Rusiya, Çin və həmçinin Yaponiya ilə əməkdaşlıq haqda xartiyanın imzalanması ilə əlaqədar olaraq, genişlənməkdə olan NATO-nu da daxil etməlidir. Təhlükəsizlik məsələləri üzrə Amerika, Yaponiya və Çin arasında üçtərəfli danışıqlar, nəticə etibarilə, daha çox asiya dövlətlərinin iştirakı ilə keçirilə və daha sonra onlar və ATƏT arasında dialoqa gətirib çıxara bilər. Öz növbəsində belə dialoq asiya və avropa dövlətləri arasında konfranslar seriyasına səbəb ola bilər, bu isə transkontinental təhlükəsizlik sisteminin yaranmasının başlanğıcı olacaqdır. Transavrsiya təhlükəsizlik sisteminin yaradılması sülhün stabilliyi üçün xüsusi əhəmiyyəti olan effektiv əməkdaşlıq məsələlərinə çox böyük kömək edə bilərdi. Amerika, Avropa, Çin, Yaponi-

ya, konfederativ Rusiya və Hindistan və bəlkə də digər dövlətlər də transkontinental sistemin özəyini təşkil edə bilərlər. Transavraziya təhlükəsizlik sisteminin qəti yaranması Amerikanı tədricən müəyyən yükəndən azad edən və eyni zaman həтта onun Avrasiyada tənzimləyici və arbitr kimi mühüm rolunu daimiləşdirərdi. Lakin bu deyilənlər hələlik reallıqdan çox uzaq görünür və bəlkə də hal hazırda beynəlxalq münasibətlər arenasında baş verən gərgin siyasi və geopolitik hadisələrin mümkün nəticəsi ola bilər. Hər halda bunu zaman göstərəcəkdir.

Lakin indiki reallıq ondan ibarətdir ki, təhlükəsizlik maraqları, bütünlükdə digər maraqları o cümlədən iqtisadi mənafeələri kölgədə qoymağa qadirdir. XXI əsrdə sülh və beynəlxalq təhlükəsizlik naminə ardıcıl, çoxtərəfli və kollegial əməkdaşlıq zəruridir və bu bütünlükdə dövlətlər məhz naminə beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi naminə geniş, qlobal əməkdaşlığa imza atmalıdırlar, çünki beynəlxalq təhlükəsizlik vahiddir və bir dövlətin təhlükəsizliyi digərininkinin hesabına təmin edilə bilməz, sülh və beynəlxalq təhlükəsizlik hər bir dövlət üçün eyni birməna kəsb edir.

1.3 Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun beynəlxalq ümumi hüquq sahəsi kimi xüsusiyyətləri

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ – beynəlxalq hüququn yeni, aktual və nisbətən az işlənməmiş sahələrindən

biridir. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq hüququn ən ümumi və beynəlxalq hüquq və onun digər sahələri üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olan sahəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud beynəlxalq hüquq-şəxsiyyətinə beynəlxalq təhlükəsizlik hüququna müxtəlif təriflər verilmişdir.

Geniş mənada beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ ən müxtəlif sahələrdə - hərbi, siyasi, iqtisadi, maliyyə, humanitar, ekoloji və s. sahələrdə beynəlxalq sülhün dəstəklənməsi və təhlükəsizliyin təmininə yönəlmiş beynəlxalq hüquq prinsip və normalarının məcmusudur.

Dar mənada beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ hərbi-siyasi sahələrdə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin dəstəklənməsi ilə əlaqədar olan prinsip və normaların məcmusudur.

Q.V.İqnatenko isə beynəlxalq təhlükəsizlik hüququna belə tərif vermişdir:

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq münasibətlərdə hərbi gücün tətbiqinin qarşısının alınması, silahlanmanın məhdudlaşdırılması və azaldılması məqsədilə dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında hərbi-siyasi münasibətləri tənzim edən prinsip və normaların məcmusudur.

İ.İ.Lukaşuk beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnu sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə beynəlxalq hüquq subyektlərinin qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən prinsip və normaların məcmusu kimi səciyyələndirmişdir.

K.A.Bekyaşevin rektoru olduğu digər bir beynəlxalq hüquq sülh və beynəlxalq təhlükəsizliyin dəstəklənməsi, təcavüz aktlarının qarşısının alınması, dövlətlərin siyasi, hərbi, iqtisadi, ekoloji, sənaye informasiya təhlükəsizliyinin təmini, həmçinin dünyada siyasi, iqtisadi və sosial stabilliyin təmininə yönələn ümumtanınmış və xüsusi prinsip və normaların məcmusudur.

Dar mənada beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ dövlətlərin hərbi-siyasi təhlükəsizliyinin təmininə, müharibənin qarşısının alınmasına və təcavüz aktlarının qarşısının alınmasına yönəlmiş ümumtanınmış və xüsusi prinsip və normaların məcmusudur.

Gördüyümüz kimi, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququna verilən bütün mövcud təriflərdə beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ dövlət və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında münasibətlərə bütün kontekstdə məhz təhlükəsizlik, sülh və stabilliyin qorunması prizmasından yanaşılır. Əsas prioritet ünsürlərdən biri kimi hərbi-siyasi təhlükəsizliyin qorunması, müharibənin qarşısının alınması, təcavüz aktlarına yol verilməməsi göstərilir. Lakin bütövlükdə beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ çoxşaxəli və özündə bir çox ünsürləri birləşdirən kompleks anlayışdır, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq hüquqa və onun bütün sahələrinə xidmət edən prinsip və normaların məcmusunu ehtiva edir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ dövlətlər və beynəlxalq digər subyektləri arasındakı bütün münasibət-

lərdə-siyasi, hərbi, ekoloji, iqtisadi, humanitar və s. sahələrdə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə əsaslanan təmini və qorunması ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənimləyən prinsip və normaların məcmusudur. Doğrudur, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmini və dəstəklənməsində siyasi normaların rolu danılmazdır, lakin bütövlükdə beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ normaların yaradılmasında onlar böyük rol oynasalar da, həmin normaların realizəsi beynəlxalq hüquq prinsipləri çərçivəsində həyata keçir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun ilkin əsası beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsip və normalarında ifadə olunmuşdur. BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında 1970-ci il Beynəlxalq və 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında bəyan olunmuş beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun mahiyyəti idarə etməklə bərabər, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun qarşısında dayanan vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün normativ baza rolunu oynayırlar. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

1. güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi;
2. beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi;
3. dövlətin daxili yurisdiksiyasında olan işlərə qarışmamaq;

4. dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə uyğun bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək prinsipi;

5. xalqların hüquq bərabərliyi və özünümüəyyən etmə prinsipi;

6. dövlətlərin suveren bərabərlik prinsipi;

7. dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq öz üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipi;

8. sərrhədlərin toxunulmazlığı prinsipi;

9. dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi;

10. əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi;

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ güc tətbiq etmək və güc tətbiq etməklə hədələməmək, daxili işlərə qarışmamaq, beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli prinsipləri ilə daha sıx əlaqədardır. Lakin beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri ilə bərabər beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun spesifik prinsipləri də mövcuddur. Qeyd etməliyəm ki, mövcud beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun spesifik prinsipləri ilə bağlı fikir müxtəliflikləri mövcuddur. Bu isə beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun nisbətən yeni sahə olması, xüsusi prinsiplərinin siyahısının tam formalaşmaması ilə əlaqədardır. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun spesifik prinsipləri bunlardır: bərabərlik və bərabər təhlükəsizlik prinsipi, dünyanın bölünməzliyi prinsipi, dövlətlərin təhlükəsizliyinə ziyan vurmamaq prinsipləri beynəlxalq təhlükəsizlik

hüququnun əsas xüsusi prinsipidir. Lakin Y.M.Kolosov beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun digər xüsusi prinsipləri kimi tərksilah, dövlətlərin təcavüzə görə məsuliyyəti, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin dəstəklənməsi, təhlükəsizliyin bölünməzliyi kimi prinsipləri də qeyd etmişdir. Lakin bir şeyi də qeyd etməliyəm ki, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun digər beynəlxalq hüquq sahələrindən fərqli məhz onun xüsusi olmasına baxmayaraq onlar bütövlükdə beynəlxalq stabilliyin, sülhün qorunması və bununla da digər beynəlxalq hüquq sahələrinə və bütövlükdə beynəlxalq hüququn effektiv fəaliyyəti üçün zəmin yaratmış olurlar.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun mənbələridir aşağıdakılardır: universal müqavilələr (BMT Nizamnaməsi, tərksilah haqda müqavilələr), regional müqavilələr (regional təhlükəsizlik təşkilatının nizamnaməsi, tərksilah, inam tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsi və ikitərəfli sazişlər (sülh, dostluq və tərksilah haqda müqavilələr və s.)

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun əsas mənbəyi BMT Nizamnaməsi. (I, VI, VII fəsillər) Bunlardan başqa BMT Baş Assambleyası çərçivəsində qəbul edilən Qətnamələr də beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun mənbələri sırasına aid edilə bilər. Məsələn, Təcavüzün anlayışı haqda 1974-cü il, Beynəlxalq münasibətlərdə güc tətbiq edilməməsi və nüvə silahının tətbiqinin həmişəlik qadağan edilməsi haqda 1972-ci il Qətnamələri.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun əsas mənbələri qismində sülhün təmininin hüquqi aspektlərini tənzimləyən qarşılıqlı əlaqəli çoxtərəfli və ikitərəfli müqavilələr çıxış edir. Bu müqavilələri 4 qrupda təsnif etmək olar:

I. Nüvə silahlarının məkan baxımından yayılması-nın qarşısını alan Müqavilələr. Buna Antartika haqqında 1959-cu ildə Nüvə silahının yayılmaması haqda 1968-ci il, Ay və digər səma cisimləri də daxil olmaqla kosmik məkanın tətqiqi və istifadəsi ilə əlaqədar dövlətlərin fəaliyyət prinsipləri haqda 1967-ci il Müqavilələri və s. aiddir.

II. Silahlanmanın kəmiyyət və keyfiyyət baxımından gücləndirilməsini məhdudlaşdıran Müqavilələr. Bu nüvə silahının atmosferdə, kosmik məhanda və su altında sınağının qadağan edilməsi haqda 1963-cü il Müqaviləsi, Nüvə silahı sınağının hərtərəfli qadağan edilməsi haqda 1996-cı il Müqaviləsi və s. aiddir.

III. Müəyyən silah növlərinin istehsalını qadağan edən və onların məhvini nəzərdə tutan Müqavilələr. Bura Bakterioloji və toksin silahlarının hazırlanması, istehsalı və ehtiyata yığılmasının qadağan edilməsi və onların məhv edilməsi haqda 1972-ci il Müqaviləsi, Kimyəvi silahın hazırlanması, istehsalı və ehtiyatların toplanmasının qadağan edilməsi və məhv edilməsi haqda 1993-cü il Müqaviləsi və s. aiddir.

IV. Təsadüfi (sanksiyalaşdırılmış) müharibənin yaranmasının qarşısının alınmasına yönələn Müqavilə-

lər. Bura SSRİ və ABŞ arasında birbaşa əlaqə xətləri haqda 1963 və 1971-ci il Sazişləri və s. aiddir. Anoloji sazişlər SSRİ və Böyük Britaniya arasında 1967-ci il, Fransa ilə 1966-cı il, AFR ilə 1986-cı ildə imzalanmışdır.

Bunlardan başqa regional təhlükəsizlik təşkilatları – ATƏT, NATO çərçivəsində qəbul edilən bir çox aktlar beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun mənbəyi qismində çıxış edirlər.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ onu başqa beynəlxalq hüquq sahələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərə malikdir. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun özəlliyi onun digər beynəlxalq hüquq sahələrindən fərqli olaraq daha çox siyasətlə, dövlətlərin yürütdüyü xarici siyasət kursu ilə əlaqədar olmasıdır. Bildiyiniz kimi, ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquq dövlətlərin yürütdükləri xarici siyasət ilə qarşılıqlı əlaqəsi beynəlxalq hüququn fəaliyyət göstərməsi, onun fəaliyyət mexanizminin öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bizim era siyasətin rolunun artması ilə xarakterizə olunur. Əsas siyasət olan bir çox milli və beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməyə ehtiyacı vardır. Xarici siyasət dövlətlərin beynəlxalq fəaliyyət strategiyasıdır, onunla beynəlxalq hüquq da daxil olmaqla ətraf mühitə təsir vasitələrinin bütün arsenalının yerləşdirilməsi müəyyən olunur. Siyasət xüsusi hüquqi marağı olmayan dövlətlərin milli və beynəlxalq maraqlarının əsas ifadə vasitəsidir. Öz siyasi məqsəd və prinsiplərini rəhbər tutaraq dövlətlər bey-

nəlxalq hüquq prinsip və normalarını yaradır və tətbiq edirlər.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun əsas məqsədi isə sülhün təmin olunması və bütün mümkün vasitələrlə qorunmasıdır. Sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasının ən effektiv vasitəsi isə siyasi vasitələrdir. Çünki hər hansı bir hüquqi müqavilə ilə dövləti əgər bu onun milli dövlət maraqlarına ziddirsə, bu və ya digər hərəkətlərdən çəkilmək, nəyəsə vadar etmək mümkün deyildir. Və bir şeyi qeyd edim ki, hətta bəzi təhlükəsizlik müqavilələrinin özündə belə tərəflər sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında ən yaxşı vasitə kimi məhz siyasi vasitəni nəzərdən keçirdiklərini təsdiq edirlər. Məsələn, Kollektiv Təhlükəsizlik haqda Daşkənd Müqaviləsinin iştirakçı dövlətləri müqavilədə nəzərdə tutmuş məqsədlərə nail olunmasında siyasi vasitələrə üstünlük verdiklərini bəyan etmişlər.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun digər bir xüsusiyyəti isə onun kompleks sahə olması ilə əlaqədardır. Çünki ən geniş mənada beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ hərbi, siyasi, iqtisadi, maliyyə, ekoloji, humanitar və s. sahələrdə dövlətlərarası münasibətlərin özəyi olan təhlükəsizlik komponentini tənzimləyir. Əslində beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ nisbətən yeni sahə olmasına baxmayaraq, o beynəlxalq hüququn digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və onlara xidmət edir. Beynəlxalq hüququn effektivliyinin təmin olunması və beynəlxalq münasibətlərdə stabilliyin qorunmasına xidmət

edərək, digər beynəlxalq hüquq sahələri üçün effektiv fəaliyyət zəmini yaradır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun digər bir xüsusiyyəti isə onun digər beynəlxalq ümumi hüquq sahələrindən fərqli olaraq milli hüquqla daha sıx əlaqədə olmasıdır. Çünki dövlətlərin təhlükəsizliyinin iki aspekti vardır: daxili təhlükəsizlik və xarici təhlükəsizlik. Təhlükəsizlik bütöv halda həm daxili, həm xarici təhlükəsizliyin vəhdətində mövcud ola bilər. Məhz bu baxımdan beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini milli təhlükəsizlik üzərində qurulur. Hər bir dövlət öz milli təhlükəsizlik maraqlarına uyğun olaraq bu və ya digər beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərinə qoşulur, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ normalarının yaradılmasında iştirak edir. Beynəlxalq və milli təhlükəsizlik qarşılıqlı surətdə birbirinə təsir edir, inkişafına təkan olur. Amma bir şeyi də qeyd etməliyəm ki, əgər əsrin əvvəllərində milli təhlükəsizlik beynəlxalq təhlükəsizlik normalarının yaranmasına səbəb olurdusa, bu günki reallıqların tələbi vəziyyəti dəyişmiş, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ normaları milli təhlükəsizlik normalarına aktiv surətdə təsir etməyə başlamışdır. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun daha bir xüsusiyyəti isə onun rəngarəng və qeyri-stabil inkişaf templəridir. Bildiyimiz kimi, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun formalaşması prosesi II Dünya Müharibəsindən sonra başlamışdır. Lakin 1945-1980-ci illər dövründə baş vermiş Soyuq Müharibə, dövlətlərarası qəliz və mürəkkəb münasibətlər beynəl-

xalq təhlükəsizlik hüququ inkişafına özünəməxsus çarlar gətirmişdir. 1980-ci illərin ortalarından baş verən dəyişikliklər beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişafında yeni bir sahə açdı. SSRİ-nin dağılması, Varşava Müqaviləsi Təşkilatının buraxılması və s. amillər beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişafına yeni bir təkan olur. Bu beynəlxalq hüququn digər sahələrindən fərqli olaraq, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişaf templəri haqda proqnoz vermək, onun gələcək inkişaf oriyentrlərini müəyyən etmək çətindir və son sözü hər halda zaman deyəcək. Lakin bir şeyi də unutmamaq olmaz ki, qloballaşan dünyada bölünməz təhlükəsizlik konsepsiyasının dövlətlər ictimaiyyəti tərəfindən dəstəkləndiyi və obyektiv zərurətə çevrildiyi bir dövəmdə zaman beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişafına xüsusi vurğu vurmaqla dövlətləri beynəlxalq təhlükəsiz hüququnun sahəsində daha dəqiq müəyyən olunmuş normalar yaratmağa və beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ sahəsində mövcud beynəlxalq öhdəliklərin daha dəqiq və vaxtında yerinə yetirilməsini tələb edir.

II FƏSİL

BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİK HÜQUQUNUN YENİ İNKIŞAF TENDENSIYALARI

2.1. Beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini

Bu gün beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi, stabilliyin qorunması, dövlətlərarası münasibətlərin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi məhz beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilir. Dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi tələbinin real ifadəsi olan beynəlxalq təşkilatlar bir çox sahələri əhatə edir və çoxtərəfli fəaliyyət göstərirlər. Lakin mən belə deyərdim ki, təyinatından asılı olmayaraq bütün beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin əsas qayəsi məhz beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması və qorunmasıdır.

Beynəlxalq təşkilat müəyyən məqsədləri həyata keçirmək üçün beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılmış, daim fəaliyyət göstərən, müvafiq orqanlar sistemində malik olan, üzv dövlətlərin hüquq və öhdəliklərindən fərqli hüquq və vəzifələrə malik olan dövlətlər birliyinə deyilir.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində bu gün bir çox universal və regional xarakterli beynəlxalq təşkilatlar bu və ya digər

səviyyədə fəaliyyət göstərirlər. Bu təşkilatların necə fəaliyyət göstərməsi və bu fəaliyyətin mümkün nəticəsi təşkilatın xarakteri, imkanları, nüfuzu, üzv dövlətlərin xarici siyasət prioritetləri, beynəlxalq münasibətlər sistemindəki mövcud şərait və s. hallardan asılı olaraq fərqli çalarlara malik olur.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasında universal təşkilat kimi məhz BMT nəzərdən keçirilir. BMT demək olar ki, planetimizin bütün dövlətlərini birləşdirən və yarandığı gündən bəri beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin əsas qoruyucusu qismində çıxış edərək, dövlətlərarası münasibətlərdə gərginliyin aradan qaldırılmasına və onların həll edilməsinə yönəlmiş fasiləsiz fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunması sahəsində regional təşkilatlara gəldikdə isə burada NATO və ATƏT-in adını çəkmək yerinə düşərdi. Doğrudur, bu gün beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində digər regional təşkilatlar- ASEAN, GUAM VƏ s. mövcuddur. Lakin onların üzv dairəsi, təsir dairəsi, fəaliyyəti NATO və ATƏT qədər geniş miqyaslı deyil. Bu gün NATO və ATƏT regional təşkilat qismində çıxış etməsinə baxmayaraq beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunması, dövlətlərarası münasibətlərdə təhlükəsizliyin təmin edilməsində böyük rol oynayırlar.

Qeyd edək ki, hazırda bəzi beynəlxalq təhlükəsizlik təşkilatlarının fəaliyyət istiqamətlərində müəyyən dəyişikliklər var. Məsələn, NATO-nu artıq kollektiv özünü-

müdafiə təşkilatı adlandırmaq olmaz. R.Koen yazır, “hətta soyuq müharibə illərində Alyans öz üzv dövlətlərinin NATO-nun başqa üzvləri tərəfindən təhlükədən müdafiəsini təmin edən qeyri-rəsmi qarant rolunu de fakto oynadı.”

Bəzi regional təhlükəsizlik təşkilatlarında həm kollektiv təhlükəsizlik, həm də kollektiv özünümüdafiə sistemlərinin əlamətləri vardır. (məsələn, ƏDL, ABT və s.)

Kollektiv təhlükəsizlik sistemləri BMT Nizamnaməsinin VIII fəslində əsasən fəaliyyət göstərilir. Qrup təhlükəsizlik sistemlərinin yaradılması və fəaliyyəti BMT Nizamnaməsinin 5-ci maddəsindən irəli gəlir.

Beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə təhlükəsizlik təşkilatları beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin bərpa olunması və müdafiə funksiyalarını yerinə yetirirlər.

Sülhün bərpa olunması prosesində bu təşkilatlar beynəlxalq hüququn prinsiplərini pozan dövləti cəzalandırmaq funksiyasını yerinə yetirirlər. Bunun üçün beynəlxalq hüquqi sanksiyalar, beynəlxalq hüquqi məsulyyət institutlarından istifadə olunur.

2.2. BMT və onun beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsində rolu

BMT bütün dünyada sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə yaradılmış universal beynəlxalq təşkilatdır. BMT-nin Nizamnaməsi 1945-ci il

iyulun 26-da imzalanmış və 1945-ci ilin oktyabrın 26-da qüvvəyə minmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının özünün xüsusi statusunu, siyasi çəkisini və bəynəlxalq həyatdakı rolunu və Nizamnaməsinin xüsusi növ (sui generis) beynəlxalq müqavilə olduğunu və onun hüquqi qüvvəsini nəzərə alaraq, Nizamnaməni beynəlxalq birliyin Konstitusiyası adlandırmaq olar.

Bu gün BMT dövlətlər cəmiyyətinin demək olar ki, bütün üzvlərini özündə birləşdirən unikal və universal beynəlxalq təşkilatdır.

BMT II Dünya müharibəsindən – antihitler koalisiyası dövlətlərinin faşizm üzərində qələbəsindən sonra yaradılmışdır. BMT Nizamnaməsinin Preambulasında qeyd olunduğu kimi təşkilatın yaradılma səbəblərini iki dəfə bəşəriyyətə sözlə deyilə bilməyən bəlalər gətirmiş müharibənin münasibətlərindən xilas etmək, bütün millətlərin hüquq bərabərliyinə inamı yenidən bərpa etmək, dinc yaşamaq, beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq üçün qüvvələri birləşdirmək və prinsiplər qəbul etmək və metodlar müəyyənləşdirməklə, silahlı qüvvələrin ümumi mənafehdən başqa ayrı hallarda tətbiq olunmamasını təmin etmək və s. təşkil edir.

BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə görə BMT-nin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq və bu məqsədlə: sülhə, təhlükənin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq üçün və təcavüz aktlarını və

digər sülhün pozulması hallarını yatırtmaq üçün səmərəli kollektiv tədbirlər görmək və sülhün pozulmasına gətirib çıxara bilən beynəlxalq mübahisə və situasiyaların dinc vasitələrlə və ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq nizamlanmasına və yaxud həll olunmasına nail olmaq;

2. Millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təmin etməsi prinsipinə hörmət əsasında dostluq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, universal sülhün möhkəmləndirilməsi üçün digər müvafiq tədbirləri görmək;

3. İqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsinə və irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq;

4. Bu ümumi məqsədlərə çatmaq üçün millətlərin hərəkətlərini uzlaşdırmaq üçün mərkəz rolunu oynamaq.

Qeyd etməliyəm ki, BMT konfederasiya hesab edilə bilməz, çünki o, dövlət hakimiyyətinə malik deyildir. O, eyni zamanda dünya hakimiyyəti rolunu da oynamır, BMT təsis olunduğu andan beynəlxalq münasibətlərin ən müxtəlif sferalarında dövlətlərarası əməkdaşlıq təşkilatı kimi yaradılmışdır. Nizamnamənin 1.4-cü maddəsində də qeyd həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq mərkəz rolunu oynayır. BMT qeyd olunan məq-

sədləri beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında həyata keçirir. Qeyd olunduğu kimi BMT-nin əsas məqsədlərindən biri məhz beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. BMT qarşısında duran vəzifə və məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün BMT müvafiq orqanlar strukturuna malikdir. Bura daxildir: Baş Assambleya, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura, Qəyyumluq Şurası, Beynəlxalq Məhkəmə və Katiblik. Qeyd olunan orqanlardan hər birinin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması vəzifəsinin həyata keçirilməsində özünəməxsus rol oynayır.

Baş Assambleya BMT-nin nümayəndəli orqanıdır. BMT-nin bütün üzvləri Baş Assambleyada təmsil olunmuşdur. Baş Assambleyanın səlahiyyətinə BMT Nizamnaməsində tətbiq dairəsində olan istənilən məsələ aiddir. O, sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunub saxlanması ilə bağlı dövlətlərin əməkdaşlığının ümumi prinsiplərini, o cümlədən tərksilah məsələlərini nəzərdən keçirə bilər, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq məsələlərini, insan hüquq və azadlıqlarını həyata keçirilməsində dəstək verilməsi, beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafı və onun məcəllələşdirilməsi məsələlərini müzakirə edə bilər və BMT üzvlərinə və ya Təhlükəsizlik Şurasına hər hansı bu cür məsələ və ya işlər üzrə tövsiyələr verə bilər. BMT Nizamnaməsinin 11.3-cü maddəsinə görə Baş Assambleya Təhlükəsizlik Şurasının diqqətini beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qorxu yarada bilən situasiyalara yönəldə

bilər. 15-ci maddəyə görə Baş Məclis Təhlükəsizlik Şurasından illik və xüsusi məruzələr qəbul edir və onlara baxır, bu məruzələr beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması məqsədilə Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən göstərilməsi qərara alınmış və ya görülmüş tədbirlər barəsində hesabatı özündə əks etdirməlidir. 18-ci maddəyə görə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması ilə əlaqədar məsələləri Baş Məclis üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edir.

Təhlükəsizlik Şurası BMT orqanları sistemində xüsusi yer tutur. Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında başlıca məhsuliyət məhz onun üzərinə qoyulmuşdur. Və 24-cü maddəyə əsasən bu məsuliyyətdən irəli gələn vəzifələri yerinə yetirərkən Təhlükəsizlik Şurası onların adından çıxış edir.

Təhlükəsizlik Şurası 15 üzvdən ibarətdir. Onkardan beşi daimi üzvlərdir – ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Fransa, Çin. Qalan on dövlət isə-bunlar qeyri-daimi üzvlərdir-Baş Assambleya tərəfindən iki il müddətinə seçilir. Təhlükəsizlik Şurası BMT orqanları sistemində yeganə orqandır ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması sahəsində bütün BMT üzvləri adından qərar qəbul edir.

Təhlükəsizlik Şurasının geniş səlahiyyətləri vardır. O, beynəlxalq ixtilafa gətirib çıxara bilən və ya beynəlxalq mübahisəyə səbəb ola bilən istənilən mübahisəni və ya situasiyanı, həmin mübahisənin və ya situasiyanın davam etməsinin beynəlxalq sülhün və təhlükəsizli-

yin qorunub saxlanılmasına təhlükə yarada biləcəyini müəyyən etmək məqsədilə tədqiq edə bilər.

Sülhə təhlükənin, sülhün pozulmasının və ya təcavüz aktının olmasının müəyyən edilməsi Təhlükəsizlik Şurasının müstəsna səlahiyyətinə aiddir. Belə bir faktı müəyyən etdikdən sonra Təhlükəsizlik Şurası iki cür qərar qəbul edə bilər:

1) Silahlı qüvvələrin istifadəsi ilə bağlı olmayan tədbirlər barəsində (41-ci maddə)

2) Silahlı tədbirlər barəsində (42-ci maddə)

Silahlı qüvvələrin istifadəsi ilə bağlı olmayan tədbirlər iqtisadi münasibətlərin və dəmiryol, dəniz, hava, poçt, teleqraf, radio və digər rabitə vasitələrinin tamamilə və ya qismən dayandırılmasını və diplomatik münasibətlərin kəsilməsini əhatə edə bilər. Nizamnamənin 42-ci maddəsinə görə, əgər Təhlükəsizlik Şurası hesab etsə ki, 41-ci maddədə nəzərdə tutulmuş tədbirlər kifayət olmaya bilər və ya artıq kifayət olmamışdır, o, hava, dəniz və ya quru qüvvələrinin vasitəsilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və ya bərpası üçün zəruri ola bilən tədbirlər görə bilər; həmin tədbirlər BMT üzvlərinin hava, dəniz və ya quru qüvvələrinin nümayişlərini, blokadasını və digər əməliyyatlarını əhatə edə bilər. Nizamnamənin 43-cü maddəsinə görə BMT-nin bütün üzvləri, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına töhvə vermək məqsədilə öz üzərinə vəzifə götürürlər ki, Təhlükəsizlik Şurasının tələbi ilə və xüsusi sazişə və ya sazişlərə uyğun

olaraq, onun sərəncamına, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması məqsədləri üçün zəruri olan silahlı qüvvələr, yardım və ərazidən keçmək hüququ da daxil olmaqla, müvafiq xidmət vasitələri versinlər.

Bunlardan əlavə, Təhlükəsizlik Şurasının praktikada geniş həyata keçirdiyi, lakin BMT Nizamnaməsinin özündə birbaşa göstərilməyən daha bir mühüm səlahiyyəti vardır: potensial və ya mövcud münaqişə rayonuna müvafiq dövlətin razılığı ilə sülhməramlı qüvvələrin göndərilməsi (sülhün bərpa edilməsi və ya qorunub saxlanması üzrə əməliyyatlar).

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasında BMT-nin gördüyü mühüm tədbirlər sırasına sülhün dəstəklənməsi üzrə əməliyyatlar da daxildir. Sülhün dəstəklənməsi üzrə əməliyyatlar-hərbi personal cəlb olunmaqla münaqişə rayonunda vəziyyətin stabilləşdirilməsi, münaqişənin dinc yolla həll edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması, sülhün bərpası və dəstəklənməsi məqsədilə ümumi prinsiplər xarakterikdir: münaqişə tərəflərinin hərbi personalın istifadəsilə əməliyyatların aparılmasına aydın ifadə olunmuş razılıq verməsi zəruridir; Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən əməliyyatlara dəqiq ifadə olunmuş mandatı; Şura tərəfindən əməliyyatlara rəhbərliyin və nəzarətin həyata keçirilməsi; yalnız özünümüdafiə məqsədilə icazə verilən hərbi gücün istifadəsinə məhdudiyətlər; qüvvələrin tam qərəzsizliyi və neytrallığı (göndərildikləri dövlətin daxili işlərinə qarışmamaq; münaqişə tərəflərindən digəri əleyhinə istifadə olunmamalıdır).

Sülhün dəstəklənməsi üzrə əməliyyatların tarixi 1948-ci ilə təsadüf etsə də, 1988-ci ildən etibarən onlar həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili münaqişələrdə istifadə olunmağa başladı. Bununla bağlı olaraq, bu əməliyyatlar yeni xarakterik xüsusiyyətlər kəsb etməyə başladı: münaqişə tərəflərinin ayrılması, ayrılma zonalarının, bufer və hərbişləşdirilmiş zonaların yaradılması və patrullaşması, atəşkəs, qoşunların çıxarılması, situasiyanın gələcək inkişafı, gərginlik zonalarında hərbi personalın və silahların çıxarılması zamanı nəzarət və s. yerinə yetirilən zaman əsas etibarilə hərbi personaldan istifadə olunmağa başlandı.

BMT Baş Katibi çox düzgün qeyd etmişdir ki, sülhməramlı əməliyyatların dəyişən xarakteri polis və mülki personalın aktiv surətdə qarşılıqlı əlaqəsini şərtləndirir.

Millətlər arası, etnik, dini və digər əsasda olan dövlət daxili münaqişələr zamanı Sülhün dəstəklənməsi üzrə əməliyyatlar çoxfunksiyalı xarakter daşıyır. Bura inzibati, iqtisadi, seçkilərə nəzarət və s. çarlar qatıldı.

Sülhün dəstəklənməsi üzrə BMT əməliyyatları Namibiyada, Anqola, Salvador, Kamboca və Mozambikdə aparılmışdır.

BMT-nin Sülhün dəstəklənməsi üzrə əməliyyatları əksər hallarda uğurla bitmiş və bir çox münaqişə regionunda mövcud təhlükəli vəziyyətləri aradan qaldırmış, stabillik elementi gətirmişdir.

Lakin BMT-nin Bosniya və Hersoqovina və Somali-dəki əməliyyatları uğursuzluğa düşər olmuşdur.

Sülhün dəstəklənməsi hərbi personal köməylə münaqişənin qarşısının alınması və sülhün bərpası üçün əməliyyatların həyata keçirilməsi.

Sülhün dəstəklənməsi və beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunması BMT-nin əsas vəzifələrindən olmuş və dövlətlər cəmiyyətinin mərkəzi formu rolunu oynayan BMT öz fəaliyyətini bu özüldə qurmuş və bu istiqamətdə bir çox uğurlara imza atmışdır. BMT-nin bu istiqamətdə fəaliyyəti bu gün də aktualdır və beynəlxalq ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir.

2.3 NATO və onun beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsində rolu

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlər sistemində köklü dəyişikliklərin baş verməsi, geopolitik vəziyyətin dəyişməsi və dövlətlərarası münasibətlərdə baş verən yeniliklərlə müşayət olunmaqla bərabər, planetimizdə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında böyük rol oynayan beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətində də yeni tendensiyaların yaranmasına səbəb oldu. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi bu gün də beynəlxalq münasibətlərin əsas prioritet məsələlərindən biridir. BMT Baş Katibi Butros Qalini də qeyd etdiyi kimi, sülhsüz inkişaf ola bilməz və cəmiyyətdə münaqişə yarana bilər. Demokratiyasız isə əhəmiyyətli inkişafa nail olmaq mümkün deyildir; inkişaf olmadıqda isə sülh uzun müddət ərazidə saxlanıla bilməz.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında xüsusi tənzimləyici rolunda çıxış edən nüfuzlu bəynəlxalq təşkilatlardan biri də məhz NATO-dur. Əgər NATO-nun yaranma tarixi və şəraitinə nəzər yetirsək, bu təşkilatın II Dünya Müharibəsindən sonra SSRİ və ABŞ arasında dərinləşən ziddiyyətlərin məntiqi nəticəsinin əksi olaraq yaradılan bir qurum olduğunu görmüş olarıq. Qərbi avropalılar, xüsusilə də Böyük Britaniyanın görkəmli xarici işlər naziri Ernest Bevin 1947-ci ildə ritorik Trümen Doktrinası və çox az iqtisadi yardım nəzərdə tutan Marşall Planının onlar arasında əminlik üçün kifayət etmədiyini və Amerika təhlükəsizliyi təminatına da ehtiyac olduğunu bəyan etdi. 1947-ci ilin sonu 1948-ci ilin əvvəllərində SSRİ-nin bir sıra aqressiv təşəbbüsləri-Komiternin Kominform formasında yənidən təşkili, Titonun Yuqoslaviyasına Moskvanın ideologiyasını dəstəkləmədiyi üçün hədələr, Çexislovakiyada baş vermiş hadisələr və Berlinin səmərəsiz blokadası Bervinin arqumentlərini gücləndirdi.

Trümen Doktrinasını dəstəkləyən amerikalılar kommunizmin yayılmasının qarşısını almaq üçün hərbi xərclərini artıraraq öz qüvvələrini döyüş hazırlığı vəziyyətinə gətirdilər və Milli Kəşfiyyat Bürosunu yaratdılar. Vandenberg Qətnaməsinin qəbulu isə xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi, çünki bu qətnamə icra hakimiyyətinə sülh dövründə də ittifaq bağlamaq hüququ verirdi. 11 iyun 1948-ci ildə qəbul edilən bu qətnamə ABŞ-ın xarici siyasəti üçün böyük önəm kəsb edirdi, çünki buna

qədər ittifaqlar yalnız müharibə dövründə bağlanılırdı. Beləliklə, 1948-ci ilin sonu 1949-cu ilin əvvəllərində haqqında danışıqların getdiyi Atlantik İttifaqının yaradılmasına yol açıldı.

Atlantika paktı 4 aprel 1949-cu ildə 12 dövlətin nümayəndələri tərəfindən (ABŞ, Kanada, Fransa, Birləşmiş Krallıq, Benilüks ölkələri, İtaliya, Norveç, Danimarka, İslandiya, Portuqaliya) Vaşinqtonda 20 il müddətinə təntənəli şəkildə imzalanmışdır. NATO-un yaradılması ilə Qərb ittifaqı öz məzmunundan məhrum oldu və onun bəzi orqanları NATO-ya keçdi. ABŞ, Böyük Britaniya və Fransanın nümayəndələrindən ibarət “Standing group” alyansın strateji rəhbərliyini həyata keçirməli idi.

Həmin dövrlərdə Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı onu imzalayan dövlətlərdən birinə Avropa, Şimali Amerika, Əlcəzir və ya Atlantikadakı adalarda hərbi təcavüz olduğu təqdirdə onların ümumi ərazisinə hücum kimi nəzərdən keçirilən və ümumi köməyi nəzərdə tutan çox elastik bir təşkilat idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman köməklik, tərəflərdən hər birinin öz ordu və idarəçiliyinə malik olmaqla həyata keçirilirdi. Sülh dövründə kifayət qədər qaranlıq imtiyazlara malik Atlantika Şurasından başqa hər hansı bir orqanın yaradılması nəzərdə tutulmamışdı. Bir sözlə, NATO Qərbi Avropanı Amerikanın müdafiəsi altına alırdı. Məhz buna görə Atlantika paktı tənqiddə məruz qalmışdı. SSRİ onu özünə qarşı yönəlmiş aqressiv pakt kimi nəzərdən keçirirdi.

NATO-nun ilk katibi Lord İzmey NATO-nun üç əsas funksiyasının rusları kənarında, amerikalıları işəridə, almanları isə aşağıda saxlamaq olduğunu bildirmişdi. Bu məqsədlərdən birincisi “soyuq müharibə” dövründə açıqcasına bəyan edilməsinə və hamı tərəfindən birmənalı qəbul edilməsinə baxmayaraq, digər iki məqsədi səhnə arxasında və “soruşma, demə” siyaəti ilə pərdələnmişdir. Lakin əslində beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləsək ikinci məqsədin də həyata keçirilməsinin şahidi olarıq. Bu gün Amerika qlobal, fəvqəltəbii dövlət rolunu oynayaaraq bütün dünyada baş verən hadisələrə maraqları daxilində aktiv müdaxilə edir. Üçüncü məqsəd isə müzakirə mövzusu deyildir.

NATO-ya üzvlük çox mərhələli və mürəkkəb prosesdir. Təşkilata üzv olmaq istəyən dövlətlər müəyyən öhdəlikləri yerinə yetirməlidirlər. NATO-ya üzv dövlətlər üçün aşağıdakı prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir:

- kollektiv təhlükəsizlik: hamı hər kəs üçün, hər kəs hamı üçün. Hər üzv dövlətin birgə müdafiə üçün ümumi stukturu və öz hərbi qüvvələri, qurumları vardır.

- **demokratiya:** NATO dünyanın 19 ən güclü və inkişaf etmiş demokratiyaya malik ölkəsinin alyansıdır. Bu dövlətlər sülhü, insan hüquq və azadlıqlarını qoruyur, suverenlik, sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipini əsas götürürlər.

- **konsensus:** qərarlar ümumi razılıqla qəbul olunur. NATO üzvləri bir birinin tarixinə, mədəniyyətinə,

adət-ənənələrinə hörmət etməli, ittifaq daxilində stabil-
liyi poza bilən hərəkətlərdən çəkinməlidirlər.

- **qarşılıqlı təhlükəsizlik:** NATO üzvləri hərbi
büdcələri haqqında bir birinə məlumat verir, eyni silah-
lardan istifadə edir, birgə hərbi təlimlər keçirir və plan-
laşdırma aparırlar.

NATO Şimali Atlantika Müqaviləsinin 9-cu maddə-
sinə müvafiq olaraq yaradılmışdı. Müqavilədə təşkilata
üzv dövlətlərdə mövcud sosial-siyasi sistemin müdafiə-
si məqsədini güdən sosial siyasi yönümlülüüyü öz əksini
tapmışdır. Müqavilə BMT Nizamnaməsində nəzərdə
tutulan regional saziş kimi tərtib edilmişdir və burada
BMT-in məqsəd və prinsiplərinə sadiqlik öz təsdiqini
tapmışdır. Lakin “region” Kanadadan tutmuş Türkiyə-
yədək üç qitədə yerləşən dövlətlərin ərazisini əhatə
edir.

Öz praktiki fəaliyyətində NATO hətta bu sərhədlər-
lə də məhdudlaşmır. Süveyş məsələsi, İndoneziyada
vəziyyət, Yaxın Şərq problemləri, Hindçin və Afrika ölkə-
lərində vəziyyəti kimi məsələlər NATO-un müzakirə
obyekti olmuşdur. NATO-nun məqsədləri bütün üzvlə-
rin azadlıq və təhlükəsizliyini BMT-in məqsəd və prin-
siplərinə müvafiq olaraq siyasi və hərbi vasitələrlə tə-
min etməkdir. Təşkilat üzv dövlətlərin təhlükəsizliyinin
möhkəmlənməsi naminə birgə fəaliyyət və hərtərəfli
əməkdaşlıq həyata keçirmək əzmindədir. Müqaviləyə
əsasən, razılığa gələn tərəflər müqaviləyə zidd heç bir
beynəlxalq öhdəliklər götürməməlidirlər.(maddə 8) Bu-

na görə də, müqaviləyə iştirakçı dövlətlərin xarici siyasətinin əsas hüquqi aktı xarakteri vermiş oldular. NATO ümumi dəyərlər, demokratiya, insan hüquqları və hüquqi dövlət əsasında Avropada ədalətli və möhkəm sülhü təmin etmək üçün yaradılmışdır. NATO ölkələri sülh və təhlükəsizliyin qorunması və kollektiv müdafiə üçün öz qüvvələrini birləşdirmək qərarına gəldilər. Şimali Atlantika Müqaviləsinin 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq, NATO-un üzv dövlətləri onların təhlükəsizliyini təhlükə altına ala biləcək hadisələr də daxil olmaqla, ən əsas maraqlarına toxunan istənilən məsələ üzrə məsləhətləşmələrin aparılması üçün forum rolunu oynayır. NATO bütün Avropada strateji tarazlığı qoruyur. NATO-un əsas fəaliyyət prinsipi üzv dövlətlərə münasibətdə öz üzərinə götürdüyü ümumi öhdəliklərə sadıqlıq və təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipidir.

Şimali Atlantika Müqaviləsinin iştirakçıları bütün beynəlxalq münasibətlərin beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və ədaləti təhlükəyə məruz qoymayacaq sülh vasitələri ilə həll edəcəkləri öhdəliyi götürmüşlər. Onlar öz beynəlxalq münasibətlərində BMT məqsədləri ilə bir araya sığmayan güc tətbiq etməklə hədələməkdən çəkinirlər. Şimali Atlantika Müqaviləsinin 5-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Avropa və ya Şimali Amerikada NATO-un bir və ya bir neçə ölkəsinə qarşı hərbi təcavüz bütün bu ölkələrə qarşı təcavüz kimi qiymətləndiriləcəkdir. Bu zaman onlar müdafiəni BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə müvafiq olaraq fərdi və ya kollek-

tiv özünümüdafiə hüququ əsasında həyata keçirirlər. Hal hazırda bu maddə bu təşkilatın ilkin yarandığı dövrdən fərqli olaraq, daha dəqiq və inkişaf etmiş öhdəlikləri ehtiva edir və dövlətlər tərəfindən buna ciddi əməl edilir.

Şimali Atlantika Müqaviləsinin məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün mürəkkəb siyasi və hərbi struktur yaradılmışdır. NATO-un ali orqanı müxtəlif səviyyələrdə: dövlət və hökumət başçıları, xarici işlər nazirləri, daimi nümayəndələr hesab edilən səfirlər səviyyəsində fəaliyyət göstərən Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurasıdır. Daimi nümayəndələr hesab edilən səfirlər səviyyəsində o, Daimi Şura kimi nəzərdən keçirilir. Şura çərçivəsində xarici əlaqələrin bütün məsələlərinə dair geniş siyasi məsləhətləşmələr aparılır, təhlükəsizliyin təmin olunması, beynəlxalq sülhün dəstəklənməsi, hərbi əməkdaşlıq məsələləri nəzərdən keçirilir. NATO-un Baş Katibinin başçılıq etdiyi Katiblik daimi əsasda fəaliyyət göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, NATO çərçivəsində qəbul edilən bütün qərarlar üzv dövlətlərin iradəsini əks etdirir və ümumi razılıq yolu ilə əldə olunur. Bu hər bir üzv dövlətin suverən bərabərliyi və kollektiv sazişin uğurlu fəaliyyət təcrübəsindən qaynaqlanır. Şimali Atlantika Müqaviləsi iştirakçılarının hüquq və öhdəlikləri onların BMT Nizamnaməsi və ya beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin dəstəklənməsi üzrə Təhlükəsizlik Şurasının əsas

məsuliyyətindən irəli gələn hüquq və öhdəliklərinə toxunmur (maddə 7).

NATO-nun üzv dövlətlərinin siyasi və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlığının təşkili üçün Siyasi və İqtisadi komitələr yaradılmışdır. Yarandığı gündən NATO-nun fəaliyyəti əsasında kollektiv müdafiə, xarici təhlükəyə qətiyyətlə mübarizə əsasında və bu istiqamət üzrə fəaliyyət uğurla nəticələnirdi. Lakin 1989-cu il baş vermiş hadisələr Avropada siyasi və beynəlxalq strukturun sürətlə dəyişməsinə gətirib çıxardı. Bir vaxtlar Avropanın parçalanma rəmzi sayılan Berlin divarı dağıldı.

NATO rəhbərliyi buna dərhal reaksiya verərək əvvəllər rəqib bildiyi ölkələrlə qarşılıqlı fəaliyyətə başladı. 1990-cı ilin iyulunda Şimali Atlantika İttifaqı özünün London Sammitində Varşava Müqaviləsinin bütün keçmiş üzvlərinə dostluq əlini uzadaraq həmin ölkələrin hökumətlərini və arzu edənlərin hamısını NATO ilə müntəzəm əlaqələr və məsləhətləşmələrin qurulmasına, əməkdaşlıq və qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanan yeni münasibətlərin yaradılması üzərində işləməyə dəvət etdi. Növbəti ilin noyabr ayında İttifaqın üzvləri və onların yeni tərəfdaşları Parisdə birgə bəyannamə imzalayaraq bildirdilər ki, artıq bir-birinə rəqib kimi baxmır və bundan sonra bir-birinə qarşı qüvvə hədəsi və ya onun tətbiqindən çəkinəcəklər. Gələcək böhranlar məsləhətləşmələr və açıq müzakirələr yolu ilə həll ediləcəkdir.

Avropada siyasi dəyişikliklər prosesi (Varşava Müqaviləsi Təşkilatının buraxılması, Almaniyanın birləş-

məsi, SSRİ və sosialist sistemin iflası və s.) yeni strateji konsepsiyanın həyata keçirilməsi zərurətini şərtləndirdi. Bu konsepsiyanın elementləri “Şimali Atlantika Alyansı dəyişikliklər prosesində” 1990-cı il London Bəyannaməsi, Sülh və Əməkdaşlıq haqqında 1991-ci il Roma Bəyannaməsi, 1991-ci il tarixli Alyansın yeni strateji konsepsiyası, Brüsseldə NATO Şurasının “Sülh naminə əməkdaşlıq haqqında” 1994-cü il Bəyanatında öz əksini tapmışdır.

NATO ölkələri dəyişikliklər prosesini hər şeydən əvvəl təhlükəsizlik problemlərinə daha geniş yanaşma ilə əlaqələndirirlər. Bu yanaşma strateji konsepsiya, dialoq, əməkdaşlıq, kollektiv təhlükəsizlik potensialını qorumaq əsasında təhlükəsizliyin təminatına geniş yanaşmanı müəyyənləşdirdi. Bu, xüsusilə, 1991-ci ilin noyabrında Romada NATO Şurasının sessiyasında qəbul olunmuş Şimali Atlantika İttifaqının strateji konsepsiyası və Sülh və Əməkdaşlıq haqqında Bəyannamədə öz əksini tapmışdır. Bu Bəyannamədə ardıcıl surətdə Mərkəzi və Qərbi Avropadakı yeni tərəfdaşları ilə əməkdaşlığı Şimali Atlantika İttifaqının strategiyasının ayrılmaz hissəsinə çevirərək təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində NATO siyasətinin siyasi və hərbi üsürlərini birləşdirdi. Bu yeni konsepsiya nüvə silahından asılılığı azaltmağı, NATO-un birləşmiş silahlı qüvvələrində ciddi dəyişikliklər aparılmasını, o cümlədən onların şəxsi heyətinin sayının xeyli ixtisar olunmasını və döyüş hazırlığı dərəcəsinin azaldılmasını, onların sürətini və çe-

vikliyinin yüksəldilməsini, vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif variantlara uyğunlaşmasını, habelə çoxmillətli birləşmələrdən istifadə olunmasını nəzərdə tuturdu. Bu Bəyannamə gələcəkdə Avropanın təhlükəsizliyinin təminatını ümumi təsisat əsasları sahəsində, habelə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə tərəfdaşlıq və əməkdaşlığın inkişafı sahəsində NATO siyasətinin perspektiv vəzifələrini və istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Burada təhlükəsizlik konsepsiyasının-siyasi, iqtisadi, sosial və təbiəti mühafizə etmələri ilə bağlı olan məsələlər haqqında bəhs olunur. Eyni zamanda əvvəllər olduğu kimi, yalnız bütün NATO üzvlərinin təhlükəsizliyinin bölünməzliyindən deyil, həm də “müttəfiqlərin təhlükəsizliyinin bütün digər Avropa dövlətlərinin təhlükəsizliyi ilə əlaqədar olduğu” haqqında da qeyd olunur. Bundan başqa NATO, onun hərbi qüvvələrinin iştirakı ilə böhran və münaqişələrin həll edilməsinə töhfə vermək üçün yeni imkanlar əldə edir. Bəyannamədə azadlığın ümumi dəyərləri və idealları, demokratiya, insan hüquqları və hüquq qaydasını nəzərdə tutan yeni stabil, Avropada sülhə əsaslanan qaydanın təsdiq olunmasında NATO-un əsas rol oynayacağı haqqında da bəhs olunur.

Şimali Atlantika İttifaqı və NATO-ya üzv olmayan dövlətlər arasında əməkdaşlığın təmin edilməsi üçün 1991-ci ildə Sülh naminə əməkdaşlıq proqramı və bu proqrama rəhbərliyi həyata keçirəcək Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurası yaradıldı. Onun vəzifəsi gələcəkdə

tərəfdaşlığın inkişafını müşahidə etmək idi. 1994-cü ilin yanvarında Brüsseldə Şimali Atlantika Şurasının sammitində NATO Avropada sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə yönələn yeni vacib təşəbbüslə çıxış etdi. ŞAƏŞ ölkələrinə və digər dövlətlərə NATO ilə yeni, genişmiqyaslı əməkdaşlıq proqramına qoşulmaq təklif olunurdu. O vaxtdan bəri tərəfdaşlıq proqramı Avroatlantika regionunda təhlükəsizliyin vacib komponentinə çevrilmişdir və hal hazırda NATO fəaliyyətində mərkəzi yerlərdən birini tutur.

30 may 1997-ci il NATO Şurasının sessiyasında Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurası əvəzinə 44 dövlət-NATO-un bütün üzvləri, SSRİ-nin keçmiş respublikaları, Varşava Müqaviləsinin bütün keçmiş iştirakçıları, həmçinin Avstriya, Finlandiya, İsveç və İsveçrədən ibarət tərkibdə Şimali Atlantika Tərəfdaşlığı-Şurası yaradıldı. Şimali Atlantika Tərəfdaşlığı Şurasının məqsədləri siyasət, təhlükəsizlik, böhranların tənظیمlənməsi, sülhün dəstəklənməsi üzrə əməliyyatların aparılması da daxil olmaqla geniş məsələlər dairəsi üzrə çoxtərəfli məsləhətləşmələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

“Sülh naminə tərəfdaşlıq” özünün geniş formasında əvvəlki kimi, ŞATŞ-ın çevik hərbi və müdafiə sahələrində praktik əməkdaşlığın dəqiq müəyyənləşdirilmiş ün-sürü olaraq qalır.

Beynəlxalq münasibətlərdə baş verən və yeni tendensiyaları nəzərə alan Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyev NATO-un Sülh nami-

nə Tərəfdaşlıq proqramında iştirak etmək haqqında prinsipal qərar qəbul etmişdir. Öz maraq və potensialını əsas götürən Azərbaycan Respublikası 4 may 1994-cü ildə “Sülh naminə Tərəfdaşlıq” haqqında çərçivə sazişi imzaladı. NATO rəhbərliyi ilə danışıqlar gedişində Al-yans və Azərbaycan Respublikası arasında hərbi və siyasi əməkdaşlığın əsas forma və metodları müəyyən olunmuş, Qafqaz-Xəzər bölgəsində münaqişəli situasiyalar müzakirə olunmuşdur. Görüş zamanı tərəfdaş ölkələrdə sülh və təhlükəsizliyin qorunması üçün NATO-un xüsusi məsuliyyəti qeyd olunmuşdur. Əslində isə Azərbaycan bu proqrama qoşulmaqla dünyanın ən güclü və nüfuzlu təşkilatı olan NATO timsalında tərəfdaş qazanmaqla bu təşkilatla gələcək əlaqələrin davam etdirilməsində maraqlı olduğunu nümayiş etdirmişdir.

1999-cu ilin aprelində NATO-un 50 illiyinin qeyd olunması zamanı qəbul olunmuş, XXI əsrə uyğun işlənilib hazırlanmış yeni strateji konsepsiyada NATO-un məsuliyyət zonasının gələcək genişlənməsi haqqında qeyd olunur. Konsepsiya NATO-ya Təhlükəsizlik Şurasının qərarı olmadan da hərbi güc tətbiq etmək hüququ verir. Vaşinqtonda XX əsrin sonunadək Avroatlantika təhlükəsizliyinin ümumi görünüşündəki köklü dəyişiklikləri əks etdirən yeni strateji konsepsiya təsdiq edildi. Strateji konsepsiya Şimali Atlantika İttifaqını XXI əsrin çağırışlarına cavab vermək üçün vacib olan bütün resurslarla təmin edir, ona verilən imkanlardan istifadə etməyə zəmin yaradır, habelə onun gələcək siyasi və

hərbi inkişafının gedişini istiqamətləndirir. Konsepsiya-da Avroatlantikada təhlükəsizlik mühitinin kəskin dəyişməsi qeyd olunur və Avroatlantika regionunda sülh və sabitlik üçün təhlükə yaradan etnik münaqişələr, iqtisadi problemlər, siyasi quruluşun süqutu və kütləvi qırğın silahının yayılması kimi yeni mürəkkəb amillərin ortaya çıxması göstərilir. Konsepsiya gələcək üçün Şimali Atlantika İttifaqının məqsəd və vəzifələrini şərh edir, ittifaqın bütövlükdə kompleks vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün vacib olan hərbi potensialını dəstəkləməkdə NATO-un iştirakçı dövlətlərinin qətiyyətini əks etdirir.

Hal-hazırda beynəlxalq münasibətlər sistemi zamanın yeni sınağı qarşısındadır. Bu gün beynəlxalq arena-da baş verən hadisələr dünyanın son dərəcə mürəkkəb bir dövrünü yaşadığını, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasının problemlərlə üzləşdiyini və bu problemlərin aradan qaldırılması naminə yeni daha sıx beynəlxalq əməkdaşlığa ehtiyac olunduğunu göstərir. Hesab edirik ki, NATO belə bir əməkdaşlığın gələcək, perspektivli istiqamətlərini müəyyən etmək iqtidarındadır. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması və qorunub saxlanılmasında NATO-un rolu danılmazdır. Qeyd edilən konsepsiyalar və qəbul edilən sənədlər NATO-un bu sahədə aktiv fəaliyyət göstərdiyinin bariz nümunəsidir. NATO və Azərbaycan arasında tərəfdaşlıq münasibətlərinin gələcək inkişaf perspektivləri və bunun mümkün progressiv nəticələri istisna

olunmur. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin NATO/Avroatlantika Tərəfdaşlıq Şurasının üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Praqa zirvə görüşündəki çıxışında belə qeyd etmişdir: “Azərbaycan NATO ilə tərəfdaşlığı gələcək Avroatlantika təhlükəsizlik sisteminin əsası kimi qiymətləndirərək, Alyans ilə inteqrasiya tərəfdaşlığına və intensiv iki-tərəfli dialoqa səy göstərir. Bununla yanaşı, Alyans və Tərəfdaşlıq üzvlərinin artmaqda olan qarşılıqlı asılılığını, tərəfdaşların mənafə və tələbatının daha çox nəzərə alınması zəruriliyini qeyd etmək istəyirəm. Biz NATO tərəfindən Cənubi Qafqaza diqqətin artdığını görürük. Lakin hər cür regional təşəbbüs və təkliflər ilk növbədə müharibələrin nəticələrinin aradan qaldırılmasına və dövlətlər arasında beynəlxalq miqyasda tanınmış sərhədlərin bərpa olunmasına yönəldilməlidir. NATO-un yeritdiyi açıq qapı siyasətini qiymətləndirirəm.

Beynəlxalq təhlükəsizliyə təhlükə yaradan məsələlərdən biri bu gün də gündəmdə olan nüvə silahı və dövlətlərin bununla əlaqədar fəaliyyətidir. NATO beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında bu məsələyə xüsusi önəm verir. NATO-un nüvə strategiyası və qüvvələr nisbətindəki dəyişikliklər Şimali Atlantika İttifaqının yeni təhlükəsizlik şəraitinə adaptasiyasının çoxsaylı müsbət, konkret fəaliyyətidir. “Soyuq müharibə” sona çatdıqdan sonra təhlükəsizlik şəraitinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşması nəticəsində Şimali Atlantika İttifaqı öz nüvə gücünü əsas müharibə vasitəsi kimi azaltmış-

dır. NATO-nun nüvə qüvvələri Avroatlantika regionunda böyük miqyasda müharibə aparılmasının əhəmiyyətsizliyini əsas götürərək ağılsızlığına dəlalət edərək, Avropada sülh və təhlükəsizliyi möhkəmləndirməyi əsas məqsəd kimi müəyyən etmişdir.

Bildiyimiz kimi, dövlətlər birliyinin xüsusi önəm verdiyi və beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmini üçün əsas məsələlərdən biri də məhz nüvə silahı və dövlətlərin bununla əlaqədar yürütdükləri siyasətdir. Son zamanlar, İrənin uranın zənginləşdirilməsinə yönələn fəaliyyəti beynəlxalq cəmiyyətin narahatçılığına səbəb olmuş və gərginlik yaratmışdır. Xüsusilə də ABŞ-ın İrənin bu fəaliyyətinə qarşı etirazı ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən birmənalı qarşılınır. Hər halda nüvə silahına malik olmaq hər bir dövlət üçün beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması və geopolitik strategiyada mühüm mövqeyə malik olmaq deməkdir. Lakin nüvə gücünə malik olmaq arzusu və imkanı nə qədər cazibədar görünsə də, bir o qədər təhlükəli və narahatçılıq doğuran məsələlərdən biridir. Çünki burada tək bir dövlətin deyil, dövlətlər birliyinin maraqları vardır. İrənin nüvə məsələsi ilə əlaqədar yaranan beynəlxalq mübahisənin sülh və kompromis yolu ilə həlli istər region, istərsə də bütün planetimiz üçün böyük önəm kəsb edir. Bu məsələnin dinc, diplomatik yolla həlli üçün dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar bütün qüvvələrini səfərbər etməlidirlər.

Beynəlxalq təşkilat olaraq, NATO müasir dünyada siyasi vəziyyətə getdikcə daha ciddi təsir göstərir. Təş-

kilatın keçmiş SSRİ məkanındakı hadisələrə müdaxiləsi əsasən onunla bağlıdır ki, postsovet məkanında yeni yaranmış dövlətlərdə baş verən milli, etnik, ərazi münaqişələri bütövlükdə beynəlxalq münasibətlər sistemi üçün təhlükə yaradır. Hərbi-siyasi təşkilat kimi isə NATO bütün dünyada, o cümlədən postsovet məkanında münaqişələrin sülh yolu ilə həll edilməsində öz rolunu artırmağa, bu ölkələrdə siyasi və iqtisadi böhranların aradan qaldırılmasına, demokratik islahatlar keçirilməsinə zəruri kömək göstərməyə çalışır. NATO şəraitə uyğun olaraq öz vəzifələrini daim yenidən müəyyənləşdirir, dünya siyasətində öz təsirini və xüsusi çəkisini artırmağa səy göstərir.

Əvvəllər başlıca fəaliyyətini Qərbi Avropanın müdafiəsinə yönəldən NATO-un bu gün bütün qitədə sabitliyin təminatçısı olmaq istəyi danılmazdır.

NATO Şimali Amerika və Avropa təhlükəsizliyini ayrılmaz şəkildə möhkəmləndirən transatlantik əlaqələrin bariz ifadəsidir. Hazırda bu təşkilat bir çox coğrafi hədudları aşaraq qlobal təhlükəsizliyin təmin olunması və tənzimlənməsində əhəmiyyətli rola malik olan bir qurumdur.

NATO ilə əməkdaşlıq Azərbaycanın da maraqlarına xidmət edir. Bu əməkdaşlıq Azərbaycana müasir, demokratik, bazar iqtisadiyyatı yönümlü, Avratalantik strukturlarla sıx əməkdaşlıq edən ölkə olmağa kömək edəcəkdir. Şimali Atlantika bloku ilə əlaqələr Azərbaycanın təhlükəsizliyini daha da möhkəmləndirəcəkdir.

Vaxtilə ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri olmuş xanım Anna Ders Bakıdakı Avratlantik Mərkəzin üzvləri ilə görüşdə demişdir: “Gələcəkdə Azərbaycanın NATO-ya cəlb olunması dövlətin təhlükəsizliyinə və demokratik inkişafına təkan verəcək, bu isə öz növbəsində regional təhlükəsizliyin güclənməsinə və Azərbaycanın bölgədə demokratik lider və beynəlxalq tərəfdaş kimi rolunun artmasına dəstək olaacaqdır”.

NATO-un 2006-cı il 29 noyabr Riqada keçirilən Sammitində qəbul olunmuş Bəyannaməsi Azərbaycan Respublikası üçün xüsusilə təqdirəlayiq hesab olunmalıdır. Çünki həmin Bəyannamənin 43-cü maddəsində Azərbaycanla əlaqədar müddəə öz əksini tapmışdır. NATO-un Riqə sammitinin yekun Bəyannaməsindəki Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin dəstəklənməsinə dair bənd bu məsələnin Şimali Atlantika blokunun sənədlərində ilk dəfə qeyd olunması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

2.4. ATƏT və onun beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında onun rolu

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi XXI əsrin ən aktual və prioritet məsələlərindən biridir. Dövlətlər birliyi və ümumiyyətlə bəşəriyyət üçün böyük önəm kəsb edən bu məsələnin həlli hər şeydən əvvəl dövlətlər, onların istəyi, maraqları, xarici siyasət konsepsiyasından asılıdır. Lakin bir şeyi unutmamaq ol-

maz ki, qlobal inteqrasiya beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsini hər hansı bir dövlət sərhədi çərçivəsindən çıxarmış, ümumi, beynəlmiləl məsələyə çevirmişdir.

ATƏT öz fəaliyyətini 1972-ci ildə dialoqlar və danışıqlar üçün çoxtərəfli forum qismində başlamışdır. 1975-ci ildə Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirənin səlahiyyət dairəsi Helsinkidə keçirilən I sammitdə təsdiq olunmuşdur.

Helsinki Yekun Aktı ATƏM-in aşağıdakı əsas fəaliyyət istiqamətlərini nəzərdə tutmuşdur:

- inamın möhkəmləndirilməsi tədbirləri və təhlükəsizlik və tərksilahın bəzi aspektləri də daxil olmaqla Avropada təhlükəsizliyin təmini;

- üzv dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərdə rəhbər tutmalı olduqları, Müşavirədə qəbul olunmuş 10 prinsipin yerinə yetirilməsi üzrə tövsiyələr;

- Aralıq dənizində təhlükəsizlik və əməkdaşlığa dair məsələlər;

- dövlətlərin təhlükəsizlik, mədəniyyət, insan hüquqları, məlumat və digər sahələrdə əməkdaşlığı.

Bu gün ATƏT-in əsas prioritetləri aşağıdakılardır:

- üzv dövlətlər üçün ümumi olan dəyərlərin təsdiqi və onlara qanunun aliliyinə əsaslanan əsl demokratik cəmiyyətin qurulmasında kömək göstərmək;

- lokal münaqişələrin qarşısını almaq, müharibə olan regionlarda stabilliyin bərpası və sülhün bərqərar olması;

- əməkdaşlığı əsaslandırılmış təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılması yolu ilə yeni siyasi, iqtisadi və sosial hədudların qarşısının alınması;

- təhlükəsizliyə real, həmçinin subyektiv hiss edilən çatışmazlıqların aradan qaldırılması.

Regional beynəlxalq təhlükəsizlik təşkilatı sayılan ATƏT beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində özünəməxsus rola malik olan nüfuzlu bir qurumdur. 1994-cü ilə kimi Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə Müşavirə kimi fəaliyyət göstərən ATƏT yararına tarixi soyuq müharibə dövrünə təsadüf edir.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Təşkilat beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini ilə əlaqədar fəaliyyət göstərir və 55 dövləti özündə birləşdirən bu təşkilat Vankuverdən Vladivostoka qədər olan geniş coğrafi və geopolitik məkanı əhatə edir. ATƏT-in beynəlxalq təhlükəsizlik və inamın möhkəmləndirilməsi tədbirləri insan hüquqları, seçkilərə nəzarət, iqtisadi və ekoloji təhlükəsizlik də daxil olmaqla təhlükəsizliyin bir çox aspektlərini birləşdirir. ATƏT-i digər mövcud regional beynəlxalq təşkilatlardan fərqləndirən cəhət qərarların konsensus əsasında qəbulu və bütün üzv dövlətlərin bərabər statusa malik olması ilə səciyyələnən unikallığıdır. ATƏT-in digər özəlliyi isə onun məhz təhlükəsizlik sahəsində fəaliyyət göstərməsidir.

ATƏT-in başlıca məqsədləri aşağıdakılardır: uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi üçün şəraitin yaradılması, təhlükəsizlik, tərksilah, münaqişəli situasiyaların

qarşısının alınması, iqtisadiyyat, mədəniyyət, insan hüquqları və digər sahələrdə əməkdaşlıq.

ATƏM beynəlxalq konfrans kimi fəaliyyət göstərən zaman aşağıdakı özəllikləri ilə fərqlənmişdir: Müşavirə hərbi ittifaqdan kənarında həyata keçirilirdi; dövlətlər Müşavirədə tam bərabər hüquqlu şəkildə iştirak edirdilər; Müşavirənin qərarları konsensus əsasında qəbul edilirdi.

1994-cü il Budapeşt görüşünün qərarı ilə ATƏM ATƏT-ə çevrildi və bu qərar təşkilatın aşağıdakı məqsədlərini müəyyən etdi:

- Ümumi təhlükəsizlik sahəsinin yaradılması üçün norma və standartların qətiyyətlə istifadəsi;
- ATƏM-in bütün öhdəliklərinin realizəsinin təmini;
- Məsləhətləşmə, qərarların qəbulu və əməkdaşlıq üçün forum rolunu oynamaq;
- Preventiv diplomatiyanı gücləndirmək;
- Sülh əməliyyatlarının həyata keçirilməsi və mübahisə və münaqişələrin tənzimlənməsi qabiliyyətinin gücləndirilməsi;
- İnsan hüquqları sahəsində fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi;
- Möhkəm bazar iqtisadiyyatının tətbiqi məqsədilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi.

1994-cü ildə Budapeşt görüşündə qəbul olunmuş Təhlükəsizliyin hərbi-siyasi aspektlərinə aid Davranış Məcəlləsi əməkdaşlığa əsaslanan təhlükəsizlik konsepsiyasını təsəvvür etmişdir.

siyasının formalaşdırılması prosesinin mühüm institutu sayılır. Bir tərəfdən Məcəllə həm Helsinki Yekun Aktının rəhbər prinsiplərini, həm də təhlükəsizliyin hərbi siyasi aspektlərinə aid ATƏM çərçivəsində qəbul edilmiş digər öhdəlikləri yenidən təsdiq etdi. Digər tərəfdən isə burada tarixdə ilk dəfə olaraq demokratik cəmiyyətdə hərbi qüvvələrin roluna aid bir sıra normalar yaradıldı. Məcəllədə üzv dövlətlərin ATƏM çərçivəsində qəbul olunmuş norma və öhdəliklərin pozulması zamanı həmrəylik ruhunda çıxış etmək, həmçinin təhlükəsizlik sahəsində çətin tapşırıqların həlli üçün razılaşdırılmış yanaşmaların işlənilib hazırlanmasını asanlaşdırmaq niyyəti bəyan olunmuşdur. Məcəllədə bu və ya digər dövlətlərin ərazi bütövlüyü və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı güc tətbiq edən və ya güc tətbiq etməklə hədələyən dövlətlərə köməklik edilməməsi öhdəliyi müəyyən edildi. O, üzv dövlətlərin öz hərbi potensialını təhlükəsizlik sahəsində fərdi və ya kollektiv qanuni tələblərinə uyğun səviyyədə saxlamaq öhdəliyi və hər bir dövlətin öz təhlükəsizlik maraqlarını müstəqil surətdə müəyyən etməyi, öz təhlükəsizliyinin təmininin müqavilələr və ittifaqlar da daxil olmaqla vasitələrini seçmək hüququnun olduğunu qeyd edirdi. Bu dövlətlər digər dövlətlərin ərazisində öz hərbi qüvvələrini beynəlxalq hüquq və könüllü əsasda aparılmış və bağlanmış müqaviləyə əsasən yerləşdirə bilər. Məcəllə üzv dövlətləri öz hərbi qüvvələri üzərində effektiv rəhbərlik və nəzarət altında saxlamaq öhdəliyini özündə əks etdirir.

“Regional təşkilat” termini rəsmi sənədlərdə tətbiq olunmasa da, Budapeşt görüşünün qərarının birində deyilir ki, iştirakçı dövlətlərin əməkdaşlığı BMT Nizamnaməsinin VII fəslində müəyyən olunduğu kimi, regional saziş iştirakçıları kimi” inkişaf etdiriləcəkdir.

ATƏT-ə xüsusi önəm verən cəhət onun soyuq müharibənin iştirakçıları özündə birləşdirməsidir. ATƏT bərabərlik prinsipinə əsaslanaraq fəaliyyət göstərir və ABŞ-ın iştirakı ilə qitədə Yeni Avropa Qaydasının yaradılması üçün müzakirə və əməkdaşlıq üçün şərait yaradır, eləcə də Qərbi və Şərqi arasında əməkdaşlığın yaxşılaşması naminə vasitəçi qismində çıxış edir.

Beynəlxalq təşkilatların bütün əlamətlərinə malik olan ATƏT beynəlxalq hüquqi deyil, siyasi saziş əsasında yaradıldığı üçün o, beynəlxalq hüquq subyektliyinə malik olmayan siyasi qurumdur. Bununla belə o, iştirakçı dövlətlərin daxili hüququndan irəli gələn hüquq subyektliyinə malikdir.

ATƏT unikal mövqeyə malikdir. Bir tərəfdən onun formal beynəlxalq hüquqi statusu yoxdur, digər tərəfdən isə onun qərarlarının məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmamasına baxmayaraq, siyasi məcburi qüvvə daşıyır. Eyni zamanda, beynəlxalq təşkilatlara məxsus əksər atributlara malikdir: daimi əsasda fəaliyyət göstərən rəhbər orqanlar, daimi mənzil-qərargah və institutlar, daimi personal, yerlərdə bölünmə və davamlı maliyyələşdirmə. Burada qəbul olunan sənədlər, qərar və öhdəliklər hüquqi formaya salınır, onların təfsiri beynəlxalq

hüquq prinsipləri və beynəlxalq müqavilələr hüququnun normativ metodologiyası ilə tanışlığı tələb edir. Hətta ATƏT çərçivəsində qəbul edilən müddəaların hüquqi qüvvəyə malik olmamasına onun effektivliyini azaltmır. Yüksək siyasi səviyyədə imzalanan bu müddəalar istənilən digər beynəlxalq hüquqi aktdan heç də az əhəmiyyətə malik deyildir.

ATƏT təhlükəsizliyə geniş və hərtərəfli yanaşır. İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının təmini və təsdiqi, həmçinin iqtisadiyyat və ətraf mühit sahəsində əməkdaşlıq onun fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi sayılan hərbi-siyasi problemlərin həllindən heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Burada təhlükəsizliyin müxtəlif aspektləri qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda nəzərdən keçirilir: təhlükəsizlik bölməz kateqoriya kimi anlaşılır. ATƏT-in üzv dövlətləri təhlükəsizliyin müxtəlif tərəflərinin (hərbi-siyasi, iqtisadi və insan hüquqları) bir-birini daha yaxşı tamamlaması üçün daima çalışırlar.

ATƏT çərçivəsində təhlükəsizliyə hərtərəfli yanaşma bu Təşkilatın münaqişənin bütün inkişaf mərhələlərində-ilkən xəbərdarlıq və münaqişənin qarşısının alınmasından onların tənzimlənməsi və münaqişədən sonrakı bərpa prosesinə qədər aktiv tədbirlər həyata keçirməsində özünü biruzə verir.

ATƏT-in beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində fəaliyyəti hərbi məsələlərlə əlaqədar öhdəlik və mexanizmləri də əhatə edir. ATƏT fəaliyyətini hərbi

sahədə təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün açıqlıq, şəffaflıq və üzv dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi əsasında qurur.

1992-ci il Helsinki sənədlərinin V hissəsinin müdəcəalarına müvafiq olaraq Təhlükəsizlik sahəsində Əməkdaşlıq üzrə Forum təsis olunmuşdur. Bu forum hərbi təhlükəsizlik və stabillik məsələləri olan bir qurumdur. Forumun əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

➤ Silahlanma və tərksilah üzərində nəzarət, eləcə də inam və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üzrə danışıqların aparılması;

➤ Müntəzəm məsləhətləşmələr və təhlükəsizliklə əlaqədar məsələlər üzrə intensiv əməkdaşlığın həyata keçirilməsi;

➤ Gələcək münaqişələrin yaranması təhlükəsinin azaldılması və qarşısının alınması;

➤ Razılaşdırılmış tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Bu forum çərçivəsində təhlükəsizliyin təmini üçün əhəmiyyətli hesab edilən bir sıra sənədlər qəbul olunmuşdur: “Lokal böhran vəziyyətində münasibətlərin stabilləşdirilməsi tədbirləri”, “Adi silahların verilməsini tənzimləyən prinsiplər”, “Hərbi kontakt və əməkdaşlıq proqramı”, “Müdafiə sahəsində planlaşdırma”, “Hərbi məlumat haqda qlobal mübadilə” və nüvə kimyəvi və bioloji silahların yayılmaması haqda mövcud beynəlxalq sazişləri təsdiq edən “Yayılmamanı tənzim edən prinsiplər” adlı sənədlər və s.

ATƏT çərçivəsində inam və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi tədbirləri üzv dövlətlərin silahlı qüvvələri və hərbi fəaliyyətinə münasibətdə məlumatın yoxlanılması və mübadiləsini, eləcə də üzv dövlətlər arasında hərbi məsələlərdə əməkdaşlığın inkişafına yönəlmiş müəyyən müxanizmləri nəzərdə tutur. Bunlara aiddir:

- Hər il hərbi informasiya mübadiləsi;
- Təhlükənin azaldılması üzrə tədbirlər (qeyri-adi hərbi fəaliyyət üzrə məsləhətləşmə və əməkdaşlıq mexanizmi);
- Hərbi ünsiyyət və əməkdaşlığa aid müddəalar;
- Hərbi fəaliyyətin müəyyən növləri üzrə əvvəlcədən məlumatlandırma;
- Müəyyən hərbi fəaliyyət növlərinə nəzarət;
- Hər il hərbi fəaliyyət planı mübadiləsi;
- Hərbi fəaliyyət haqqında məhdudlaşdırılmış müddəalar;
- Yerinə yetirilmə və yoxlamanın təmini üzrə tədbirlər;
- Silah ötürülməsini tənzimləyən prinsiplər;
- Hərbi fəaliyyətin qlobal mübadiləsi və s.

Bu tədbirlərin əsas məqsədləri qarşılıqlı inamın yaradılması, açıqlıq və şəffaflyq yolu ilə hərbi fəaliyyət sahəsində ziddiyyətləri aradan qaldırmaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tədbirlər dövlətlərarası münasibətlərin stabilləşməsi, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin bərqərar olunması baxımından böyük önəm kəsb edir.

Bundan başqa, ATƏT çərçivəsində 19 noyabr 1990-cı il Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında Müqavilə,

bütün üzv dövlətlərin dəstəklədiyi 24 mart 1992-ci il Açıq səma haqqında Müqavilə istər Avropa, istərsə də bütün regionda sülhün və təhlükəsizliyin dəstəklənməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ATƏT-in 1996-cı ilin dekabrında Lissabonda keçirilən sammitində “XXI əsrdə Avropada ümumi və hərtərəfli təhlükəsizlik modeli haqqında” Bəyannamə, “Silahlar üzərində nəzarət üçün konseptual baza haqqında” Bəyannamə və s. qəbul olunmuşdur.

XXI əsrdə Avropa üçün ümumi və ümuməhatəli təhlükəsizlik modeli haqqında 1996-cı il Lissabon Bəyannaməsi ümumavropa təhlükəsizliyinin əsasını qoydu. O, təhlükəsizliyin ümumiliyi və bölünməzliyi, müxtəlif dəyərlərə bağlılıq, öhdəliklər və davranış normaları kimi əsas elementləri də özündə birləşdirən vahid təhlükəsizlik məkanının yaradılmasını nəzərdə tutur. Təhlükəsizlik əməkdaşlıq, demokratiya, insan hüquqları və azadlıqları hörmət, qanunun aliliyi, bazar iqtisadiyyatı və sosial ədalətə əsaslanmalıdır. O, ittifaq haqqında müqavilələr də daxil olmaqla hər bir üzv dövlətin öz təhlükəsizliyinin təmin olunması vasitələrini seçmək və ya dəyişdirmək hüququndan irəli gəlməlidir. Bu zaman ATƏT-ə üzv dövlətlərdən heç biri öz təhlükəsizliyini digər dövlətin təhlükəsizliyi hesabına möhkəmləndirməməlidir.

ATƏT-in 1999-cü ilin noyabrında keçirilən İstanbul sammitində Avropada təhlükəsizlik Xartiyası, Avropa-

da Adi silahlar haqqında Müqaviləyə uyğunlaşmaq haqqında Saziş və s. qəbul edilmişdir.

19 noyabr 1999-cu il İstanbul sammitində qəbul edilmiş İstanbul Bəyannaməsi, Avropa təhlükəsizliyi Xartiyası və İnamın və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər haqqında Vyana Sənədi XXI əsrdə ümuməhatəli avropa təhlükəsizlik sisteminin formalaşması üçün hüquqi baza yaratdı.

Avropa Təhlükəsizlik Xartiyası yeni avropa üçün faktiki konstitusiya olan özünəməxsus unikal sənəddir. O, ATƏT-i öz regionunda beynəlxalq mübahisələrin dinc həlli üçün əsas təşkilat və ilkin xəbərdarlıq, münacişələrin aradan qaldırılması, böhranların tənzimlənməsi və münaqişədən sonrakı bərpada əsas vasitə kimi qəbul edir.

Xartiyaya görə ATƏT çərçivəsində heç bir dövlət, dövlətlər qrupu və ya təşkilatın ATƏT regionunda sülh və stabilliyin qorunmasına görə əsas məsuliyyəti öz üzərinə götürə bilməz və ya ATƏT regionunun hər hansı bir hissəsini öz təsir dairəsi qismində nəzərdən keçirə bilməz. Bununla belə, Xartiya ATƏT və səlahiyyətli avropa təşkilatları ilə öz regionunda sülh və stabilliyin təmininə yönəlmiş vahid, ümumavropa təşkilatı kimi ATƏT-in əsas əlaqələndirici rolu nəzərə alınmaqla ən geniş əməkdaşlığı nəzərdə tutur.

Xartiyada BMT Nizamnaməsinin əhəmiyyəti və Helsinki Yekun Aktı və ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş digər sənədlərlə əlaqəsi, ATƏT çərçivəsində qəbul

edilmiş öhdəliklərin könüllü icrasının dövlətlərarası münasibətlər üçün əhəmiyyətli olması qeyd olunur. Xartiyada, həmçinin ATƏT-in konsensus əsasında fəaliyyətini davam etdirməsi də nəzərdə tutulur.

Qeyd olunan bu sənədlər Avropada və ümumiyyətlə ATƏT regionunda sülhün qorunmasının, avropa təhlükəsizliyi fundamentinin nəzəri əsasını təşkil edirlər.

ATƏT çərçivəsində mövcud olan bir sıra mexanizmlər beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasında böyük rol oynayırlar. Vyana mexanizmi (insan meyarı ilə əlaqədar ikitərəfli və çoxtərəfli dövlətlərarası əməkdaşlıq), Moskva mexanizmi (insan meyarı ilə bağlı məsələ və problemin həllində üzv dövlətlərə kömək), Qeyri-adi hərbi fəaliyyətə münasibətdə Məsləhət və Əməkdaşlıq mexanizmi (qeyri-adi və planlaşdırılmış fəaliyyətə münasibətdə informasiya mübadiləsi), Berlin mexanizmi (sülh, təhlükəsizlik və stabilliyə təhlükə yaradan ciddi fəvqəladə hallarda bütün mümkün tədbirlər), Valett mexanizmi (dövlətlərarası mübahisələrin dinc yolla həlli və tənzimlənməsi) bunlara aiddir.

ATƏT müxtəlif səviyyəli sülhün dəstəklənməsi üzrə monitorinqlərin aparılmasında müəyyən təcrübəyə malikdir. Onun missiyaları Bosniya və Hersoqovina, Xorvatiya, Estoniya, Latviya, Ukrayna, Gürcüstan, Moldova, Tacikistan, Dağlıq Qarabağ, əvvəlki yuqoslav dövlətinin tərkib hissəsi olan Makedoniya və Kosovaya göndərilmişdir. Bu missiyaların mandatu münəqişə zonalarında konkret situasiya nəzərə alınmaqla işlənib ha-

zırlanmış və yerlərdə münaqişə tərəflərinin nümayəndələri arasında sıx əlaqələrin qurulması və dialoqun qurulmasını əhatə etmişdir.

Sülhün dəstəklənməsi üzrə əməliyyatların aparılması zamanı ATƏT Avropa Şurası, NATO və digər beynəlxalq təşkilatların resurs və təcrübəsindən istifadə edə bilər. Beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissəsi olan etibarlı Avropa təhlükəsizlik sisteminin yaranması XXI əsrin aktual problemlərindən biridir və ATƏT bir regional qurum olaraq bu vəzifənin həyata keçirilməsi istiqamətində aktiv fəaliyyət göstərməkdədir.

2.5. MDB və onun beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında rolu

İkiqütblü dünyanın nəhəng dövləti sayılan SSRİ-nin 1991-ci ildə süqutu beynəlxalq aləmdə yeni təsisatın – Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaranmasına səbəb oldu. Tarixin bu çətin mərhələsində, keçid dövrünün bütün çətinliklərinə baxmayaraq, bütün postsovet məkanında keçmiş SSRİ-yə daxil olan respublikalar arasında istər siyasi, istər iqtisadi, istərsə də humanitar sahələrdə yeni müstəvidə əməkdaşlıq etmək zərurəti yarandı.

MDB-nin təsisçisi – SSRİ-nin tərkibinə daxil olmuş 11 müttəfiq respublika oldu: Azərbaycan, Ermənistan, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rusiya, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan və Ukrayna. 1993-

cü ildən etibarən Gürcüstan da bu qurumun üzvü olsa da, son illər siyasi müstəvidə Rusiya ilə yaşanan gərginliklərdən dolayı onun bu qurumdan çıxması məsələsi gündəmə gəlmişdir.

MDB-nin təsis aktları aşağıdakı üç sənəddir: 8 dekabr 1991-ci il tarixli MDB-nin yaradılması haqqında Saziş, 21 dekabr 1991-ci il tarixli Protokol və Bəyannamə.

MDB Nizamnaməsi 22 yanvar 1993-cü il qəbul edilmişdir. Onu yeddi dövlət imzalamışdır: Ermənistan, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya, Tacikistan və Özbəkistan. Rusiya Federasiyası MDB Nizamnaməsinin 15 aprel 1993-cü ildə ratifikasiya etmişdir.

MDB-nin hüquqi bazası olan Nizamnamə Birlikdə mərkəzləşmə meyillərinin güclənməsinə xidmət edir. Nizamnamə keçmiş SSRİ ərazisində stabillik zonasının yaradılması, iqtisadi, humanitar və digər sahələrdə aktiv əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi işinə xidmət edir.

Beynəlxalq regional təşkilat sayılan MDB eyni zamanda beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında özünəməxsus rol oynayır. MDB Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinə görə, birliyin əsas məqsədləri-beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində, silahlandırma və hərbi xərclərin azaldılması üzrə effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsində, nüvə və kütləvi qırğın silahlarının ləğv edilməsində, hərtərəfli və tam tərksilaha nail olmaq üçün üzv dövlətlər arasında əməkdaşlıqdan ibarətdir.

Nizamnamənin “Kollektiv təhlükəsizlik və hərbi-siyasi əməkdaşlıq” adlanan III Fəslə bütövlükdə təhlükəsizlik məsələlərinə həsr olunmuşdur. 11-ci maddəyə görə, üzv dövlətlər beynəlxalq təhlükəsizlik, tərksilah və silahlanma üzərində nəzarət, hərbi qüvvələrin quruculuğu sahəsində razılaşıdırılmış siyasət həyata keçirir və hərbi nəzarətçilər, sülhün dəstəklənməsi üzrə kollektiv qüvvələrin köməyi ilə Birlikdə təhlükəsizliyi dəstəkləyirlər.

Əgər bir və ya bir neçə üzv dövlətin suverenliyi, təhlükəsizliyi və ərazi bütövlüyünə və ya beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhlükə yaranarsa, üzv dövlətlər dərhal mövqeylərini razılaşıdırmalı və yaranmış təhlükənin aradan qaldırılmasına dair tədbirlər görmək üçün BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə uyğun olaraq fərdi və kollektiv özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi qaydasında zəruri olduqda silahlı qüvvələrdən istifadə və sülhməramlı əməliyyatlar da daxil olmaqla qarşılıqlı məsləhətləşmələr mexanizmini işə salırlar.

Birgə silahlı qüvvələrin istifadəsi haqqında qərar Birliyin dövlət başçılarının Şurası tərəfindən və ya maraqlı dövlətlər tərəfindən onların milli qanunvericiliyi də nəzərə alınmaqla qəbul edilir.

Hər bir üzv dövlət dövlət sərhədlərində stabil vəziyyətin təmin edilməsi üçün müvafiq tədbirlər görür. Qarşılıqlı razılıq əsasında üzv dövlətlər sərhədi keçmənin müəyyən olunmuş qaydasına əməl olunmasına gö-

rə məsul olan və nəzarəti həyata keçirən Sərhəd qoşunları və digər səlahiyyətli orqanların fəaliyyətini əlaqələndirirlər.

Birliyin müdafiə, dövlət sərhədlərinin mühafizəsi məsələləri üzrə ali orqanı dövlət başçıları Şurasıdır. Hökumət başçıları Şurası isə Birliyin hərbi-iqtisadi fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini həyata keçirirlər. Təhlükəsizlik və tərksilah sahəsində beynəlxalq sazişlər və qərarların həyata keçirilməsində üzv dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyəti birgə məsləhətləşmələr yolu ilə həyata keçirilir. Üzv dövlətlərin hərbi-siyasi əməkdaşlığının konkret məsələləri xüsusi sazişlərlə tənzimlənir.

Əslində Nizamnamədə ifadə olunan bu müddəalar zamanın reallıqlarına və tələblərinə cavab vermir, real təcrübədən çox uzaqdır. Bunun əsas səbəbi daha çox siyasi amillərlə müəyyən olunsa da, tək səbəb də o deyil. Ümumiyyətlə, təhlükəsizlik çox incə və həssas məsələ olduğundan onun kağız üzərində və ya hər hansı Nizamnamə müddəalarında təsbiti təhlükəsizliyin konturlarının dəqiq cizgilərini çəkməyə, onun formulunu müəyyən etməyə imkan vermir. Bu hər bir halda obyektiv beynəlxalq şərtlər və amillər nəzərə alınmaqla bu və ya digər dövlətin xarici siyasət prioritetləri ilə müəyyən olunur. MDB-yə gəldikdə isə, SSRİ-nin varisi hesab olunan Rusiyanın bu qurumun fəaliyyətində üstünlüyə çalışması və keçmiş SSRİ respublikalarının bunu heç də birmənalı qəbul etməməsi təşkilatın fəaliyyətində özünü göstərir. Qeyd etdiklərim belə nəticəyə gəlməyə im-

kan verir ki, müasir təhlükəsizlik modeli yeni və əsaslı baxışa, islahatlara əsaslanmalıdır. Bu zamanın tələbidir və gələcəyin qaçılmaz birgəyaşayış şəraitinin əsasıdır.

Nizamnamədən əlavə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində MDB çərçivəsində bir çox normativ-hüquqi aktlarda qəbul edilmişdir. Bunların sırasında 9 oktyabr 1992-ci il tarixində imzalanmış “MDB üzv dövlətlərinin Hərbi Təhlükəsizlik Konsepsiyası haqqında” Saziş xüsusi qeyd olunmalıdır. Sazişin 2-ci maddəsinə görə, üzv dövlətlər hərbi təhlükəsizlik konsepsiyasının müddəalarını pozan birtərəfli hərəkətlərdən çəkinməli, hərbi siyasətin yürüdülməsi, müdafiə məsələləri üzrə qanunvericilik aktlarının işlənilib hazırlanması və qəbulu, o cümlədən milli hərbi doktrinaların formalaşdırılması zamanı iştirakçı dövlətlər bu konsepsiyanın əsas müddəalarını nəzərə almalıdırlar. Lakin bu saziş yalnız onu ratifikasiya etmiş dövlətlər üçün qüvvədədir minir. (Tacikistan və Özbəkistan).

Qeyd etmək lazımdır ki, hərbi təhlükəsizlik konsepsiyası hərbi-siyasi, üzv dövlətlərin kollektiv müdafiəsi, nüvə siyasətinin əsas prinsipləri, Birliyin Birləşmiş Silahlı Qüvvələrinin quruculuğu və inkişafı əsaslarını özündə cəmləşdirir. O, beynəlxalq hərbi siyasi məqsədlərin ümumiliyini əks etdirir və Birliyin dövlət başçıları tərəfindən hərbi məsələlər üzrə qəbul edilmiş sənədlərinin rəhbər müddəalarına və milli hərbi doktrinaların normalarına əsaslanır. MDB üzv-dövlətlərinin hərbi təhlükəsizliyi Birliyin əsas məqsədlərindən biridir. Mü-

haribəyə yol verilməməsi bu məqsədə nail olmanın əsas vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir. Sazişin maraqlı cəhətlərindən biri burada Birliyin üzv dövlətlərinin heç bir dövləti və ya dövlətlər koalisiyasını hərbi və siyasi münasibətlərdə öz rəqibi hesab etməməsidir. Lakin belə yanaşma əslində reallıqdan çox uzaqdır. Belə ki, yeni geosiyasi reallıqlardan çıxış edərək NATO Rusiya tərəfindən heç də birmənalı qarşılanmayan güclənmək strategiyasını həyata keçirir. Bunu aşağıdakı faktlar da təsdiqləyir.

NATO-nun birinci genişlənmə dalğası (1999-cu ildə) nəticəsində blokun hərbi potensialına 5 diviziya, 500 təyyarə, 50 gəmi, 3 minə qədər tank, 5 mindən artıq top əlavə edildi. 2002-ci ildə baş vermiş ikinci genişlənmə dalğası nəticəsində mövcud hərbi potensial daha da güclənmişdir. Yeni üzvlərin qəbulu ilə NATO-un hərbi fəallığının daha da artacağı proqnozlaşdırılır. 2002-ci ildə ilk dəfə Rusiya sərhədləri yaxınlığında preventiv nüvə və zərbələrinin tətbiqi ilə müşayiət olunan irimiqyaslı hərbi təlim keçirilmişdir.

Beləliklə, mütəxəssislərin hesablamalarına görə sonrakı 10-15 il ərzində NATO Rusiya üzərində 3-4 dəfə artıq hərbi üstünlüyə malik olacaqdır. Şərqdə Çin 2 dəfə artıq hərbi büdcəsi və irimiqyaslı silah alışı hesabına Rusiya üzərində əhəmiyyətli dərəcədə üstünlüyü təmin edəcəkdir. Rusiyanın ənənəvi kiçik tərəfdaşı olan Hindistan hal-hazırda onunla müqayisə edilə biləcək orduya, 2 dəfə artıq hərbi büdcəyə malikdir. Hətta bəzi elmi-

texniki istiqamətlər üzrə Hindistan Rusiyanı geridə qoymuşdur. Yaponiyanın belə ordu və donanma üzrə Uzaq Şərqdəki Rusiya hərbi qruplaşması üzərində üstünlüyə nail olacağı praqnozlaşdırılır.

İllik inkişaf tempinin 5-6%-ə, müdafiə büdcəsinin isə ÜDM-nin 3,5% -nə bərabər olduğu şəraitdə belə Rusiyanın 10-15 ildən sonra strateji nüvə silahlarının məhdudlaşdırılması nəticəsində üçüncü nüvə dövlətləri səviyyəsinə enəcəyi real görünür. Bu isə öz növbəsində Rusiyanın ABŞ-la davranışında və ümumiyyətlə global strateji balansda xüsusi statusunun itirilməsi deməkdir.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində digər normativ-hüquqi aktlar sırasına 21 dekabr 1991-ci ildə imzalanmış “Nüvə silahına münasibətdə birgə tədbirlər haqqında” Alma-Ata sazişi, 12 aprel 1996-cı ildə imzalanmış “MDB dövlətlərinin havadan müdafiə Birləşmiş Sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” Sazişi, Sülhün dəstəklənməsi üzrə əməliyyatlarda iştirak üçün “MDB dövlətlərinin hərbi və mülki personalının hazırlanması və təlimi haqqında” 19 yanvar 1996-cı il Sazişi və s. aid etmək olar.

Rusiyanın bəzi MDB dövlətləri ilə (Belarus, Ermənistan və s.) xüsusi münasibətlərinin olması belə, itirilmiş mövqelərin yerini doldura bilməz, çünki bu dövlətlər nəinki ayrı-ayrılıqda, hətta birlikdə də güc mərkəzi deyillər və onlar Rusiyanın iqtisadi və hərbi potensialının olduqca məhdud artımını təmin edə bilirlər.

Rusiyanın MDB-in gücləndirilməsində olan marağı onun SSRİ dağıldıqdan sonra pozulmuş balansını bərpa etmək üçün regionda öz mövqeyini möhkəmləndirmək baxımından müttəfiqlərə, hərbi koalisiyaya olan ehtiyacı ilə şərtlənir. Digər bir tərəfdən, NATO-ya qarşı güclü MDB-nin yaradılması beynəlxalq münasibətlər sistemində ciddi dəyişikliklər etməklə bərabər, “siyasi güclər” konfigurasiyasını kökündən dəyişər. Hər bir halda bu fikir sadəcə mülahizə olaraq qalır, lakin zamanın “süprizlər”indən heç kəs sığortalanmayıb.

2.6. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun yeni inkişaf tendensiyaları

Hazırda dövlətlərarası münasibətlər sisteminin bir çox sahələrində yeni-yeni dəyişikliklər baş verir və təbii ki, zaman keçdikcə bu dəyişikliklər və reallıqlar özünəməxsus tendensiyalar doğurur. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ da bu baxımdan istisna deyildir. Müasir beynəlxalq hüququn, o cümlədən beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ sahəsindəki yeni tendensiyalar özünəməxsusluğu ilə seçilərək beynəlxalq siyasət və beynəlxalq hüquq, milli və bəşəri maraqlar, dövlətlərin istəkləri və zamanın tələbindən irəli gələn öhdəliklər, onların icrası və s. müxtəlif komponentlərin vəhdətini ehtiva edir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnda yeni tendensiyaların yaranmasına çox müxtəlif amillər təsir göstərir.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq münasibətlər sistemində köklü dəyişikliklərin baş verməsi – SSRİ-nin dağılması, soyuq müharibənin sona çatması, ikiqütblü dünyanın yeni, proqnozunu vermək olduqca çətin olduğu bir dünya ilə əvəz olunması, qloballaşma, insan meyarının qlobal beynəlxalq müstəviyə çıxarılması və s. amillər beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnda yeni tendensiyaların yaranmasına səbəb olan amillər sırasına daxildir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ sahəsində yeni tendensiyaların yaranma səbəbi beynəlxalq hüququn kəskinləşən böhranıdır, bu isə beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində fəaliyyət göstərən şəxslərin davranışına çox böyük təsir göstərir. Bildiyimiz kimi, bir qayda olaraq, bəşəriyyət tarixində müharibələr sülh müqavilələrinin bağlanması və beynəlxalq münasibətlərin yeni, təşkilati hüquqi sisteminin yaradılması ilə müşayiət olunmuşdur. Soyuq müharibənin bitməsi bu qaydadan istisnalıq təşkil etdi. Beynəlxalq ictimaiyyət II Dünya Müharibəsi qurtardıqdan sonra yaradılan, əsasını BMT təşkil edən təşkilatı hüquqi sistemin effektivliyinin artırılması yolunu seçdi. Hal-hazırda bu sistemin, xüsusilə BMT-in qeyri-effektiv olması barədə daha çox fikirlər səsləndirilir. Əgər bu təşkilatın, xüsusilə Təhlükəsizlik Şurasının effektivliyini soyuq müharibə və onun bitməsindən sonra müqayisə etsək, şübhəsiz ki, bu effektivliyin artımı göz qabağındadır. Əsas göstəricisi isə Təhlükəsizlik Şurasının beynəlxalq təhlükəsizliyə dair qərarların kon-

sensus səsverməsi ilə qəbul etməsidir. Lakin bununla belə, BMT-in beynəlxalq təhlükəsizlik sferasında keyfiyyətə yeni vəzifələrinin yerinə yetirilməsi zamanı onun effektivliyinin pessimist qiymətləndirilməsi özünü tam doğruldu. Soyuq müharibə bitdikdən sonra dövlətlər birliyi BMT Nizamnaməsində olan prinsiplərə münasibətdə konsensusa tam bərpa olmanı təmin etməlidirlər. 1999-cü il Yuqoslaviyaya, 2003-cü il İraqda hərbi müdaxilələrə aid Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qərarlar beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində BMT-nin effektivliyini azaltdı və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən heç də birmənalı qarşılanmadı.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ sahəsində yeni tendensiyalardan danışarkən ilk növbədə beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun mühüm tərkibi elementi olan beynəlxalq təhlükəsizlik və milli təhlükəsizlik, onların qarşılıqlı əlaqəsindən danışmaq lazımdır. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun yeni tendensiyalarından biri beynəlxalq təhlükəsizliyin yeni anlayış, məna kəsb etməsidir. Əgər əvvəllər beynəlxalq təhlükəsizlik əsasən hərbi, siyasi təhlükəsizliyi ehtiva edirdisə, bu gün vəziyyət tamamilə başqadır. Tam mənada beynəlxalq təhlükəsizlikdən o halda söhbət gedə bilər ki, burada iqtisadi, hərbi, ekoloji, informasiya, humanitar və s. komponentlər də əhatə olunsun. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışına təsir edən amillərdən biri də qloballaşmadır.

Dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin intensivliyinə və inkişaf tempinin sürətlənməsinə səbəb olan, beynəlxalq ictimaiyyət heç də birmənalı qarşılanmayan qloballaşma prosesi qlobal beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışını gündəmə gətirmişdir. Qloballaşma makromiqyaslı və ictimai həyatın demək olar ki, bütün tərəflərini əlaqələndirən ümumi prosesdir. Sosial-iqtisadi və siyasi fəaliyyət o dərəcədə geniş miqyas alır ki, dünyanın bir regionunda baş verən hadisələr qlobal sistemin ən müxtəlif güşələrində ayrı-ayrı şəxslər və onların birlikləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın sürətlə inkişaf etdiyi, hər bir dövlətin daxili həyatının “dünya ictimaiyyəti” tərəfindən siyasi-hüquqi tənzimləndiyi dövrdə qloballaşma aktual problemə çevrilir. Qloballaşma, öz qanunauyğunluqları, mənfi və müsbət cəhətləri olan obyektiv təzahür formasıdır. Qloballaşma beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması, insan hüquqları, eləcə də hüququn aliliyi sahəsində nəinki dövlətlərin, həm də beynəlxalq hüququn digər iştirakçılarının əlavə məsuliyyətini müəyyən edir. Qloballaşma dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin intensivləşməsinə, qarşılıqlı asılılığın dərinləşməsinə gətirib çıxarır, heç bir dövlət digər dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqədə olmadan, təcrid edilmiş şəkildə öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməz. Nəinki təcrid, eləcə də xarici əlaqələrin kifayət etməyən səviyyəsi dövlətin milli maraqlarına zərər vurur. Qloballaşmanın cəmiyyət və dövlət həyatının bütün tərəf-

lərinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərməsi şübhəsizdir.

Qloballaşma eyni zamanda mənfi tendesiyalar da doğurur. Proses ziddiyətsiz deyildir. Qlobal inteqrasiya çox zaman universallaşma, qisasçılıq, milliyyətçilik, separatizm və s. amillərlə müşayiət olunur. Qloballaşma dövlət və hüququn xarakter və funksiyalarına təsir göstərir və dövlət düşündüyümüzdən daha artıq beynəlmiləl hadisəyə və xarakterə malik olur. Dövlətşünaslığın əsas qüsuru onun dövləti, ona təsir edən xarici faktorları nəzərə almadan öyrənməsidir. Q.Fixtenin daxilən xaricdən tədris olunmuş qapalı dövlət konsepsiyası siyasi təfəkkürdə hakimlik edirdi. Bununla belə, xarici mühit dövlətə həmişə böyük təsir göstərmişdir. Xarici təhlükəsizliyin təmin edilməsi zəruriliyi dövləti yarıdan faktorlardan biri idi. Xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqənin təşkili-dövlətin əsas funksiyalarından biridir, firavanlığı, onun mövcudluğu bu funksiyanın uğurla həyata keçirilməsindən asılıdır.

İlk baxışdan qəribə görünsə də əslində qloballaşma və beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışları bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir. Qloballaşmanın intensivləşməsi və dərinləşən inteqrasiya bir tərəfdən dövlətlərin təhlükəsizliyini bir-birinə daha sıx bağlayır, digər tərəfdən isə bəzən neqativ nəticələrə səbəb olur. Ümumiyyətlə, qloballaşmanın özünə də ayrı-ayrı dövlətlərin münasibəti bir mənalı olmasa da, ümumən dövlətlər zamanın tələbi olan qloballaşma ilə razılaşmalı olurlar. Müasir qlobal

beynəlxalq təhlükəsizlik beynəlxalq hüququn ümumtənzimlənmiş norma və prinsiplərinə dövlətlərin şərhətsiz əməl etməsini, dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların əməkdaşlığının yeni müstəviyə keçməsini, mövcud beynəlxalq münaqişə və mübahisələrin sülh yolu ilə həllini, nüvə silahlarının və ümumiyyətlə silahlandırılmanın azaldılmasını, nüvə gücünə malik dövlətlərin xarici siyasət strategiyasının düzgün müəyyən olunmasını tələb edir.

Mövcud beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında təhlükəsizlik anlayışının dəqiq məzmunu verilməsə də, əslində təhlükəsizlik hər şeydən əvvəl maraqlar və onların müdafiə zərurəti və qabiliyyətini səciyyələndirən anlayışdır. Təhlükəsizlik anlayışı “milli maraqlar” kateqoriyası ilə sıx əlaqədədir və təhlükəsizlik məhz milli maraqlardan törəmədir. Ən geniş mənada təhlükəsizlik əsas dəyərlərin təhlükədən müdafiə qabiliyyətliliyi vəziyyətidir. Çox zaman təhlükəsizlik anlayışını təyin edən zaman əsas məqam kimi müdafiə edilən vasitə və təşkilati tədbirlər, tərəfdaşlarla razılaşmalar və s. nəzərdə tutulur. Lakin müdafiənin kompleksi təmini təhlükənin xarakter və miqyası ilə müəyyən olunur. Məhz buna görə “təhlükəsizlik” anlayışı “təhlükə və ondan müdafiə” kimi ayrılmaz sözləri birləşdirir.

Skakunov təhlükəsizliyi etibarlılıq və qorunub saxlama vəziyyəti kimi səciyyələndirir. Təhlükəsizlik xarici mühit subyektinə neqativ təsir və onun bu təsiri öz resursları və ya müvafiq cəmiyyətin köməyi ilə qarşısını

alması arasında müəyyən balansın saxlanmasını ehtiva edir.

Təhlükəyə məruz qalan və müdafiə tələb edən obyektdən asılı olaraq, onun fərdi keyfiyyətində “insan təhlükəsizliyi”, “bir qrup insanın təhlükəsizliyi” (məsələn, etnik qruplar), “cəmiyyətin təhlükəsizliyi”, dövlətlərin “milli təhlükəsizliyi”, ayrı-ayrı qrup dövlətlərin “regional təhlükəsizliyi” və ya “kollektiv” təhlükəsizlik, nəhayət, bütün dünya ictimaiyyətini vahid sistemdə birləşdirən “qlobal təhlükəsizlik” kateqoriyaları fərqləndirilir.

Təhlükə və onlardan müdafiə vasitələrinin funksional tipinə görə təhlükəsizlik hərbi, iqtisadi, siyasi, ekoloji, mədəni, informasiya və s. sahədə ola bilər. Təhlükənin yaranma məkanı və müdafiə vasitələrinin istiqamətinə görə daxili və xarici təhlükəsizlik fərqləndirilir.

“Təhlükəsizliyi” geniş anlamda əhatə edən digər bir sahə soyuq müharibə illərində hərbi siyasi qarşıdurma şəraitində dövlət və cəmiyyətin hərbi, siyasi, iqtisadi, ideoloji və digər resurslarının səfərbərliyi ilə əlaqədar fəaliyyətidir.

“Milli təhlükəsizlik haqqında” 1947-ci il qanununa əsasən, ABŞ-da həyata keçirilən dövlət hakimiyyəti orqanlarının radikal islahatı məhz bu məqsədi güdüdü. Qeyd etmək lazımdır ki, Müdafiə Nazirliyi, Mərkəzi Kəşfiyyat Bürosu, Maddi və insan resurslarının səfərbərliyi üzrə idarəetmə, həmçinin ali hərbi siyasi orqan – Milli Təhlükəsizlik Şurası bu qanuna əsasən yaradılmış-

dir. Tezliklə “təhlükəsizlik” anlayışı NATO strukturlarında da qəbul olundu və “yüksək siyasət” predmeti Avropa və dünyanın digər hissələrində beynəlxalq münasibətlərin əsas tədqiqat obyektinə çevrildi.

Uzun müddət Sovetlər Birliyində beynəlxalq münasibətlər lüğətində ənənəvi terminalogiya “müharibə”, “sülh”, “müdafiə” olsa da mahiyyət etibarilə onlar “təhlükəsizlik” anlayışı ilə ifadə olunan kompleks sferanı əhatə edirdi. Siyasi Büro, SSKP MK, SSRİ-də Hərbi siyasi Komissiya ABŞ-ın Milli Təhlükəsizlik Şurası ilə mahiyyət etibarilə eyni olan funksiyaları yerinə yetirirdi. İlk növbədə silahlar üzərində nəzarətlə əlaqədar Qərblə əlaqələrin intensivləşməsi, daha sonra SSRİ-nin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirənin qərarının hazırlanması, həyata keçirilməsi və realizəsi çərçivəsində müvafiq problemlərin müzakirəsinə cəlb olunması nəticəsində sovet hərbi siyasi lüğətinə “təhlükəsizlik” termini tədricən daxil olmağa başlayırdı. Bu anlayış tam legitimliyi 1985-ci ildən-yenidənqurmadan siyasətindən sonra qazandı.

Bəzən milli dövlət və beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışları fərqləndirilir. Milli təhlükəsizlik termini daha geniş anlayış olub, bütün aspektləri əhatə edir, ictimai və dövlət təhlükəsizliyi anlayışlarını özündə birləşdirir. Dövlət təhlükəsizliyi anlayışını xarici dövlətə münasibətdə ifadə etmək olar. Dövlətlərin təhlükəsizliyi termini isə beynəlxalq təhlükəsizlik terminini yaradır.

Milli təhlükəsizlik dövlət suverenliyi, ərazi bütövlüyü, əhalinin müdafiəsi və kompromis əvəzinə müharibəyə hazırlığı kimi əsas həyati maraqlarının təminatı deməkdir. Milli təhlükəsizlik məhz belə vacib maraqların təmininə yönəlmiş strategiyadır. Bu təhlükəsizlik anlayışı klassik yanaşmadır. Təhlükəsizlik anlayışı hər şeydən əvvəl müdafiə xarakteri kəsb edir, təhlükəsizlik təhlükə törətməyən vəziyyət kimi səciyyələndirilir. Müasir beynəlxalq təhlükəsizlik çoxtərəfli, dinamik, kəskin ziddiyyətlərdən uzaq keyfiyyətlərə malik olan anlayışdır. Dünyanın müxtəlif xalqlarının qasıqlı asılılığının artması, təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmilləşməsi, qlobal kütləvi qırğın silahlarının meydana çıxması beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışının aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik – bir və ya bir qrup dövlətin digər bir dövlət və ya dövlətlər qrupuna təcavüz təhlükəsini aradan qaldıran, onların bərabərlik, daxili işlərə qarışmamaq, xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi və milli müstəqilliyə hörmət, eləcə də demokratik yolla müstəqil inkişaf əsasında dövlətlərin siyasi, iqtisadi və digər münasibətlərinin məcmusudur. Bu tərifdən beynəlxalq təhlükəsizliyin dövlətlərin inkişafı üçün əlverişli xarici mühit rolunu oynadığı qənaətinə gəlmək olar. Belə yanaşma beynəlxalq siyasətdə məhz dövlətlərin təhlükəsizliyinin təmininin üstünlüyündən irəli gəlirdi. Beynəlxalq təhlükəsizlik beynəlxalq siyasətin kateqoriyasıdır və o kompleks anlayış olmaqla özündə

hərbi, ekoloji, informasiya, texniki komponentləri ehtiva edir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun yeni tendensiyalarından biri də mövcud beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında bu gün beynəlxalq təhlükəsizliyə aid bir çox yeni konsepsiyaların irəli sürülməsidir. Yeni konsepsiyaların irəli sürülməsi mövcud reallıqlarla əlaqədardır və dövlətlər arasında baş verən proseslərin məntiqi davamı kimi özünü biruzə verir. Bu konsepsiyalardan biri Ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyasıdır. Düzdür, bu konsepsiya mövcud reallıqlara uyğun gələn bir konsepsiya kimi BMT tərəfindən qəbul edilərək onun bir çox qətnamələrində öz əksini tapmışdır. 5 dekabr 1986-cı il, 7 dekabr 1987-ci il BMT Baş Məclisi tərəfindən “Ümuməhatəli beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik sisteminin yaradılması haqqında” qətnamələr qəbul edildi. Burada BMT Nizamnaməsi əsasında beynəlxalq təhlükəsizliyə səmərəli və ümuməhatəli yanaşmanın işlənib hazırlanmasında bütün dövlətlərin ümumi marağı olduğu qeyd olunur, bütün üzv dövlətlər tərksilah, beynəlxalq münasibətlərin dinc həlii, iqtisadi inkişaf və əməkdaşlıq, ətraf mühitin mühafizəsi, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində öz səylərini birləşdirməyə çağırılır.

7 dekabr 2014-cü ildə Baş Məclis “BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə ümuməhatəli yanaşma haqqında” növbəti qətnamə qəbul etdi. Burada dövlətlər ümu-

məhatəlilik əsasında beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin möhkəmləndirilməsi işinə öz töhfəsini verməyə, 1989-cu il 15 noyabr tarixində qəbul edilmiş 44/21 bəyannaməsində isə dövlətlər bütün aspektlərdə beynəlxalq sülh və təhlükəsiliyin təmin olunması istiqamətində öz praktiki səylərini artırmağa çağırılır.

Ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizliyin ənənəvi ümumi beynəlxalq təhlükəsizlikdən fərqi nədir?

Yeni yaşamanın əsas mahiyətini “dünyanın yalnız mürəkkəb və ziddiyyətli deyil, hər şeydən əvvəl, onun vahidliyi və bütövlüyünün tanınması təşkil edir. Əvvəllər yalnız hərbi və siyasi sahələrdə təhlükəsiliyin təmin olunmasından söhbət gedirdi. BMT Nizamnaməsinə əsaslanan “ümumi beynəlxalq təhlükəsizlik” termininin altında məhz bu sahələrdəki təhlükəsizlik nəzərdə tutulurdu. Ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyasına görə təhlükəsizlik beynəlxalq münasibətlərin bütün sahələrində təmin edilməlidir. Bu gün iqtisadi münasibətlərdə, ekologiya, humanitar və digər sahələrdə təhlükəsizliyi təmin etmədən ümumi, etibarlı təhlükəsizlikdən danışmaq olmaz. İqtisadi, ekoloji, informasiya və digər sahələrdə təhlükəsizlik siyasi və hərbi sahələrdəki təhlükəsizliklə yanaşı, ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissəsini təşkil edir. Bu gün terrorizmin qarşısını almadan ümumi təhlüksizlik haqqında danışmaq mənasızdır.

İ.İ.Lukaşuk yazır: “əsas odur ki, gücün hakimliyi hüququn hakimliyi ilə əvəz olunsun. Bunun üçün bü-

tün dövlətləri əhatə edə bilən və yalnız hərbi yox, hüquqi təhlükəsizlik də daxil olmaqla, təhlükəsizliyin digər növlərini təmin edə bilən ümuməhatəli təhlükəsizlik sistemi zəruridir". Hüquqi təhlükəsizlik termini gücündən asılı olmayaraq hər bir dövlətin hüquq və qanunı mənafelərinin müdafiəsi təmin olunmalıdır. Harada olmasından asılı olmayaraq hər bir insan üçün beynəlxalq hüquqla nəzərdə tutulan hüquqlar qorunmalıdır. İnsan və dövlətin hüquqi təhlükəsizliyinin vəhdəti özünü bu aspektdə büruzə verir.

Beləliklə, müasir dövrdə yalnız münasibətlərin bütün sahələrində təhlükəsizliyi etməklə ümumi beynəlxalq təhlükəsizlik şəraiti yaradıla bilər. Bu baxımdan ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyası müasir tələblərə cavab verən, reallığa uyğun bir konsepsiyadır. Bu konsepsiya yalnız beynəlxalq hüquq vasitəsilə reallaşa bilər. Bu sahədə əsas vəzifə kimi beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini və digər mövcud normaları daha da inkişaf etdirmək, yeni müqavilələr işləyib hazırlamaq, müqavilələrin universallığını təmin etmək və s. təşkil edir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində irəli sürülən digər bir konsepsiya qərb ədəbiyyatında formalaşmış "Əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik" konsepsiyasıdır. "Əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik" anlayışı beynəlxalq münasibətlərdə yeni yanaşmanı ifadə etmək üçün işlədilir. Müasir dövrdə bu terminə müraciət edilməsi "sakit olmayan indiki zamanda və proqnozlaşdırıla bil-

məyən gələcək təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yeni yanaşmanın nəticəsidir". "Əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik" modelinə kollektiv təhlükəsizlik və kollektiv müdafiə ilə yanaşı fərdin təhlükəsizliyi və stabilliyin genişləndirilməsi elementlərini də daxil edilir. Bu model aşağıdakıları özündə birləşdirir:

- fərdin təhlükəsizliyi, kollektiv təhlükəsizlik, kollektiv müdafiə və stabilliyin təmin edilməsi;
- fərdin təhlükəsizliyi "Əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik" modelinin mərkəzində dayanmalıdır. Bu da fərdlər barədə qayğının qloballaşması ilə əlaqədardır;
- bu modeldə kollektiv təhlükəsizlik üzv dövlətlərin ümumi məkanında sülh, təhlükəsizliyin və stabilliyin qorunub saxlanılmasını nəzərdə tutur;
- kollektiv müdafiə xarici təcavüzdən üzv dövlətlərin müdafiəsini təmin edir.

Bu modeldə stabilliyin genişləndirilməsi tədbirləri üzv dövlətlərin ümumi məkanından xaricə yönəlir və bu onların ümumi təhlükəsizliyi üçün təhlükəni istisna etmək məqsədi daşıyır. Bu isə hərbi vasitələr də daxil olmaqla müxtəlif vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilə bilər.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində mövcud olan digər konsepsiya "Təhlükəsizlik dilemması" adlanır. Bu konsepsiyaya görə, bir dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hərbi sahədə həyata keçirdiyi tədbirlərə cavab olaraq qarşı tərəfdə müvafiq tədbirlər görünür. Nəticədə hər iki tərəfin təhlükəsizliyi zəifləyir və onlar bir-

biri üçün təhlükəli olurlar. Tərksilah sahəsində bağlanan sazişlər təhlükəsizlik dilemmasını zəiflədir. Təhlükəsizlik dilemması təhlükəsizlik sisteminin yaranmasında əsas rol oynayır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində növbəti konsepsiya “kooperativ təhlükəsizlik” konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyanın özü iki istiqamətə ayrılır: qrotsian və kant. Bu iki istiqamət arasındakı fərq o qədər böyükdür ki, onları hətta iki müstəqil konsepsiya kimi də qiymətləndirmək olar.

Kooperativ təhlükəsizliyin qrotsian istiqaməti “kooperativ təhlükəsizliyi – təcavüz və digər təhlükə mənbəsi olan qarşı tərəfə adekvat və qarşılıqlı təhlükə yaratmaqla önləyici mexanizmdir”. Bu yanaşmaya görə, kooperativ təhlükəsizliyin əldə edilməsinə yönələn tədbirlər güc tətbiq etməklə deyil razılıq əsasında formalaşdırılmalıdır.

Kooperativ təhlükəsizliyin k-istiqaməti BMT-nin qeyri-effektiv olduğunu hesab edirlər və təhlükəsizliyin dəyişən mühitində beynəlxalq hüquqi norma və prinsiplərin deyil, humanitar dəyər və ideallar əsasında fəaliyyətin zərurəti olduğunu iddia edirlər. Bu modelin tərəfdarları təhlükəsizliyə nail olunmasının əsas vasitəçisi qismində NATO-nu qiymətləndirirlər.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində növbəti konsepsiya 90-cı illərin ikinci yarısında işlənib hazırlanmış “İnsan təhlükəsizliyi” konsepsiyasıdır. Yeni vətəndaş münaqişələri, insan hüquqlarının kütləvi pozulması, zora-

kı cinayətlərin artması, terrorizmin və narkotiklərin yayılması və s. beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində keyfiyyətə yeni strategiyaları şərtləndirir. Bu konsepsiyanın əsas ideyası fərdlərin təhlükəsizliyinin dövlətlərin təhlükəsizliyindən yaranması mülahizəsinə qarşıdır. Bu konsepsiyaya görə, insan təhlükəsizliyinin müdafiəsi naminə məhdudiyyətlər, sanksiyalar və hərbi müdaxilə də daxil olmaqla güc tətbiq etmək olar. Bu konsepsiyanın tərəfdarlarının fikirlərinə görə təhlükəsizlik siyasəti insan hüquqları, demokratiya və inkişaf strategiyası ilə sıx əlaqədə olmalıdır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində növbəti konsepsiya “Demokratik dünya” konsepsiyası adlanır. Bu konsepsiya tərəfdarları müəyyən mənada sosialist ölkələri arasında müharibəni istisna edən sosialist təhlükəsizlik konsepsiyasına yaxındır və demokratik ölkələr arasında mövcud münaqişələri onların kifayət qədər demokratik olmamaları ilə əlaqələndirirlər. Bu konsepsiyanın zəif cəhəti onun demokratiyanın inkişafına maneə yaradan təbii, tarixi və milli şərtləri nəzərə almamasıdır.

Qeyd etdiyimiz konsepsiyalar beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun inkişafına yeni imkanlar yaradır. Lakin onu da unutmamaq olmaz ki, bu konsepsiyaların nə qədər dolğun, əhatəli və müasir reallıqlara cavab verməsindən asılı olmayaraq onlarda əks olunan ideyaların həyata keçirilməsi beynəlxalq hüququn, ayrı-ayrı dövlətlərin üzərinə düşür. Beynəlxalq təhlükəsizliyə dair bu yeni yanaşmalar

beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun yeni tendensiyaları kimi nəzərdən keçirilir.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlər sistemində köklü dəyişikliklərin baş verməsi, geopolitik vəziyyətin dəyişməsi və dövlətlərarası münasibətlərdə yeniliklərlə müşayiət olunmaqla yanaşı, qlobal beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışında gündəmə gətirmiş oldu. Hal-hazırda beynəlxalq münasibətlər sistemi zamanın yeni sınağı qarşısındadır. Müasir beynəlxalq arenada baş verən hadisələr dünyanın son dərəcə mürəkkəb bir dövr yaşadığını, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasının yeni maneələrlə üzləşdiyini və bu maneələrin aradan qaldırılması naminə yeni, daha sıx beynəlxalq əməkdaşlığı tələb edir. Dövlətlərin qarşılıqlı asılılığı bütün münasibətlərin əsasında dayanır, hər bir dövlətin təhlükəsizliyi digər dövlərin təhlükəsizliyindən asılıdır. Təhlükəsizlik maraqları həm milli, həm də beynəlxalq ümumi maraqlara aiddir. Qloballaşma milli və beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışına yeni bir ruh, yeni bir dəyər verərək, onların mürəkkəb sintezi olan və beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri çərçivəsində həyata keçirilən qlobal təhlükəsizlik anlayışını yaratdı. Qlobal beynəlxalq təhlükəsizlik yeni inkişaf mərhələsindədir, onun gələcək inkişaf perspektivləri ayrılıqda hər bir dövlətlə də əlaqəlidir. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, qlobal beynəlxalq təhlükəsizlik labüddür, zamanın tələbidir və dövlətlərin ona münasibətindən asılı olamayaraq mövcuddur. Beynəlxalq sülh

və təhlükəsizlik naminə ikitərəfli və ya çoxtərəfli səviyyədə əməkdaşlıq qlobal beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışının əsas mahiyyətidir.

Müasir qlobal təhlükəsizlik anlayışı milli təhlükəsizlik anlayışı ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir, lakin o, milli təhlükəsizlik anlayışından daha genişdir və əslində qlobal beynəlxalq təhlükəsizlik dövlətlər birliyinin hər bir üzvünün milli təhlükəsizliklərinin cəmini özündə birləşdirir. Beynəlxalq və milli təhlükəsizlik qarşılıqlı surətdə bir-birinə şərtləndirir və qarşılıqlı surətdə bir-birinə fəaliyyət zəmini yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, milli təhlükəsizlik anlayışı müxtəlif dövlətlərdə müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir, bu isə həmin dövlətin coğrafi mövqeyi, əhalisi, xarici siyasət prioritetləri, geopolitik maraqları ilə şərtlənir. Milli təhlükəsizlik anlayışı və milli təhlükəsizliyin təmininə olan yanaşma, onun təmin olunması prinsipləri bu və ya digər dərəcədə hər bir dövlətin milli qanunvericiliyində əks olunur.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun yeni tendensiyalarından biri də beynəlxalq təhlükəsizliyə ciddi təhlükə yaradan beynəlxalq terrorismə qarşı mübarizədir. XXI əsrin əvvəlində kriminal fəaliyyət formaları, xüsusən də beynəlxalq terrorizm əksər dövlətlərin sərhədlərini “şəffaflaşdırmış”, bəşəriyyəti narahat edən ciddi sosial problemə çevrilmişdir. Yaranmış vəziyyət dövlətlərin cinayətkarlıqla mübarizəyə yönələn səylərinin birləşdirilməsini zəruri etmişdir. “Terror” latın sözüdür, qorxu, dəhşət mənasında işlədilir. Beynəlxalq terrorizm

cinayətkarlığın bütün tərəflərini özündə birləşdirir. ABŞ Dövlət Departamentinin terrorizmin təyinatı ilə bağlı mövqeyi maraqlıdır: “Terrorizm-submilli qruplar və ya gizli dövlət xəfiyyələri tərəfindən hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyənlərə (non-combatant targets)” qarşı yönəlmiş, qabaqcadan düşünülmüş və siyasi cəhətdən motivləşdirilmiş zorakılıq aksiyasıdır”.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun yeni inkişaf tendensiyalarından bir də kütləvi qırğın silahlarının real və potensial yayılmasına qarşı mübarizədir. Kütləvi qırğın silahlarının xüsusilə təhlükəliliyini onun beynəlxalq terrorizmlə birləşməsinin potensial təhlükəsi şərtləndirir. Məhz buna görə bu bir təhlükənin predmet sahəsi və onunla mübarizə tədbirləri genişləndirilməkdədir.

Nə qədər qəribə görünsə də, mövcud beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında nüvə silahının vahid anlayışı verilməmişdir. Nüvə silahı-parçalanan materialların bölünməsi və sintezi zamanı yaranan nəzarətsiz enerjinin alınması ilə nəticələnən hərbi məqsədlər üçün istifadə olunan nüvə partlayış vasitələridir. Qeyd etmək lazımdır ki, nüvə silahının yayılmaması və nüvə silahının yeni dövlətlər tərəfindən əldə edilməsinin ənənəvi çərçivəsi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu isə regional nüvə silahlanması yarışını və belə planları olmayan dövlətlərin nüvə silahı istehsalı imkanlarını gündəmə gətirir. Nüvə silahına malik olan bəzi yeni dövlətlər xüsusilə narahatçılıq doğurur. Bir sıra dövlətlər isə nüvə silahı-

nın yayılmamasına, beynəlxalq terrorizmə simpatiyası və hətta onunla əməkdaşlığa meyli ilə bağlı qeyri-rasional davranışları ilə də seçilir. Son zamanlar kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının yarım dövlət, yarı mictimai, transmilli şəbəkələrin formalaşması beynəlxalq təhlükəsizliyə yeni təhdidlər kimi nəzərdən keçirilir.

Raket-nüvə silahının bu günki problemi “köhnə” təhlükənin növ müxtəlifliyidir. Lakin bu silahlara malik olan dövlətlərin dairəsinin genişlənməsi və onların bu sahədə davranışlarının xüsusiyyətləri ilə şərtlənən keyfiyyətə yeni dəyişikliklər meydana çıxmışdır. Bu gün dünyanın bir çox dövlətləri – ABŞ, Rusiya, Pakistan, Hindistan, Fransa və s. bu silaha malikdirlər. Qeyd etməliyik ki, İsrailin də bu silaha malik olması güman edilir, lakin o bu faktı nə təsdiq, və də inkar edir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, nüvə silahına malik olan dövlətlər bir-birindən həm siyasi, dövlət, hüquqi quruluşuna, geosiyasi roluna, coğrafi məkanına və s. amillərə görə çox fərqlənir. Lakin bu və ya digər dövlətlərin istər gücü, istərsə də dövlət quruluşu və yürütdüyü siyasətdəki fərqlərə baxmayaraq beynəlxalq təhlükəsizlik bölünməzdir və dövlətlərin təhlükəsizliyinin bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olmasını zəruri edir. Bu təhlükəsizliyin təmini naminə siyasi ambisiyalrı bir kənara qoyaraq birgə əməkdaşlıq etmək zərurəti günümüzün inkaredilməz reallığıdır.

Bu gün beynəlxalq qalma qala səbəb olan və dövlətlər tərəfindən heç də birmənalı qarşılanmayan məsələ-

lərədən biri də İranın uranı zənginləşdirməsi planı ilə bağlıdır. Nüvə silahının yayılmaması haqqında 1967-ci il Müqaviləsinin IV, maddəsinə görə bu müqavilənin heç bir müddəası bütün iştirakçı dövlətlərin dinc məqsədlərlə nüvə enerjisinin tədqiqi, istehsalı və istifadəsi hüququna xələl gətirmir. Bundan başqa üzv dövlətlərin dinc məqsədlərlə nüvə enerjisinin istifadəsi haqqında elmi-texniki məlumatları mübadilə etməsi öhdəliyindən də bəhs edilir. Bu maddə İranın nüvə proqramı ilə bağlı cari müzakirələrdə də aktualdır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində mövcud yeni tendensiyalardan biri də 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra geniş vüsət almış beynəlxalq hərbi müdaxilədir. Bu tendensiyaya müəyyən hərbi və siyasi məqsədlərə nail olmaq məqsədilə hər hansı dövlət və ya dövlətlər koalisiyası tərəfindən digər dövlətlərə və ya onların ərazisində olan ayrı-ayrı şəxslərə qarşı güc tətbiqi ilə hədələmək və ya hərbi qüvvədən istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun yeni tendensiyalarından beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində, beynəlxalq sülhün qorunması və təminində dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişafı və onun keyfiyyətə yeni müstəviyə keçməsi, beynəlxalq və regional təşkilatlar arasında inteqrasiyanın güclənməsi, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə qarşı təhlükə yaradan amillərə qarşı dövlətlərin səylərinin beynəlxalq birləşməsinə də qeyd etmək olar.

Qeyd etdiyim tendensiyalar beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun son həddi deyildir. Zaman keçdikcə beynəlxalq münasibətlər sahəsində baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri yeniliklər yeni tendensiyalar doğurur. Bu proses beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ üçün aktual və prioritetdir.

3.1 Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli 2198 №-li Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası» dövlətimizin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, konstitusiyaya quruluşunu, xalqın və ölkənin milli maraqlarını daxili və xarici təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş siyasətin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının müəyyən edilməsi məqsədi ilə hazırlanmışdır.

Konsepsiyanın strukturu aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Təhlükəsizlik mühiti;
2. AR-ın milli maraqları;
3. AR-ın milli təhlükəsizliyinə təhdidlər;
4. AR-ın milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətləri;
5. Yekun müddəalar.

Ermənistan tərəfindən hərbi təcavüzə məruz qalması ölkəmizin müasir təhdidlərə və təhlükələrə cavab vermək iqtidarında olan milli təhlükəsizlik siyasəti kur-

sunun müəyyən edilməsində əsas amil hesab edilir. Sənəddə, eyni zamanda, Respublikanın təhlükəsizlik mühiti, dövlətimiz və cəmiyyətimizin stabil və davamlı inkişaf perspektivləri üçün təhlükə yarada biləcək beynəlxalq terrorçuluq, qeyri-qanuni miqrasiya, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, insan alveri, narkotik vasitələrin qaçaqmalçılığı və kütləvi qırğın silahlarının yayılması kimi təhdidlərin mövcudluğunun dövlət qarşısında müəyyən vəzifələr qoyduğu da bildirilir.

Konsepsiyanın «Azərbaycan Respublikasının milli maraqları» bölməsində xalqımızın fundamental dəyər və məqsədlərini, habelə insan, vətəndaş cəmiyyəti və dövlətin tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusundan ibarət olan milli maraqlarımız aşağıdakı kimi sıralanır:

- dövlətin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, onun beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi (dövlət suverenliyi);

- Azərbaycan xalqının vahidliyinin qorunub saxlanması, azərbaycançılıq ideyasının təşviqi (vahid ideologiya);

- vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin olunması (1948-ci ilin Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, 1966-cı ilin Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Pakt; İqtisadi, Sosial və Mədəni hüquqlar haqqında Pakt; 1950-ci ilin Avropa İnsan Hüquqlarının müdafiəsi haqqında

Konvensiya və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müddəalarını rəhbər tutaraq);

- demokratik və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının inkişafı, qanunun aliliyi, asayişin təmini yolu ilə dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinin gücləndirilməsi, əhalinin təhlükəsizliyinin qorunması (demokratik dəyərlər və daxili təhlükəsizlik);

- beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirmək, qlobal və regional təhlükəsizlik və sabitliyə töhfə vermək üçün dəyərlərini bölüşdüüyü beynəlxalq (qloballaşma və beynəlliləşmə) təşkilatlarla inteqrasiyaya yönəlmiş əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;

- bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi, iqtisadi sabitliyin təmin olunması məqsədi ilə daxili və xarici sərmayələr üçün əlverişli şəraitin yaradılması (açıq bazar və liberal iqtisadiyyat);

- təbii sərvətlərdən tam səmərəli istifadə edilməsi, davamlı iqtisadi inkişaf, ətraf mühitin qorunması, təhsil, elmi və texnoloji potensialın artırılması yolu ilə Azərbaycan xalqının gələcək inkişafının, əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi (sağlam ekoloji mühit);

- dünya azərbaycanlılarının bölüşdüüyü dəyərlərə əsaslanan milli özünəməxsusluğun və həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi (Azərbaycan millətinin vahidliyi);

- Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi irsinin və mədəni dəyərlərinin qorunması, eləcə də ümumbəşəri də-

yərlərlə zənginləşdirilməsi, dilinin, özünüdərk, vətənpərvərlik və milli iftixar hissini, intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi. (Azərbaycanın tarixi, vətənə sevgi və sədaqət).

Konsepsiyanın «Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə təhdidlər» bölməsində respublikamızın milli təhlükəsizliyinə təhdidlərdən söz açılır və bu təhdidlər «Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü və konstitusiya quruluşu əleyhinə qəsdlər», «Qanunun aliliyinə nail olunması, ictimai asayişin qorunması və insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət funksiyalarını yerinə yetirməyə qarşı fəaliyyət», «Separatçılıq, etnik, siyasi və dini ekstremizm», «Terrorçuluq və kütləvi qırğın silahlarının yayılması», «Regional münaqişələr və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq», «Azərbaycan Respublikasının enerji infrastrukturuna qarşı fəaliyyət», «Xarici siyasi, hərbi və ya iqtisadi asılılıq», «İqtisadi qeyri-sabitlik», «Peşəkar insan ehtiyatlarının çatışmazlığı», «Regional hərbişəhdirmə» və «Ekoloji problemlər» hissələri adı altında qruplaşdırılır.

«Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətləri» bölməsində bildirilir ki, suveren və demokratik hüquqi dövlət kimi Azərbaycan Respublikası daxili və xarici siyasət vasitələrindən istifadə edərək mövcud təhlükəsizlik mühitində təhdidlərin nəzarət altında saxlanılmasına və aradan qaldırılmasına, habelə ölkənin milli maraqlarının təmin edil-

məsinə xidmət edəcək milli təhlükəsizlik siyasətini formalaşdırır və həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətləri kimi, təhlükəsizliyin xarici siyasət vasitələri ilə təmin edilməsi, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa olunması, Avropa və Avratlantik tipli təşkilatlarla strukturlarına inteqrasiya, beynəlxalq təhlükəsizliyə töhfə, beynəlxalq təşkilatların əməkdaşlıq, regional əməkdaşlıq və ikitərəfli münasibətlər (regiondaxili və regionxarici ölkələri ilə əməkdaşlıq), müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi və təhlükəsizliyin daxili siyasət vasitələri ilə təmin edilməsi (demokratiyanın möhkəmləndirilməsi, milli və dini tolerantlıq mühitinin qorunması, elm, təhsil, mədəniyyət, siyasət və mənəviyyatın qorunması, iqtisadi və sosial inkişaf, daxili təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, sərhəd təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, miqrasiya siyasəti, enerji təhlükəsizliyi siyasəti, nəqliyyat təhlükəsizliyi siyasəti, fəvqəladə idarəetmə, ətraf mühitin və əhalinin sağlamlığının mühafizəsi, informasiya təhlükəsizliyi siyasəti) göstərilir.

Konsepsiyanın «Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətləri» bölməsinin 4.2-ci bəndində («Müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi») Azərbaycan Respublikasının müdafiə qabiliyyətinin ölkənin milli maraqlarını təmin etmək üçün əsas amillərdən biri olduğu qeyd olunur və bildirilir ki, dövlətimizin müdafiə siyasəti milli resurslara və möv-

cud təhlükəsizlik vəziyyətinə əsaslanan, demokratik nəzarət altında olan müdafiə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə və saxlanmasına əsaslanır.

Konsepsiyaya əsasən, Azərbaycan Respublikasının milli müdafiə siyasətinin əsasını bütün ölkələrlə dinc yanaşı yaşama, digər dövlətlərin suverenliyinə və müstəqilliyinə hörmət və onların daxili işlərinə qarışmamaq, mövcud dövlət sərhədlərinin bütövlüyü və onların dəyişməzliyi, beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, hərbi quruculuqda konkret qüvvələr nisbətini nəzərə almaqla zəruri müdafiə kifayətliliyi məfhumunun dəstəklənməsi təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının milli müdafiə siyasətinin əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin, suverenliyinin qorunması, ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi və bütün əraziləri üzərində nəzarətin təmin olunması;

- xarici hərbi təcavüzün qarşısının alınması və dəf edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin döyüşə və səfərbərliyə hazırlıq səviyyəsində saxlanması;

- NATO-nun «Sülh naminə tərəfdaşlıq» Proqramının müvafiq mexanizmlərində iştirakının davam etdirilməsi, NATO dövlətləri və digər tərəfdaş ölkələrlə qarşılıqlı faydalı əsaslara söykənən ikitərəfli və çoxtərəfli hərbi əməkdaşlığın həyata keçirilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının müdafiə sahəsində öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq hüquq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi;

- müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə beynəlxalq təhlükəsizliyə töhfə.

Konsepsiyaya əsasən, Azərbaycan Respublikasının müdafiə siyasəti, əsasən, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan başqa silahlı birləşmələrlə mərkəzləşdirilmiş rəhbərliyin vəhdəti və bu fəaliyyətə demokratik nəzarətin təmin olunması, Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminə qarşı hərbi təhdidlərin vaxtında aşkarlanması və qiymətləndirilməsi və hərbi sahədə milli təhlükəsizliyin təmin olunması üçün qüvvə, vasitə və ehtiyatların zəruri kifayətliliyi, onların müvafiq planlaşdırılması və istifadəsi prinsiplərinə söykənir.

Hərbi sahədə milli təhlükəsizliyin etibarlı təmin edilməsi məqsədi ilə müdafiə sahəsində dövlətin praktiki fəaliyyəti mühüm hərbi vəzifələri ehtimal olunan müharibə və hərbi münaqişələrin xüsusiyyət və məqsədinin qiymətləndirilməsi, mümkün təhlükənin miqyasını, ölkənin hərbi sahədə təhlükəsizliyinə təhdid olan hərbi və siyasi qüvvələrin və digər amillərin yerini, silahlı qüvvələrin təşkili prinsiplərini və mümkün təcavüzün qarşısını almağa hazırlıq yollarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Milli müdafiə siyasətinin mühüm elementlərindən biri iqtisadiyyat və müdafiə arasında optimal qarşılıqlı nisbətin bərqərar edilməsi və milli müdafiə sənayesinin inkişaf etdirilməsidir. Ölkənin müdafiə qabiliyyətinin

möhkəmləndirilməsi yolunda hərbi-siyasi və hərbi-texniki sahədə beynəlxalq əlaqələrin və əməkdaşlığın hər cür inkişafı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Avratlantik məkanın təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya, NATO dövlətlərinin qüvvələri ilə qarşılıqlı uzlaşan hərbi əməliyyat qüvvələrinin yaradılması, böhranların aradan qaldırılması məqsədi ilə müvafiq beynəlxalq təşkilatların mandatı əsasında aparılan sülhməramlı cavab əməliyyatlarında iştirak etmək Azərbaycan Respublikasının müdafiə siyasətinin əsas istiqamətlərindən hesab olunur.

Ölkə ərazisinin və onun vətəndaşlarının tam müdafiəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müddəalarına əsasən bütün vasitələrlə təmin olunmalıdır. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan başqa silahlı birləşmələr səlahiyyətləri daxilində öz vəzifələrini həyata keçirirlər.

Dövlətin Silahlı Qüvvələri və başqa silahlı birləşmələri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, qanunlarında, digər normativ hüquqi aktlarında, beynəlxalq humanitar hüquq sahəsində tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş hüquq və vəzifələri yerinə yetirir.

Konsepsiyanın «Yekun müddəalar»ında bir daha vurğulanır ki, bu Konsepsiya Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin əsasını təşkil edir və dövlətin milli maraqlarının qorunması məqsədi ilə mü-

vafiq dövlət strukturlarının üzərinə xüsusi vəzifələr qoyur və bu kontekstdə onların əlaqələndirilmiş fəaliyyətini zəruri edir. Eyni zamanda, Konsepsiya ölkənin da-
im dəyişən təhlükəsizlik mühitini, Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarını və təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. «Yekun müddəalar»da, həmçinin Konsepsiyanın hərbi doktrina, xarici siyasət strategiyası, müdafiə icmalı, iqtisadi konsepsiya, mədəniyyət, elm, təhsil, səhiyyə və nəqliyyat strategiyaları da daxil olmaqla, dövlət fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə bağlı daha müfəssəl sənədlərin hazırlanması üçün əsas olduğu da qeyd edilir.

3.2. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində

Hər bir dövlət öz milli təhlükəsizlik konsepsiyasını hazırlayanda həm daxili, həm də xarici təhlükəsizlik amillərini nəzərə alaraq, öz strategiyasını müəyyən edir və bu istiqamətdə müvafiq daxili və xarici siyasət yürüdüür. Azərbaycan Respublikası müstəqil beynəlxalq hüquq sublektliliyinə malik olduğundan sonra ardıcıl, uğurlu xarici siyasət aparmış və bu istiqamətdə inamlı addımlar atmaqdadır.

Hər bir müstəqil dövlət özünəməxsus prinsip və xüsusyyətlərlə fəqlənən, müxtəlif istiqamətli daxili və xarici siyasət aparır. Dövlətin daxili siyasəti xalqın ümumi rəyi ilə yaradılmış və qəbul olunmuş Konstitusiya əsa-

sında onun tam bir varlıq kimi yaşamasına, fəaliyyət göstərməsinə, ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatın bütün sahələrində təmsil etdiyi vətəndaşların maddi və mənəvi tələbatlarının fasiləsiz təminatına yönəldilsə, xarici siyasət bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi və habelə öz ərazisində qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin heç bir kənar müdaxilə olmadan həyata keçirilməsi üçün təhlükəsiz və əlverişli şərait yaradılması məqsədilə zəruri tədbirlər kompleksinin təmin edilməsi və ayrı-ayrı dövlətlərlə qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa, iqtisadi, sosial və mədəni həyatın bütün sahələrində əldə edilmiş beynəlxalq təcrübələrin mənimsənilməsinə, qarşıya çıxan problemlərin aradan qaldırılması yönündə dövlətlərin səylərinin birləşdirilməsinə və s. xidmət edir. Başqa sözlə ifadə etsək, ölkə daxilində gədən proseslərdən və qaşıya qoyulan məsələlərdən irəli gələn xətt dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemində mövqeyini və buradan da onun xarici siyasət istiqamətlərini, xarakterini və prinsiplərini müəyyənləşdirir və şərtləndirir. Bu mənada, xarici siyasəti dövlətin inkişafının əsas vəzifələrindən irəli gələn, xalqın özəl dövlət mənafeləri ilə xarici aləmin maraq və mənafeləri arasında sivilizasiyalı birgə yaşayış qaydaları və normaları əsasında uyğunlaşdırılmış münasibətər sistemi yaratmağa xidmət edən məqsədyönlü fəaliyyət növü kimi xarakterizə etmək olar.

Azərbaycan Respublikasının mövcud xarici siyasət prioritetləri dövlətimizi beynəlxalq təhlükəsizlik siste-

minə sürətlə inteqrasiya etməsinə, orada layiqli yer tutmasına əsas verir. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət prioritetləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin tezliklə bərpa edilməsi məqsədi ilə müstəqil xarici siyasət yeritmək;

- Azərbaycanın Respublikasının təhlükəsizliyi, siyasi müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş təhlükələrin aradan qaldırılması;

- ATƏT-in Lissabon samiti prinsipləri əsasında Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ATƏT-in minsk qrupu çərçivəsində danışıqlar yolu ilə həll edilməsi;

- Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılması;

- Qonşu ölkələlə mehriban qonşuluq və qarşılıqlı fayda kəsb edən münasibətlərin inkişaf etdirilməsi;

- Regionda təhlükəsizliyin, stabilliyin gücləndirilməsi;

- Regionda qanunsuz silah və digər qeyri-qanuni daşımaların qarşısının alınması;

- Nüvə silahlarının yayılmasının qarşısının alınmasına dair mövcud olan global rejimlərə sadiqlik və Cənubi Qafqazda nüvə silahlarından azad zonanın yaradılması;

- Xəzər Dənizi hövzəsinin demilitarizasiyası (hərbisizləşdirilməsi);

- NATO, Avropa Birliyi, Qərbi Avropa İttifaqı və Avropa Şurası da daxil olmaqla Avropa və Transatlantik təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strukturlarına inteqrasiya;

- Azərbaycanın Qərb və Şərqi qovşağında yerləşməklə mühüm strateji-coğrafi mövqeyindən bəhrələnmək, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin inkişafını sürətləndirmək ;

- Azərbaycanın iştirakçısı olduğu Avrasiya nəqliyyat dəhlizini inkişaf etdirmək;

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətdə rəhbər tutduğu əsas vəzifələri aşağıdakı istiqamətlərdə qruplaşdırmaq olar:

- ölkənin müstəqilliyini, suverenliyini və beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədləri çərçivəsində ərazi bütövlüyünü qorumaq, onun təhlükəsizliyini regional və beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi ilə sıx əlaqələndirmək;

- Azərbaycanın bütün beynəlxalq və regional təşkilatlarda təmsil olunması, sivilizasiyalı birgəyaşayış qaydaları ilə tənzimlənən böyük dünya siyasətinə qatılması və beynəlxalq regional münasibətlərin həllində fəal iştirak etməsi zəminində dünyanın siyasi xəritəsində layiqli yer tutmasına nail olmaq;

- dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmaq, bu əlaqələrdən respublikanın iqtisadiyyatının, elminin və mədəniyyətinin inkişafında səmərəli amil kimi istifadə etmək;

- mənafeyi Azərbaycanın dövlətçilik və milli mənafehləri ilə uyğun gələn dövlətlərlə tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətləri yaratmaq, respublikamızın beynəlxalq mövqelərinin möhkəmləndirilməsi üçün onların imkanlarından istifadə etmək;

- ölkəmizin demokratiya və azadbazar iqtisadiyyatı yolu ilə irəliləməsi, müstəqil daxili və xarici siyasət yeritməsi üçün əlverişli beynəlxalq şəraitin bərqərar olmasına çalışmaq;

- əhəlinin əsas hüquq və azadlıqlarına yönəlmiş beynəlxalq normaların həyata keçirilməsinə şərait yaratmaq;

- regionda gərginliyin aradan qaldırılmasına və mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılmasına səy göstərmək;

- Azərbaycana xarici təziqlərin qarşısını alan və ya onları minimuma endirən beynəlxalq himayə mexanizmlərinin yaradılmasına nail olmaq;

- dövlətimizin bütün beynəlxalq, regional, iqtisadi, elmi, texniki, mədəni, humanitar və s. qurumlarda və təşkilatlarda fəal iştirakına çalışmaq və s.

Bu prinsipləri rəhbər tutaraq və uzunmüddətli milli mənafehlərdən çıxış edərək, Azərbaycanın xarici siyasəti respublikanın müstəqilliyinə, suverənliyinə, ərazi bütövlüyünə və milli təhlükəsizliyinə təhdidlərin və risklərin, ilk növbədə isə ona qarşı Ermənistan Respublikası tərəfindən edilmiş təcavüzün aradan qaldırılması kimi həyati əhəmiyyətli olan başlıca məqsəd gündəmədir.

Regional səviyyədə bölgədə əmin-amanlıq və sabitliyin bərqərar edilməsi, nəhəng nəqliyyat və əməkdaşlıq layihələrinin gerçəkləşdirilməsi kimi strateji məqsədlərə nail olmaq Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən birini təşkil etməkdədir. Qloballaşan müasir dünyada Azərbaycan xalqının maraqlarının daha səmərəli müdafiəsi naminə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün müxtəlif layihələrə xarici sırmayələrin cəlb edilməsi də Azərbaycanın xarici siyasəti üçün müstəsna əhəmiyyət daşımaqdadır. Beləliklə, demokratik tərəqqi yolunu seçmiş Azərbaycan özünün qonşusu olan və olmayan digər dövlətlərlə müxtəlif sahələrdə həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli əsasda bərabər və qarşılıqlı faydalı münasibətlərin qurulub inkişaf etdirilməsi üzrə ümumi məqsədi mümkün qədər tam şəkildə həyata keçirmək əzmindədir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yürütdüyü xarici siyasət özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, dövlətimizin siyasəti sülhsevərdir və heç bir dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə toxunmaq məqsədi güdmür. Dövlətimizin ərazi bütövlüyü və suverenliyinin qorunması və bütövlükdə milli təhlükəsizliyin təmini Azərbaycanın əsas prioritet məsələlərindən biridir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycan Respublikası beynəlxalq aləmə fəal inteqrasiya etmək, beynəlxalq təşkilatlara üzv olmaq və bütövlükdə beynəlxalq ictimaiyyət ilə beynəlxalq hüquq prinsiplərinə əsaslanan sıx və məhsuldar

əməkdaşlıq müstəvisində fəaliyyətini daim genişləndirir və yeni yeni uğurlara imza atmaqda davam edir.

Azərbaycan dövləti qarşıya çıxan bir sıra mühim problemləri, ilk növbədə dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi, Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həll olunması, dünyaya inteqrasiya prosesində beynəlxalq təşkilatların rolundan istifadə etmək məqsədi ilə qısa müddət ərzində regional və qlobal səviyyədə əməkdaşlığı genişləndirərək müstəqil dövlət kimi bir sıra beynəlxalq təşkilatlara, o cümlədən BMT, ATƏT, Avropa Şurası, İslam Konfransı Təşkilatı, MDB və çoxlu sayda digər təşkilatlara üzv olmuşdur. Azərbaycan Respublikası, həmçinin GUAM regional təşkilatın təsisçilərindən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, GUAM Azərbaycan Respublikası, onun beynəlxalq cəmiyyətdə siyasi konfigurasiyası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Demokratiya və iqtisadi inkişaf naminə Təşkilat – GUAM – tərkibinə Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova, Ukraynanın da daxil olduğu beynəlxalq regional təşkilatdır. Öz institusional təşəkkül tarixində GUAM bir neçə mərhələ keçmişdir:

1. GUAM-ın Konsultativ Forumu. 10 oktyabr 1997-ci ildə Avropa Şurasının Strasburqda keçirilən sammitində yaradılmışdır.

2. GUAM Birliyi. 7 iyul 2001-ci ildə GUAM Yalta Xartiyasının imzalanması ilə təşəkkül tapmışdır.

3. Demokratiya və iqtisadi inkişaf naminə Təşkilat-GUAM. 23 may 2006-cı ildə GUAM dövlət başçılarının

Təşkilatın Nizamnaməsini imzalaması ilə yaradıldı. 29 may 2008-ci il tarixində Bakıda GUAM-ın inkişaf strategiyası adlı konfransi keçirilmişdir.

GUAM-ın Nizamnaməsinə əsasən təşkilatın əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- demokratik dəyərlərin təsbiti, qanunun aliliyi və insan hüquqlarına hörmətin təmin edilməsi;
- sabit inkişafın təmini;
- beynəlxalq və regional təhlükəsizliyin və stabilliyin təmini;
- ümumi təhlükəsizlik məkanının yaradılması üçün Avropaya ineqrasiyanın dərinləşdirilməsi, həmçinin iqtisadi və humanitar əlaqələrin genişləndirilməsi;
- sosial-iqtisadi, nəqliyyat, energetika, elmi-texniki və humanitar potensialın inkişaf etdirilməsi;
- Qarşılıqlı maraq kəsb edən sahələrdə praktiki əməkdaşlığın fəallaşdırılması.

GUAM-ın iştirakçı dövlətləri beynəlxalq təşkilatlar – BMT və ATƏT çərçivəsində fəaliyyət göstərirlər. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 2003-cü ildə GUAM-a BMT-nin Baş Assambleyasında müşahidəçi statusu verilmişdir. GUAM beynəlxalq əməkdaşlıq üçün üçüncü dövrlər və beynəlxalq təşkilatlar açıqdır.

Azərbaycan Respublikası və BMT arasında əməkdaşlıq Sovet İttifaqının dağılması və Azərbaycanın öz müstəqilliyini bərpa etməsindən dərhal sonra yaranmışdır. Azərbaycan Respublikası 1992-ci il 2 mart tarixində BMT-nin üzvlüyünə qəbul edilmiş və 1992-ci il

mayın 6-da Azərbaycanın BMT nəzdində Daimi Nümayəndəliyi açılmışdır. 1993-cü il ərzində BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası (TŞ) Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələr qəbul etmişdir. Hər bir qətnamə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və digər ərazilərinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalının nəticəsi olaraq qəbul edilmişdir. Bu qətnamələr Azərbaycanın ərazi toxunulmazlığını yenidən təsdiq edərək, dərhal atəşkəs elan olunması, hərbi əməliyyatlara son qoyulması və işğalçı qüvvələrin Azərbaycan Respublikası ərazisindən dərhal çıxarılmasını müəyyən edir. Təəssüf ki, məlum qətnamələrin müddəaları indiyə kimi yerinə yetirilməmişdir.

1992-1996-cı illərdə BMT TŞ-nin Sədri və BMT Baş Katibi Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü, suverenliyini təsdiqləyən və münaqişənin sülh yolu ilə həll olunmasına yönəlmiş ATƏT-in Minsk Qrupunun söylərini dəstəkləyən münaqişə üzrə bir sıra bəyanatlarla çıxış etmişlər.

1996-cı ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş "BMT və ATƏT arasında əməkdaşlıq haqqında" Qətnamədə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü (Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan münaqişə) təsdiqləmiş. 2004-cü ilin sentyabrında öz işinə başlamış BMT Baş Assambleyasının 59-cu sessiyasının ümumi müzakirələrində iştirak etmiş Azərbaycan nümayəndə heyətinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham

Əliyev başçılıq etmişdir. Öz çıxışında dövlət başçısı respublikamızın maraq dairəsində olan bir sıra mühüm məsələlərə, ilk növbədə, Ermənistan-Azərbaycan münasibətinə toxunmuşdur. Məhz BMT Baş Assambleyasının prinsipial mövqeyi sayəsində 2004-cü il 23 noyabr tarixində Baş Assambleyasının 59-cu sessiyasının gündəliyinə “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət” adlı 163 nömrəli bənd daxil edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının təşəbbüsü ilə Baş Assambleyasının gündəliyinə salınmış bu bənd Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistanın həyata keçirdiyi məskunlaşdırma fəaliyyətinin qarşısının alınması istiqamətində səmərəli və ədalətli addımların atılması üçün münbit şərait yaratmışdır.

Azərbaycan BMT-nin bir çox xüsusi qurum və orqanları ilə fəal və səmərəli əməkdaşlıq edir. Onların sırasında BMT-nin İnkişaf Proqramı (BMTİP), BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarı, BMT-nin Uşaq Fondu, BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı, Sənaye İnkişaf Təşkilatı, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, BMT-nin Qadınlar Fondu, Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik, Nüvə Sınaqlarının Hərtərəfli Qadağan olması haqqında Müqavilə Təşkilatı və s. qeyd etmək olar. Erməni aqressiyası nəticəsində ölkəmizdə 1 milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkün mövcuddur. 1993-cü ildən bəri Azərbaycan dövləti BMT-nin Qaçqınların işi üzrə Ali Komissarı (UNHCR) ilə birgə fəaliyyəti davam etdirir.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq ictimaiyyəti narahat edən müxtəlif məsələlər ilə əlaqədar BMT Baş Assambleyasının qəbul etdiyi qətnamələrin kosponso-tudur. Milli nümayəndə heyəti öz təşəbbüsü ilə bəzi qətnamələri irəli sürmüşdür. Belə ki, BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasının (CHR) 58-60-cı sessiyalarında Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən irəli sürülmüş “İtkin düşmüş şəxslər” adlı qətnamə layihəsi təklif edilmişdir. CHR tərəfindən qəbul edilmiş bu Qətnamənin müddəaları beynəlxalq humanitar hüquq normaları əsasında qəbul edilməklə, beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini bu mühüm məsələyə yönəltmək məqsədini güdmüşdür.

Son 4 ildə Azərbaycan BMT çərçivəsində verdiyi töhfələr sırasında, onun qlobal səviyyədə terrorizmə qarşı aparılan mübarizədə fəal şəkildə iştirakı xüsusilə qeyd edilməlidir. Bu baxımdan respublikamız BMT TŞ-nin Terrorismə qarşı Komitəsi ilə yaxından əməkdaşlıq edərək, həmin Komitəyə Azərbaycanda terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində görülən tədbirlər haqqında müvafiq hesabatlar təqdim etmişdir (S/2001/1325, S/2002/1022, S/2003/1085). Azərbaycan beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində və qorunmasında, davamlı inkişaf və demokratikləşdirmə prosesində BMT-nin XXI əsrdə olacaq təhdid və problemlərə qarşı mübarizə apara bilməsi üçün BMT çərçivəsində islahatların aparılması ideyasını dəstəkləyir.

Respublikamız ATƏM-in (1 yanvar 1995-ci ildən ATƏT) üzvlüyünə 1992-ci il 30 yanvarda qəbul olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ATƏM Azərbaycanın daxil olduğu ilk Avropa təşkilatı olmuşdur. 1992-ci ilin fevral ayından başlayaraq Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ATƏM-in prinsiplərinə uyğun olaraq üzv olan dövlətlərin daha çox diqqət obyektinə çevrildi. Bu məqsədlə fevralın ortalarında ATƏM-in ilk xüsusi missiyası Azərbaycanda oldu. Fevralın 27-28-də ATƏM-in Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsinin (YVŞK) iclasında ilk dəfə olaraq Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsilə bağlı olaraq müzakirələr aparıldı. Dağlıq Qarabağın Azərbaycan Respublikasına məxsus olmasını təsdiq edən sənəddə, sərhədlərin dəyişdirilməməsi şərti ilə, münaqişənin sülh yolu ilə həllinə çağırış öz əksini tapdı.

1992-ci il mart ayının 24-də ATƏM-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının (XİNS) birinci əlavə görüşündə Dağlıq Qarabağda vəziyyət müzakirə olundu. Görüşdə ATƏM-in Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsinə dair Minsk konfransının çağırılması haqqında qərar qəbul edildi.

ATƏM-in 1992-ci ildə yaradılmış Minsk qrupu Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə aradan qaldırılmasına az şey göstərməmişdir. Onun fəaliyyəti və Rusiya Federasiyasının yaxından iştirakı ilə 1994-cü ilin may ayında atəşkəs əldə edilmişdir. Atəşkəs rejiminə uzun müddət əməl olunması bizim sülh istəyimizi nümayiş etdirən mühüm nəliyyətdir. Atəşkəs

sabit davam edən danışıqlar prosesini nizama salmağa imkan vermiş, münaqişənin aradan qaldırılması üçün göstərilən səylərin etibarlı təməlinə çevrilmişdir və Azərbaycan tərəfi sülh müqaviləsi imzalananaqədək bu rejimə əməl etmək niyyətindədir.

Azərbaycan ilk dəfə olaraq 1992-ci il iyulun 8-10-da Helsinkidə keçirilən ATƏM-in Zirvə Toplantısında iştirak etmiş, onun sənədlərini imzalamışdır. 20 dekabr 1993-cü ildə Azərbaycan ATƏM-in Paris Xartiyasına qoşulmuşdur.

5-6 dekabr 1994-cü ildə ATƏM-in Budapeşt Zirvə Toplantısı keçirilmişdir. Budapeşt sammitinin nəticəsinə əsasən, ATƏM 1 yanvar 1995-ci ildən yeni Avropanın sivilizasiyalı birgəyaşayış qaydalarını müəyyən edən, sülhün, demokratiyanın və insan hüquqlarının qorunmasını təmin edən, üzv ölkələrin təhlükəsizliyini və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərini həyata keçirən özünüidarə mexanizmləri olan ümumavropa təşkilatına – ATƏT-ə çevrilmişdir.

Budapeşt Sammitində ilk dəfə olaraq ATƏT çərçivəsində Avropa təhlükəsizlik tədbirlərində iştirak edə biləcək sülhməramlı qüvvələrin yaradılması və münaqişəli ərazilərə göndərilməsi qərara alınmışdır. İştirakçı dövlətlər ATƏT rəhbərliyi altında olan sülhməramlı çoxmillətli hərbi hissənin Dağlıq Qarabağ bölgəsinə göndərilməsi haqqında razılıq əldə etmişlər. Bundan başqa, Budapeştdə Minsk prosesi çərçivəsində həmsədirlik institutu təsis olunmuşdur. Ermənistan-Azərbay-

can münaqişəsinə dair Budapeşt sammitinin işinin konkret yekunu olaraq “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏT-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi” adlı qətnamənin qəbul edilmişdir.

Budapeşt Sammitinin nəticələrinə əsasən, 20 dekabr 1994-cü ildə Vyanada Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi üzrə ATƏT-in üzv ölkələrinin təyin etdiyi hərbi nümayəndələrdən ibarət olan Yüksək Səviyyəli Planlaşdırma Qrupu (YSRQ) təsis olunmuşdur.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini tez bir zamanda həll etmək ATƏT-in sülhü qoruyan çoxmillətli qüvvələrini yaratmaq məqsədilə 1994-cü ildə ATƏT-in Budapeşt zirvə görüşündə qəbul edilmiş qərarlara ölkəmiz tamamilə tərəfdar çıxmışdır. Budapeşt zirvə görüşündən sonra Minsk qrupu çərçivəsində danışıqlar prosesi intensivləşmişdir.

1996-cı il 2-3 dekabr tarixlərində keçirilən ATƏT-in Lissabon sammitində 54 iştirakçı dövlət tərəfindən “Avropada XXI əsrin ümumi və hərtərəfli təhlükəsizlik modeli” adlı Bəyannamə qəbul edilmişdir. Bəyannamədə üzv ölkələrin təhlükəsizliyinə yönələn təhdidlər qeyd edilmiş və bu təhdidləri aradan qaldırmaq üçün birgə əməkdaşlığın vacibliyi xüsusi vurğulanmışdır.

Lissabon Zirvə görüşündə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinə dair ATƏT-in iştirakçı dövlətləri tərəfindən (Ermənistandan başqa) aşağıdakı prinsiplərə razılıq verilmişdir:

1. Ermənistan Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü;

2. Dağlıq Qarabağa Azərbaycan tərkibində ən yüksək özünüidarə statusunun verilməsi;

3. Dağlıq Qarabağın bütün əhalisinin təhlükəsizliyinin təminatı.

Hazırda Minsk Qrupu aşağıdakı tərkibə malikdir (ATƏT-in rəsmi saytında olan məlumatlara əsasən):

1. ABŞ
2. Almaniya
3. Azərbaycan
4. Belarus
5. Ermənistan
6. İsveç
7. İtaliya
8. Niderland Krallığı
9. Portuqaliya
10. Rusiya
11. Türkiyə
12. Finlandiya
13. Fransa

1997-1998-ci illər ərzində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinə dair Minsk Qrupunun Həmsədr-ləri tərəfindən üç təklif irəli sürülmüşdür. İlk iki təklif Ermənistan tərəfindən, son təklif isə Azərbaycan tərəfindən qəbul edilməmişdir.

18-19 noyabr 1999-cu ildə İstanbulda keçirilən ATƏT-in üzv ölkələrinin dövlət və hökumət başçıları-

nın növbəti Zirvə görüşündə iştiraf edən Azərbaycan İstanbul Bəyannaməsinə və Avropa Təhlükəsizliyi Xartiyasına qoşulmuşdur.

ATƏT-in Daimi Şurasının 318 sayılı qərarının qəbulundan sonra 1999-cu il noyabrın 25-də imzalanmış Qarşılıqlı Anlaşma Memorandumu ATƏT və Azərbaycan arasında əməkdaşlığa yeni təkan vermişdir.

2009-cu il Madrid prinsipləri bir daha ATƏT-in münaqişənin hər iki dövlət üçün daha əlverişli variantını nümayiş etdirdi.

ATƏT və Azərbaycan arasında səmərəli əməkdaşlığın inkişafı ölkəmiz üçün vacib əhəmiyyət kəsb etdiyindən, xüsusi olaraq bu məqsədlə Azərbaycanda ATƏT-in Dostları Qrupu yaradılmışdır.

Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yolları da məhz ATƏT çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Münaqişənin sülh yolu ilə həllini üstün tutan Azərbaycan Respublikasının mövqeyi beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsip və normalarına uyğun olmasına və ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən ölkəmizin haqlı mövqeyinin dəstəklənməsinə baxmayaraq, siyasi motivlər və ikili standartlar bu münaqişənin həllinə maneə yaratmaqda davam edir.

Bu münaqişənin həlli istiqamətində danışıqlar ATƏT çərçivəsində bu gün də davam etdirilir və ümid edirik ki, bu danışıqların məntiqi nəticəsi kimi münaqişə sülh yolu ilə öz beynəlxalq hüquqi həllini tapacaq və

nəhayət haqq-ədalət öz yerini tapacaqdır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində ATƏM-ə üstünlük verən Azərbaycan dövləti belə hesab edirdi ki, bu proses ATƏM-də də sona çatdırılmalıdır. ATƏM münaqişə zonasında müəyyən iş təcrübəsi qazanmış münaqişəyə cəlb olunmuş tərəflərlə təmaslar qurulmuş, sülhə nail olmaq üçün müəyyən mövqe nümayiş etdirmişdir. ATƏM-in yeni keyfiyyətə keçməsi, geniş strukturlaşması iştirakçı dövlətlərin ərazisində münaqişə və böhranların nizamlanmasında onun imkanlarını daha da artırır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının xüsusi önəm verdiyi və müxtəlif dövlətlər tərəfindən heç də birmənalı qarşılanmayan məsələlərdən biri də Azərbaycan-NATO əməkdaşlığı və onun gələcək perspektivləridir.

Ölkəmizin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin çoxtərəfli mexanizmlərdən ən effektivsi kimi onun NATO ilə əməkdaşlığının genişləndirilməsi nəzərdən keçirilə bilər. 1990-cı ilin əvvəllərindən etibarən, NATO-un strukturlarında siyasi və hərbi dəyişikliklər prosesi başlandı. 1990-cı ilin iyulunda yeni təhlükəsizlik mühitinə uyğunlaşmaq üçün London sammitində Dəyişdirilmiş Şimali Atlantika Alyansına dair London Bəyannaməsi, bir il sonra isə Roma sammitində yeni Strateji konsepsiya və Sülh və əməkdaşlığa dair bəyannamə qəbul edildi. Nəzərdə tutulmuş əməkdaşlığın gələcək inkişafını istiqamətləndirən Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurası

(ŞAƏŞ) təsis edildi. ŞAƏŞ-in ilk açılış toplantısı 1991-ci ilin 20 dekabrında keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ilin martında əməkdaşlıq və məsləhətləşmələr üçün forum rolunu oynayan ŞAƏŞ-ə qoşulmuşdur.

1994-cü ilə qədər Azərbaycan-NATO münasibətləri demək olar ki, epizodik və səthi xarakter daşıyırdı. Lakin getdikcə ərazisində separatçı qüvvələrin ciddi hərbi əməliyyatlar keçirdiyi, torpaqlarının 20%-in Ermənistan hərbi birləşmələri tərəfindən işğal edildiyi Azərbaycanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla, xüsusən NATO ilə əməkdaşlığa daha böyük ehtiyacı hiss edilirdi. Əvvəla, Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həll olunmasında, respublikamızın işğal edilmiş torpaqlarının azad edilməsində, bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünün öz doğma yurdlarına dönməsində NATO kimi nüfuzlu təşkilatın böyük rol oynaya biləcəyi inkaredilməz faktdır. Şimali Atlantika Bloku ilə yaradılan əlaqələrin və əməkdaşlığın müstəqil Azərbaycan dövləti üçün mühüm əhəmiyyəti bir də onunla əlamətdardır ki, respublikamız “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramına qoşulmaqla həm NATO-un müxtəlif struktur və institutları vasitəsilə dünyanın kollektiv təhlükəsizlik sisteminə daxil olmaq, öz təhlükəsizliyini beynəlxalq təhlükəsizlik məsələləri ilə uyğunlaşdırmaq, həm də bloka daxil olan 19 ölkə ilə ayrı-ayrılıqda və birgə sülhməramlı və humanitar aksiyalarda iştirak etmək imkanı qazanır. Bundan başqa, NATO ilə əməkdaşlıq çərçivəsində res-

publikamız Qafqaz regionunda strateji balans və təhlükəsizlik sistemi yaratmaq, münaqişəli məsələləri beynəlxalq hüquq normalarına uyğun həll etmək, Azərbaycanın təhlükəsizlik məsələlərinin həllində NATO-un geniş nüfuzundan və təsir mexanizmlərindən istifadə etmək imkanı da əldə edir.

NATO-nun Cənubi Qafqaz regionunda yaranmış vəziyyətlə bağlı narahatlığı 1994-cü ilin yanvarında Şimali Atlantika Şurası tərəfindən qəbul edilmiş Bəyannamədə öz əksini tapmışdır. Bəyannamədə ərazi ələ keçirmək məqsədilə gücdən istifadə edilməsi pislənilir və Cənubi Qafqaz dövlətlərinin ərazi bütövlüyünə, müstəqilliyinə və suverenliyinə hörmət regionda sülhün, sabitliyin və əməkdaşlığın bərqərar olunmasının vacib elementi kimi dəyərləndirilir.

1994-cü il 10-11 yanvar tarixlərində Brüsseldə keçirilmiş NATO Şurasında Sülh naminə tərəfdaşlıq (SNT) proqramı bəyənilmişdir. SNT proqramına dəvət ŞAƏŞ-də iştirak edən bütün tərəfdaş dövlətlərə, o cümlədən ATƏT-in üzvü olan dövlətlərə göndərildi. 1994-cü ilin 3-4 may tarixlərində Belçikaya rəsmi səfər zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev NATO-nun Brüsseldəki mənzil-qərargahında NATO Sülh naminə tərəfdaşlıq proqramının Çərçivə sənədini imzaladı. Bununla da Azərbaycan NATO ilə genişmiqyaslı əməkdaşlığı nəzərdə tutan SNT proqramını imzalamış 15-ci dövlət oldu.

1996-cı il 22 aprel tarixində NATO-nun Brüsseldəki mənzil-qərargahına növbəti səfəri zamanı Prezident

Heydər Əliyev Baş katib Xavyer Solana ilə görüşərək, SNT proqramına müvafiq şəkildə NATO ilə əməkdaşlıq üzrə respublikamızın tələbat və potensialını müəyyən edən Azərbaycan Respublikasının Prezentsiya sənədini təqdim etmişdir. “Sülh naminə əməkdaşlıq” proqramının əhəmiyyəti həm də ondadır ki, Azərbaycan NATO-un təhlükəsizlik sisteminə daxil olan Avropa ölkələri və ABŞ-la dünya təhlükəsizlik sistemi və beynəlxalq münasibətlərin sivil qaydaları çərçivəsində hər cür əməkdaşlıq etmək imkanları qazanır. Bu da öz növbəsində NATO-un hərbi strukturları ilə Azərbaycan ordusunun sülh naminə əməkdaşlıq etmək, birgə təlim və manevrlər keçirmək, onların ordu quruculuğu təcrübəsindən bəhrələnmək, kadr hazırlığı və s. sahədə birgə hərəkət etmək imkanı verir.

30 may 1997-ci ildə ŞAƏŞ-in Sintrada keçirilən nazirlər görüşündə ŞAƏŞ-ı Avropa-Atlantika Tərəfdarlıq Şurası (AATŞ) ilə əvəz edildi.

4-6 noyabr 1997-ci il Bakıda “Kooperativ Demand” adı altında komanda-qərargah təlimlərinin hazırlıq seminarı keçirildi. Bu NATO/SNT çərçivəsində Azərbaycanda keçirilən ilk belə tədbir idi. 1997-ci ilin 14 noyabr tarixində Prezident Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının NATO ilə əməkdaşlığını daha da gücləndirmək tədbirləri haqqında sərəncam imzaladı.

1999-cu ilin sentyabrından AATŞ çərçivəsində Cənubi Qafqaz məsələləri üzrə açıq tərkibli İşçi qrup (Ad HOC Group on South Caucasus) fəaliyyət göstərir.

Elə həmin tarixdən, Azərbaycan Respublikasının sülhməramlı tağımı Türkiyə taboru daxilində Kosovoda keçirilən sülhməramlı əməliyyatda iştirak edir.

2002-ci ilin 7 fevral tarixində “Azərbaycan Respublikasının NATO ilə əməkdaşlığını daha da gücləndirmək tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 14 noyabr tarixli Sərəncamına dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Sərəncam imzaladı.

2003-cü il 15-16 may tarixlərində NATO-nun Baş Katibi C.Robertson respublikmıza səfər etmiş və səfər müddətində o, NATO ilə əməkdaşlıq üzrə Komissiyanın iclasında iştirak etmişdir. Görüş zamanı Komissiyanın sədri, Baş nazirin birinci müavini Y.Eyyubov tərəfindən Robertsona Azərbaycanın NATO-un Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planına (FTƏP) qoşulmaq istəyini əks etdirən məktub təqdim olunmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan (FTƏP)-ə qoşulmaq istəyini bildirən ilk tərəfdaş dövlətlərdən biri olmuşdur.

2014-cü ilin 29 mart tarixində NATO-un növbəti genişlənməsi baş verdi. Belə ki, hələ 2002-ci il Praqa Sammitinin qərarına uyğun olaraq, 7 Şərqi və Cənubi-Avropa ölkəsi (Latviya, Litva, Estoniya, Sloveniya, Slovakiya, Rumıny, Bolqarıstan) NATO üzvlüyünə qəbul edilətilər.

Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa xüsusi önəm verməsi, dünya dövlətləri ilə çoxtərəfli əməkdaşlığı dəstəkləməsi və Azərbaycanın mübaribə

vəziyyətində olması onun NATO proqramına qoşulmasında əsas rol oynamışdır.

NATO ilə əməkdaşlıq Azərbaycan üçün bir sıra başqa mühüm məsələlərdə də cəlbədicə perspektivlər yaradır. Azərbaycan Respublikasının NATO ilə strateji təhlükəsizlik, demokratik təsisatların, bazar iqtisadiyyatının inkişafı, yeni texnologiyaların respublika həyatına cəlb edilməsi və s. sahələrdə də əməkdaşlığına xüsusi ehtiyac duyulur.

Azərbaycanla NATO arasında əməkdaşlıq təkcə respublikamız üçün deyil, eyni zamanda NATO üçün də əlverişlidir. Belə ki, NATO-un gələcəkdə böyük strateji əhəmiyyətə malik Qafqaz regionuna, Yaxın və Orta Şərqi doğru genişlənməsi ilə əlaqədar Azərbaycan ən əhəmiyyətli bir ölkə rolunu oynaya bilər.

Azərbaycan hökumətinin xüsusi diqqət yetirdiyi Avropa məkanında atdığı addımlar onun həyata keçirdiyi xarici siyasət sistemi çərçivəsində göstərdiyi səylərlə üst-üstə düşür. Müasir şərait keçmiş nüfuz dairələri modeli əsasında deyil, həqiqi mənada tərəfdaşlıq və əməkdaşlığa söykənən Avropa təhlükəsizlik və ümumi rifah strukturunun yaradılmasına unikal bir fürsət verir, lakin eyni zamanda yeni tipli təhdidlərin yaranmasına səbəb olur. Bunun üçün Azərbaycan yaranmış obyektiv vəziyyəti nəzərə alaraq, NATO və Avropa Birliyi kimi qurumlarla əməkdaşlığı, eləcə də antiterror koalisiyası tərkibindəki fəaliyyəti durmadan inkişaf etdirir. Bu təşkilatlarda və regional təşəbbüslərdə iştirakı ilə

Azərbaycan Respublikası öz milli maraqlarını müdafiə edib reallaşdırır.

Azərbaycan Respublikasının düşünülmüş və milli mənafehlərin qorunmasına xidmət edən xarici siyasət kursunun işlənilib-hazırlanması və reallaşdırılması bütövlükdə ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz onun güclü dövlətçilik zəkası, dərin məntiqi və məsələlərin mahiyyətini düzgün dərk etmə qabiliyyəti beynəlxalq əlaqələrin qurulması işinə düzgün yanaşma yolunu müəyyən etməyə imkan yaratdı. Bu gün də Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən Azərbaycanın xarici siyasəti əsaslı Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş dünya ictimaiyyətinin bütün xoşməramlı üzvləri ilə qarşılıqlı faydalı münasibətlərin hərtərəfli inkişafı kursuna öz möhkəm sadiqliyini nümayiş etdirməkdədir və Azərbaycan Respublikasının çiçəklənməsi, davamlı tərəqqi və əhalinin rifahının təmin edilməsinə yönəlmişdir. Kompleks və çoxşaxəli xarakter daşıyan bu proses çərçivəsində aparılan diplomatik fəaliyyət çoxşaxəlidir, bütövlükdə isə onlar müstəqil Azərbaycanın xarici siyasətini təşkil edir.

Nəticə

Müasir beynəlxalq hüquq, mürəkkəb geo-siyasi və iqtisadi-hüquqi mühitdə fəaliyyət göstərən çoxaspektirli mexanizmdir və bu hüququ formalaşdıran, realizə edən dövlətlər istər-istəməz lokal, regional və ya universal münasibətlər sisteminə müəyyən disbolans gətirirlər. Beynəlxalq hüquq, “gələcək nəsilləri müharibə bəlalərindən qurtarmalı”, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə müvafiq tədbirləri həyata keçirmək, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının mühafizəsi, sivilizasion təkamülə və sosial həyat şəraitinin yaxşılaşmasına kömək etməli, dövlətlər arasındakı dostluq əlaqələrini inkişaf etdirməlidir.

Dövlətlərin stabil sülhü qorumaq istəyi hər şeydən əvvəl, onların xarici siyasəti ilə müasir beynəlxalq hüququn prinsip və normalarını şərtsiz şəkildə “monizm nəzəriyyəsi”nin müddəalarına əsasən icra etməsindən asılıdır. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ, beynəlxalq və ya regional mübahisələrin həlli zamanı hərbi gücün tətbiqinin yol verilməzliyi və tərksilah məqsədilə dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin hərbi-siyasi və hüquqi münasibətlərini tənzimləyən prinsip və normaların məcmusudur.

Qlobal inteqrasiya beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsini hər hansı bir dövlət sərhədi çərçivəsindən çıxartmış, onu beynəlmiləl məsələyə çevirmişdir.

Hazırda beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi , stabilliyin qorunması məqsədilə, dövlətlərə-

rası münasibətlərin beynəlxalq təhlükəsizlik normalarına uyğun şəkildə istiqamətləndirilməsi beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilir . Universal təşkilat olan BMT-dən başqa NATO , ATƏT və digər beynəlxalq və regional qurumlar da beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmini və qorunmasında böyük rol oynayırlar .

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin əsas təminatçısı qismində çıxış edən BMT və digər beynəlxalq və regional təhlükəsizlik məsələləri ilə məşğul olan təşkilatlar beynəlxalq gərginliyin aradan qaldırılmasına və onların həll edilməsinə yönəlmiş fəaliyyəti fasiləsiz şəkildə həyata keçirirlər . Lakin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmini və qorunması üçün dövlətlərin hər biri beynəlxalq təhlükəsizliyə ciddi təhdid kimi qiymətləndirilən beynəlxalq terrorizmlə mübarizə, kütləvi qırğın silahlarının yayılmaması, nüvə enerjisindən yalnız dinc məqsədlər naminə istifadə, kollektiv təhlükəsizlik, müxtəlif ölkələrin siyasi ambisiyalarına xidmət edən qeyri-qanuni və jus cogens prinsiplərinə zidd olan əməllərin xəbərdar edilməsi, müasir beynəlxalq hüquqi müstəvidə olduqca vacibdir.

Vaxtilə BMT Baş katibi olmuş Butros Butros Qalinin də qeyd etdiyi kimi , sülhsüz inkişaf ola bilməz və cəmiyyətdə münəqişə yarana bilər . Demokratiasız isə əhəmiyyətli inkişafa nail olmaq mümkün deyildir, eləcə də, inkişaf olmadıqda isə sülh uzun müddət saxlanıla bilməz .

2021.

**Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik
konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
SƏRƏNCAMI**

Dünyada baş verən sürətli dəyişikliklər şəraitində ayrı-ayrı dövlətlər və bütövlükdə bəşəriyyət terrorçuluq, etnik separatizm və münaqişələr, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın artması, kütləvi qırğın silahlarının yayılması, təbii ehtiyatların tükənməsi, əhəlinin sayının durmadan çoxalması və kütləvi miqrasiyası, ətraf mühitin çirklənməsi və sair təhlükələrlə üzləşir.

Bu amillər hər bir dövlətin prioritetlərinin, təhlükəsizliyə qarşı risklərin müəyyənəşdirilməsini, həmin risklərin qabaqlanması və aradan qaldırılması üzrə adekvat tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, konstitusiya quruluşunu, xalqın və ölkənin milli maraqlarının daxili və xarici təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş siyasətin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının müəyyən edilməsi məqsədilə **qərara alıram:**

1. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası təsdiq edilsin (əlavə olunur).

2. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyini təmin edən orqanlar öz fəaliyyətində Azərbaycan Res-

publikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının müddəalarını rəhbər tutsunlar.

3. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki, Azərbaycan Respublikası milli təhlükəsizlik konsepsiyasının müddəalarının yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirsin və bu barədə mütəmadi olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versin.

4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 17 sentyabr tarixli 394 nömrəli Sərəncamı ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasəti sahəsində İşçi Qrupuna tapşırılsın ki:

4.1. üç ay müddətində Azərbaycan Respublikası hərbi doktrinasının layihəsini hazırlayıb, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin təsdiqinə verilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

4.2. 2007-2008-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyası, müdafiə icmalı, iqtisadi konsepsiya, mədəniyyət, elm, təhsil, səhiyyə, nəqliyyat konsepsiyalarının layihələrini hazırlayaraq təsdiq edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

5. Bu Sərəncam dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 23 may 2007-ci il

№ 2198

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may
2007-ci il tarixli 2198 nömrəli Sərəncamı ilə
TƏSDİQ EDİLMİŞDİR

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK KONSEPSİYASI

GİRİŞ

Çoxəsrlik dövlətçilik tarixi keçmiş, 1918-ci ildə Şərqdə ilk demokratik respublika qurmuş və 1920-ci ildə müstəqilliyini itirmiş Azərbaycan Sovet İttifaqının süqutundan sonra 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmişdir. Azərbaycan xalqı daha geniş demokratik dəyərlərə qovuşmaq imkanından istifadə edərək, özünün milli dövlətçilik ənənələrinə, tarixi və mədəni irsinə söykənən müasir demokratik hüquqi dövlət quruculuğu yolunu seçmişdir.

Müstəqilliyin ilk dövründə gənc respublika Ermənistan tərəfindən hərbi təcavüzə məruz qalmış, daxili qeyri-sabitlik, iqtisadi böhran, keçid dövrünün çətinlikləri və digər ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan xalqının ümummillî lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikası bütün çətinlikləri dəf edərək, düzgün strateji inkişaf yolunu müəyyən edərək, hazırda uğurla irəliləyən, regionda və dünyada öz mövqelərini möhkəmləndirən iqtisadi, siyasi və digər baxımlardan dinamik inkişaf edən müasir ölkəyə çevrilməkdədir. Belə ki, Azərbaycan Xə-

zər-Qafqaz məkanında regional əməkdaşlıq üçün olduqca mühüm, bir çox hallarda isə həlledici dövlət olub, xüsusən enerji və nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsində əvəzsiz rol oynamaqdadır. Bu ümumi strategiyanın başlıca məqsədi Azərbaycan Respublikasının çiçəklənməsi, davamlı inkişafı və əhalinin rifahının təmin edilməsi, eləcə də bütün regionda təhlükəsizlik və sabitliyin təmin olunmasına töhfə verməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası (bundan sonra - Konsepsiya) dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və demokratik inkişaf yolunu, strateji seçimi kimi Avro-Atlantik məkana inteqrasiyasını, bununla yanaşı tarazlaşdırılmış xarici siyasətinin çoxşaxəliliyini vurğulayan, Azərbaycan Respublikasında şəxsiyyət, cəmiyyət və dövləti xarici və daxili təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş siyasət və tədbirlərin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının məcmusudur.

1. TƏHLÜKƏSİZLİK MÜHİTİ

Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik mühiti onun suverenliyi, ərazi bütövlüyü, sərhədlərinin toxunulmazlığı, milli maraqları, davamlı inkişafı, əhalisinin rifah və dəyərlərinin qorunmasına təsir edən amillərin məcmusudur.

Qərbi və Şərqi dünyalarının qovuşduğu coğrafi məkanda yerləşən Azərbaycan Respublikası bir çox sivil-

zasiyaların müsbət məqamlarını özündə cəmləşdirmişdir. Avropanın mütərəqqi dəyərlərini paylaşan və Avro-Atlantik təhlükəsizlik arxitekturasının ayrılmaz bir halqası olan Azərbaycan Respublikası bu məkanın təhlükəsizliyinə öz töhfəsini verməkdədir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası islam dünyasının bir Hissəsi kimi bu mədəniyyətin irs və təfəkkürünü bölüşür.

Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi və hazırda qeyri-sabit olan region dostluq və əməkdaşlıq ruhlu regional və beynəlxalq tərəfdaşlarla birlikdə inkişaf üçün səmərəli istifadə oluna biləcək geniş potensiala və imkanlara malikdir. Azərbaycan Respublikasının zəngin təbii ehtiyatları ölkənin çiçəklənməsi və milli rifahın təmin olunması üçün perspektivlər açır, onu beynəlxalq əhəmiyyətli enerji mənbəyi və beynəlxalq enerji təchizatı şəbəkəsinin mühüm tərkib hissəsinə çevirir. Azərbaycan Respublikasının və tərəfdaş ölkələrin iqtisadiyyatlarının inkişafına artıq töhfə verən beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat və kommunikasiya dəhlizlərinin inkişaf etdirilməsi, neft və qaz boru kəmərlərinin inşası region ölkələrinin əməkdaşlığının bariz nümunəsidir.

Ölkənin yerləşdiyi coğrafi şərait ona vacib üstünlüklər verməklə yanaşı, eyni zamanda onu bir sıra təhlükəsizlik problemləri ilə də üzləşdirir. Bu problemlərin ən vacib və bariz nümunəsi Azərbaycan Respublikasının qonşu Ermənistan tərəfindən hərbi təcavüzə məruz qalması və bunun nəticəsində ölkə ərazisinin bir hissəsinin işğal olunması və təxminən bir milyon azərbaycanlının

məcburi köçkün və qaçqına çevrilməsidir. Təcavüz zamanı Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına qarşı soyqırım və terror aktları daxil olmaqla, sülhə və insanlığa qarşı ən ağır cinayətlər törədilmişdir və zəbt olunmuş ərazilərdə transsərhəd mütəşəkkil cinayətkar, o cümlədən beynəlxalq terrorçu qruplar tərəfindən qeyri-qanuni fəaliyyət həyata keçirilməkdədir. İndiki Ermənistan və işğal olunmuş Azərbaycan Respublikası ərazilərində azərbaycanlılara məxsus tarixi, mədəni və arxeoloji abidələr kütləvi şəkildə dağıdılmış, təbii sərvətlər talan edilmiş, ətraf mühitə ciddi ziyan vurulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının məruz qaldığı bu təcavüz onun hazırkı təhlükəsizlik mühitində və milli təhlükəsizlik siyasətinin müəyyən edilməsində əsas amildir.

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik mühiti üçün beynəlxalq terrorçuluq, qeyri-qanuni miqrasiya, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, insan alveri, narkotik vasitələrin qaçaqmalçılığı və kütləvi qırğın silahlarının yayılması kimi təhdidlərin mövcudluğu dövlət qarşısında müəyyən vəzifələr qoyur.

2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ MARAQLARI

Azərbaycan Respublikasının milli maraqları Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərini, habelə insan, cəmiyyət və dövlətin tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusundan ibarət olmaqla, aşağıdakılardır:

dövlətin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, onun beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi;

Azərbaycan xalqının vahidliyinin qorunub saxlanması, azərbaycançılıq ideyasının təşviqi;

vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin olunması;

demokratik və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının inkişafı, qanunun aliliyi, asayişin təmini yolu ilə dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinin gücləndirilməsi, əhalinin təhlükəsizliyinin qorunması;

beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirmək, qlobal və regional təhlükəsizlik və sabitliyə töhfə vermək üçün dəyərlərini bölüşdüyü beynəlxalq təşkilatlarla inteqrasiyaya yönəlmiş əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;

bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi, iqtisadi sabitliyin təmin olunması məqsədilə daxili və xarici sərmayələr üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

təbii sərvətlərdən tam səmərəli istifadə edilməsi, davamlı iqtisadi inkişaf, ətraf mühitin qorunması, tədris, elmi və texnoloji potensialın artırılması yolu ilə Azərbaycan xalqının gələcək inkişafının, əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi;

dünya azərbaycanlılarının bölüşdüyü dəyərlərə əsaslanan milli özünəməxsusluğun və həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi;

Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi irsinin və mənəvi dəyərlərinin qorunması, eləcə də ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi, dilinin, özünüdərk, vətənpərvərlik və milli iftixar hissənin, intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi.

3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ TƏHDİDLƏR

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas vəzifələrdən biri onun milli təhlükəsizliyinə təhdidlərin aradan qaldırılması və ya nəzarətdə saxlanmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə təhdidlər aşağıdakılardır:

3.1. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü və konstitusiyaya quruluşu əleyhinə qəsdlər

Beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq hər bir dövlətin onun müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü və konstitusiyaya quruluşu əleyhinə yönəlmiş açıq və gizli fəaliyyətdən özünü qorumaq hüququ vardır. Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı Ermənistanın təcavüzkar siyasəti bu cür fəaliyyətin bariz nümunəsidir.

Ölkənin sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatında aparılan islahatlara və əldə edilən mühüm nailiyyətlərə baxmayaraq, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına

qarşı təcavüzü ciddi siyasi və sosial çətinliklər yaradır. Bu problem Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarına qarşı ən ciddi təhdiddir və regiondan kənara da öz təsirini göstərməkdədir.

Münaqişənin tənzimlənməsinin nəticələrindən asılı olmayaraq, monoetnik dövlətçilik, etnik təmizləmə və ərazi ekspansionizminin Ermənistanın dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi qalmasının iki ölkə arasında münasibətlərə gələcəkdə də mənfi təsir göstərəcəyi qaçılmazdır.

Bundan əlavə, bir sıra ekstremist ünsürlərin Azərbaycan Respublikasında etnik və dini zəmində əlavə çətinliklər yaratmaq cəhdləri də diqqət yetirilməli amillərdəndir.

3.2. Qanunun aliliyinə nail olunması, ictimai asayişin qorunması və insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət funksiyalarını yerinə yetirməyə qarşı fəaliyyət

1990-cı illərin əvvəllərində bu problemin bir sıra aspektləri ilə üzləşmiş Azərbaycan Respublikasının demokratik dövlət quruluşu əleyhinə çalışan müəyyən daxili və xarici qüvvələrin dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsinə qarşı cəhdləri milli təhlükəsizliyə təhdid törədən mümkün fəaliyyətlər sırasındadır.

3.3. Separatçılıq, etnik, siyasi və dini ekstremizm

Separatçılıq, etnik, siyasi və dini ekstremizm özünün istənilən formasında dövlətin və cəmiyyətin funda-

mental əsaslarını sarsıtmaqla, ölkənin milli təhlükəsizliyinə ciddi təhlükə mənbəyi ola bilər.

3.4. Terrorçuluq və kütləvi qırğın silahlarının yayılması

Əsas terrorçu qrupların yerləşdiyi və kütləvi qırğın silahlarının yayılması problemlərinin olduğu bölgələrə yaxınlıq ölkə üçün potensial təhdid yaradır. Kütləvi qırğın silahları və ya onların istehsalat texnologiyalarının terrorçuluq məqsədilə əldə olunması ehtimalı bu təhdidləri daha da kəskinləşdirir bilər.

3.5. Regional münaqişələr və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq

Azərbaycan Respublikası ərazisinin bir hissəsinin Ermənistan tərəfindən işğalının davam etməsi və qonşu dövlətlərdə həll edilməmiş münaqişələr nəticəsində əmələ gəlmiş "nəzarətsiz" ərazilərin mövcudluğu transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığı və digər qeyri-qanuni fəaliyyətləri ölkənin və bütövlükdə regionun təhlükəsizliyinə əsas təhdidlərdən birinə çevirmişdir.

Region ölkələrində münaqişələrin alovlanması Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi üçün təhdid yaradır. Regiondakı münaqişələr Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi münasibətlərinə ciddi ziyan vura, ölkəyə kütləvi qaçqın axını ilə nəticələnə və qeyri-qanuni silah alveri, insan alveri, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi və digər qeyri-qanuni fəaliyyətləri yaradır.

yətlər daxil olmaqla, transmilli cinayətkarlığı artırma birlər.

3.6. Azərbaycan Respublikasının enerji infrastrukturuna qarşı fəaliyyət

Enerji ehtiyatlarının işlənməsindən və tranzitindən əldə olunmuş gəlirlər Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Bunu nəzərə alaraq, siyasi vasitələrə və ya infraqururura fiziki zərər vurmaq yolu ilə sənayenin bu sahəsinin sıradan çıxarılmasına cəhdlər mümkün təhdidlər sırasındadır.

3.7. Xarici siyasi, hərbi və ya iqtisadi asılılıq

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq aləmdə gedən inteqrasiya və əməkdaşlıq prosesləri çərçivəsində digər dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı münasibətlərin qurulmasında maraqlıdır. Bununla belə, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlərdə xarici siyasi, hərbi və ya iqtisadi asılığa düşməsi onun milli maraqlarının təmin olunmasına təhdid yarada bilən amillərdəndir.

3.8. İqtisadi qeyri-sabitlik

Müstəqilliyin ilk illərində hərbi təcavüzə məruz qalma, bazar iqtisadiyyatına keçid və beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiya ilə bağlı çətinliklər nəticəsində Azərbaycan Respublikası ötən əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında ciddi iqtisadi böhran keçirmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatı

yatına keçməkdə israrlı olmuş, qapılarını xarici sərma-yələrə açmış və xüsusilə energetika sektorunda böyük uğurlar əldə etmişdir. Bununla belə, sürətlə artan neft və qaz gəlirlərindən həddən artıq asılılıq makroiqtisadi tarazlığı poza və beləliklə, ölkəni potensial qlobal və regional iqtisadi böhranların təsirinə qarşı müdafiəsiz və-ziyyətə sala bilər.

3.9. Peşəkar insan ehtiyatlarının çatışmazlığı

Təhsil sahəsi müstəqilliyin ilk illərindəki mürəkkəb sosial-iqtisadi vəziyyətlə bağlı - maliyyə çatışmazlığı və struktur problemləri daxil olmaqla -mənfi nəticələri bu gün də hiss edilən ciddi çətinliklərlə üzləşmişdir. Peşəkar milli işçi qüvvəsinin və idarəetmə sektorunun inkişafı üçün zəruri olan bütün səviyyələrdə təlim və tədrisin təmin edilməsinə qadir olan mütərəqqi təhsil sisteminin inkişafındakı və idarə edilməsindəki uğursuzluq Azərbaycan Respublikasının inkişafına uzaq perspektivdə mənfi təsir göstərə bilər.

3.10. Regional hərbişədmə

Regionda silahların və silah sistemlərinin həddən artıq cəmləşməsi regional sabitliyə xələl gətirir. Bu, region ölkələri arasında hərbi tarazlığı poza bilər. Rasional milli təhlükəsizlik maraqlarından artıq hərbişədmə, o cümlədən qeyri-effektiv nəzarət edilən xarici hərbi bazalar səhv qiymətləndirməyə və regional silahlanma yarışına səbəb ola bilər. Belə artan hərbişədmənin digər

aspekti ondan ibarətdir ki, bu, məhdud iqtisadi resursların sosial-iqtisadi inkişafdan yayınmasına və qarşılıqlı inamın pozulmasına gətirib çıxara bilər.

3.11. Ekoloji problemlər

Azərbaycan Respublikasındakı ekoloji problemlər Sovet İttifaqının enerji ehtiyatına olan tələbatının ödənilməsi məqsədilə əsasən Abşeron yarımadasında və Xəzər dənizində ekoloji nəticələr nəzərə alınmadan qeyri-təkmil üsullarla onilliklər ərzində aparılmış neft hasilatı ilə bağlıdır.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində flora və faunanın kütləvi şəkildə məhv edilməsi, o cümlədən bu ərazilərdə genişmiqyaslı yanğınlar ölkə üçün ən böyük ekoloji problemlərdən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının şirin su ehtiyatlarının böyük həcmində qonşu ölkələrdə formalaşması və bu ölkələrin ərazilərində kimyəvi, radioaktiv və digər zərərli maddələrlə intensiv çirklənməyə məruz qalması əhalinin içməli su ilə təmin olunmasında problemlər yaradır. Bundan əlavə, Ermənistan ərazisində seysmik zonada yerləşən və texnoloji baxımdan köhnəlmiş Metsamor Atom Elektrik Stansiyası bütövlükdə region üçün təhlükə mənbəyidir.

Ətraf mühitin çirklənməsi, münbit torpaqların deqradasiyası, təbii resurslardan qeyri-rasional istifadə, sə-

naye və məişət tullantılarının tələb olunan səviyyədə emal olunmaması ciddi problem mənbəyidir.

Ekoloji problemlər iqtisadi və sosial həyata mənfi təsir göstərir, ictimai sağlamlığa, cəmiyyətin maddi sər-vətinə və dövlətin müvafiq qurumlarının fəaliyyətinə ciddi maneələr yaradır.

4. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Suveren dövlət kimi, Azərbaycan Respublikası daxili və xarici siyasət vasitələrindən istifadə edərək mövcud təhlükəsizlik mühitində təhdidlərin nəzarət altında saxlanılmasına və aradan qaldırılmasına, habelə ölkənin milli maraqlarının təmin edilməsinə yönəlmiş milli təhlükəsizlik siyasətini formalaşdırır və həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasəti xarici və daxili təhlükəsizlik arasında mövcud ayırıcı xətləri əhatə edən və adekvat çoxfunksiyalı tədbirlər tələb edən təhdidlərin müxtəlif ölçülü xarakterini nəzərə alır.

4.1. Təhlükəsizliyin xarici siyasət vasitələri ilə təmin edilməsi

4.1.1. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa olunması

Azərbaycan Respublikasının ərazisi vahiddir, toxunulmazdır və bölünməzdir. Beynəlxalq hüquqda təsbit olunmuş bütün vasitələrdən istifadə etməklə öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmək Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin ən ümdə vəzifəsidir.

Ərazilərin zəbt edilməsi və etnik təmizləmə ümumbəşəri və Avropa dəyərlərinə, eləcə də sülh, demokratiya, sabitlik və regional əməkdaşlıq prinsip və ideyalarına ziddir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həll olunması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının səyləri dövlətlərarası siyasi razılaşmanın əldə olunması ilə məhdudlaşmır və bu razılaşmaya nail olduqdan sonra iki xalq arasında davamlı, qarşılıqlı sülhün və anlaşmanın bərqərar olmasına yönələcəkdir.

Azərbaycan Respublikası ona qarşı təcavüzün və ərazisinin bir hissəsinin işğalının nəticələrini aradan qaldırmaq üçün münaqişənin ATƏT-in Minsk Qrupu çərçivəsində sülh yolu ilə nizamlanmasının tərəfdarı olmaqda davam edir.

Münaqişənin nizamlanmasının hüquqi və siyasi əsaslan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul etdiyi 822, 853, 874 və

884 sayılı qətnamələrinə, həmçinin ATƏT-in, Avropa Şurasının müvafiq sənəd və qərarlarında əks olunmuş beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə söykənir. Bu sənədlər Azərbaycan Respublikasının suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və beynəlxalq tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığını bir daha təsdiq etmişdir.

Münaqişə Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş bütün ərazilərindən Ermənistan silahlı qüvvələrinin çıxarılması, bu ərazilərdə Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərpa edilməsi, məcburi surətdə çıxarılmış azərbaycanlıların öz doğma yurd-yuvalarına qayıtması, Dağlıq Qarabağ bölgəsinin azərbaycanlı və erməni icmalarının dinc yanaşı yaşamasını və Azərbaycan Respublikasının tərkibində yüksək səviyyəli özünüidarəetməni təmin edən hüquqi statusun qanuni və demokratik proses çərçivəsində işlənib hazırlanması, ölkənin ümumi iqtisadi inkişafı, regional inteqrasiya çərçivəsində bu bölgənin kommunikasiyalarının bərpası və sosial-iqtisadi yüksəlişi üçün şəraitin yaradılması əsasında həll olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin pozulması və həmin ərazilərdə qanunsuz fəaliyyətlə bağlı məsələləri daim diqqət mərkəzində saxlayır. Ermənistanın vaxtilə azərbaycanlılar yaşamış bölgələrində və Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində tarixi və mədəni irsin məhv edilməsi, azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrinin si-

masının dəyişdirilməsi kimi faktların araşdırılması və buna müvafiq qiymət verilməsi üçün Azərbaycan Respublikası mövcud siyasi və hüquqi vasitələrdən istifadə edərək bundan sonra da lazımi tədbirlər görəcəkdir. İşğal olunmuş ərazilərdə qeyri-qanuni məskunlaşdırma və təbii sərvətlərin istismarı və mənimsənilməsi bu baxım-dan xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılacaqdır.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı dövlət orqanlarının və vətəndaş cəmiyyətinin beynəlxalq səviyyədə və ölkə daxilində fəaliyyətlərinin və səylərinin uzlaşdırılması, Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüz və ərazisinin bir hissəsinin işğalı zamanı azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırım, insanlıq əleyhinə və müharibə cinayətlərinin təqibi, "erməni problemi"nin hərtərəfli, dərindən tədqiqi, həqiqətlərin üzə çıxarılması və beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılması, münaqişəyə beynəlxalq səviyyədə hüquqi qiymət verilməsinin təmini məqsədilə kompleks işlərin görülməsi və sair istiqamətlərdə ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməlidir.

4.1.2. Avropa və Avro-Atlantik strukturlara inteqrasiya

Azərbaycan Respublikası Avropa və Avro-Atlantik siyasi, təhlükəsizlik, iqtisadi və digər strukturlara inteqrasiya strateji məqsədini güdür. Azərbaycan Respublikası Avro-Atlantik strukturlarla tərəfdaşlığı bütövlükdə Avro-Atlantik məkanda ümumi təhlükəsizliyə, iqtisadi

inkişafa və demokratiyaya dəstək verəcək vasitə kimi görünür. Azərbaycan Respublikası Avropa və Avro-Atlantik məkanda qeyri-sabitliyin, münaqişələrin və təhdidlərin aradan qaldırılmasında NATO ilə birgə işləyir və təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipinə zidd coğrafi və siyasi ayrı-seçkilik olmadan Avropa və yerləşdiyi regionda vahid təhlükəsizlik sisteminin qurulması üçün bölüşmək əzmindədir.

Azərbaycan Respublikası Avro-Atlantik Tərəfdaşlıq Şurası və NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində NATO ilə mümkün olan tərəfdaşlıq vasitələrindən tam gücü ilə istifadə edir. Bu baxımdan Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı NATO ilə əməkdaşlığın yaxın və orta perspektivdə daha da gücləndirilməsi yolunda mühüm bir vasitədir. Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planından Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik sektorunun islahatlar yolu ilə NATO standartlarına yaxınlaşdırılması və siyasi dialoqun inkişaf etdirilməsi üçün bir mexanizm kimi bundan sonra da istifadə olunacaqdır.

Avropa məkanına daha sıx inteqrasiyanın zəruriliyi mövqeyindən çıxış edən Azərbaycan Respublikası Avropa İttifaqı ilə çoxşaxəli qarşılıqlı əlaqələr yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətləri "MDB Ölkələrinə Texniki Dəstək" (TACIS), "Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi" (TRACECA) və digər proqramlar çərçivəsində inkişaf etdirilir. Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında 1999-

cu ildən qüvvəyə minmiş Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi siyasi dialoq, demokratiyanın inkişafına kömək, eləcə də iqtisadi əməkdaşlıq və sərmayə qoyuluşu üçün əlverişli çərçivə yaradır.

Azərbaycan Respublikasının 2004-cü ildə Avropa İttifaqının "Yeni Qonşuluq Siyasəti"nə daxil edilməsi və bu siyasət çərçivəsində 2006-cı ildə qəbul edilmiş Azərbaycan-Avropa İttifaqı Fəaliyyət Planının həyata keçirilməsi siyasi dialoq və siyasi, iqtisadi və institusional islahatlar sahəsində əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirərək keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçid üçün zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında 2006-cı ildə imzalanmış "Enerji sahəsində Strateji Tərəfdaşlıq haqqında" Anlaşma Memorandumu Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin enerji mənbələri və nəqli yollarının çoxşaxəliliyinin təmin edilməsi, Azərbaycan Respublikasında enerji infrastrukturunun inkişafı və müasirləşdirilməsi, enerji resurslarından səmərəli istifadə olunması və tükənməz enerji mənbələrindən yararlanmasına öz töhfəsini verəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə daha yaxından əməkdaşlıq etməsi Qafqazda sabitliyə töhfə verəcək və Avropa dəyərlərinin yayılmasına kömək edəcəkdir.

4.1.3. Beynəlxalq təhlükəsizliyə töhfə

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq sülhün və sabitliyin qorunub saxlanmasına yönəlmiş birgə tədbirlərdə iştirak etməklə, beynəlxalq və regional təhlükəsizliyə töhfə vermək üçün davamlı səylər göstərir.

2001-ci il 11 sentyabr hücumlarından sonra terrorçuluqla mübarizə beynəlxalq gündəliyin ən vacib məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Beynəlxalq ictimaiyyətin terrorçuluğa qarşı mübarizəsini tam dəstəkləyən Azərbaycan Respublikası istənilən pərdə altında həyata keçirilən terror fəaliyyəti əleyhinə bir sıra mühüm addımlar atmışdır. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq terrorçu təşkilatlara qarşı mübarizəni dəstəkləmək məqsədilə öz hava məkanını və hava limanlarını açıq elan etmişdir. Azərbaycan Respublikası həmçinin qlobal və regional səviyyədə terrorçuluğa qarşı mübarizə məqsədilə qəbul edilmiş bütün konvensiyaların iştirakçısıdır.

Azərbaycan Respublikası ən həssas bölgələrdə vəziyyətin sabitləşməsinə çalışır. Azərbaycan sülhməramlıları Serbiyanın Kosovo əyalətində və Əfqanıstanda NATO-nun başçılığı ilə həyata keçirilən sülhməramlı əməliyyatlarda, İraqda beynəlxalq koalisiyanın tərkibində təhlükəsizliyin təmin olunmasında iştirak edirlər.

Azərbaycan Respublikası silahlara nəzarət və onların yayılmaması sahəsində müvafiq beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısı kimi, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmiş səyləri tam dəstəkləyir. Beynəlxalq silahların yayılmaması rejiminin zəifləməsin-

dən ciddi narahat olan Azərbaycan Respublikası adekvat nəzarətin tətbiqi üçün beynəlxalq ictimaiyyət və müvafiq təşkilatlarla əməkdaşlığını davam etdirəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası onun Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərində silahlara nəzarət mexanizminin tətbiq olunmamasından narahatdır. Beynəlxalq nəzarətdən kənar qalan bu ərazilərdə çoxlu silah və sursatın olması regional sülhə ciddi təhdidlər yaradır.

4.1.4. Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatların işində fəal iştirak etməsi onun təhlükəsizliyi və xarici siyasəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Miqyas və nüfuzundan asılı olmayaraq, universal və regional beynəlxalq təşkilatlar dünyada yaranan yeni təhdidlərlə mübarizədə getdikcə daha çox rol oynayırlar. Belə ki, beynəlxalq təşkilatlar təhdidlərin aradan qaldırılmasına və ya onların qarşısının alınmasına yardım etməklə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının global siyasətdə müdafiəsinə imkanlar yaradırlar. Eyni zamanda beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycan Respublikasının üzləşdiyi təhlükəsizlik problemlərinə tərəfdaş dövlətlərin diqqətini cəlb etmək üçün əlverişli forum rolunu oynayırlar.

Bu baxımdan, universal və regional beynəlxalq təşkilatların mövcudluğu, inkişafı və müasir dünyada baş

verən dəyişikliklərə uyğunlaşması Azərbaycan Respublikası üçün əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən üzvü olduğu BMT-nin beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar olmasında, davamlı inkişafın və demokratikləşmənin qorunub saxlanmasında əvəzsiz rol oynadığını qəbul edir.

Azərbaycan Respublikasının BMT-yə göstərdiyi maraq Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli ilə məhdudlaşmır. Azərbaycan Respublikası BMT dəyərlərini bölüşərək insan hüquqları, iqtisadi və sosial sahələrdə həyata keçirilən müxtəlif proqramlar çərçivəsində BMT ilə əməkdaşlığı genişləndirir. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq ictimaiyyətin BMT və digər qurumlar çərçivəsində terrorçuluğa qarşı mübarizəsinə töhfə verməkdədir.

Azərbaycan Respublikası XXI əsrin problem və təhdidlərinə səmərəli cavab vermək üçün BMT-nin iş qabiliyyətinin artırılması məqsədilə, o cümlədən beynəlxalq hüquq sisteminin möhkəmləndirilməsi və qəbul edilmiş qərarların icrasının təmini istiqamətində bu təşkilat daxilində islahatların aparılmasını dəstəkləyir.

Azərbaycan Respublikasının 1992-ci ildən üzvü olduğu ATƏT Avropa qitəsinin bütün dövlətlərini əhatə edən və onlar arasında münasibətlərin və ümumi təhlükəsizliyin norma və prinsiplərini təsbit edən yeganə regional təşkilatdır. ATƏT-in Helsinki Yekun Aktı və di-

gər sənədləri regionda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün prinsiplial siyasi əsasdır.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həll edilməsində oynadığı rol baxımından ATƏT-lə əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində xüsusi yer tutur. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası digər sahələrdə də ATƏT-lə əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan Respublikası ATƏT-in yeni siyasi mühitdə oynadığı mühüm rolu nəzərə alaraq, təşkilatın səmərəliliyinin, xüsusən də onun prinsiplərinə riayət edilməsi istiqamətində bütün təşkilat üzvlərinin xoşməramlı niyyəti və fəal iştirakı şəraitində müvafiq islahatların aparılması yolu ilə onun rolunun artırılmasında maraqlıdır.

Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurası ilə əməkdaşlığı Avropa xalqları ailəsinə inteqrasiyanı və Avropa standart və dəyərlərindən bəhrələnməni özündə ehtiva edir. Azərbaycan Respublikası 2001-ci ildən üzvü olduğu Avropa Şurası ilə əməkdaşlıq çərçivəsində öz milli qanunvericiliyinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində tədbirlər görür. Ölkəmiz təşkilatın fundamental sənədlərindən olan "İnsan Hüquq və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasını və onun müvafiq protokollarını 2001-ci il yanvarın 25-də imzalamış, 2001-ci il dekabrın 25-də isə ratifikasiya etmişdir.

İslam dünyasının tərkib hissəsi olan Azərbaycan Respublikası İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) çərçivəsində

də fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirir. 1991-ci ildə İKT-yə üzv olduqdan sonra Azərbaycan Respublikası bu təşkilat çərçivəsində fəal iştirakçıya çevrilmişdir. İKT Ermənistanı təcavüzkar qismində tanıyan və pisləyən ilk beynəlxalq təşkilatdır. İKT-nin ölkəmiz üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən bu məsələyə dair aydın və ədalətli mövqeyi Azərbaycan Respublikasının həmin təşkilatla münasibətlərinin yüksələn xətt üzrə inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır. Sivilizasiyalararası körpü rolunu oynayan Azərbaycan Respublikası Qərb və Şərq mədəniyyətlərindən bəhrələnməklə dövlətlər və xalqlar arasında dialoqa töhfə verməyə davam edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) çərçivəsində əməkdaşlıq münasibətlərinin saxlanılmasında, MDB ölkələri ilə ikitərəfli əsaslarda iqtisadi, siyasi, hüquqi və humanitar sahələrdə münasibətlərin inkişaf etdirilməsində maraqlıdır.

Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Ukraynanın üzv olduğu "Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilat - GUAM" 1997-ci ildə yaradılmış, 2006-cı ildə isə beynəlxalq regional təşkilata çevrilmişdir. GUAM demokratiya, inkişaf və təhlükəsizlik sahələrində ümumi maraqlar əsasında tərəfdaş dövlətləri birləşdirir.

Azərbaycan Respublikası GUAM-ın üzvü olan dövlətlər üçün əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdə, əsasən, ərazilərində mövcud münaqişələrin həll edilməsi və təcavüzkar separatizmlə mübarizə istiqamətində onların

səylərinin birləşdirilməsi və vahid mövqedən çıxış edilməsinə xüsusi önəm verir.

GUAM üzvlərinin yerləşdiyi coğrafi məkan onların müasir geosiyasi və geoiqtisadi mövqeyi, xüsusilə enerji məsələləri və nəqliyyat dəhlizləri baxımından Avrasiya regionunda mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

GUAM-ın demokratiya və iqtisadi inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsi üzv ölkələrin inkişafına və beynəlxalq məkandakı roluna müsbət təsir göstərəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin prioritetlərindən biri də Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT) ilə əməkdaşlığıdır. 1992-ci ildə Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı formatı kimi yaranan və 1998-ci ildə beynəlxalq regional təşkilata çevrilən QDİƏT Qara dəniz, Xəzər dənizi və Aralıq dənizini əhatə edən regional və subregional səviyyədə inteqrasiya proseslərinə və iqtisadi əməkdaşlığa yardım məqsədi daşıyır.

4.1.5. Regional əməkdaşlıq və ikitərəfli münasibətlər

Çoxşaxəli tarazlaşdırılmış xarici siyasət həyata keçirən Azərbaycan Respublikası bütün dövlətlərlə suverenliyə və ərazi bütövlüyünə hörmət, sərhədlərin toxunulmazlığı və daxili işlərə qarışmama kimi beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsipləri əsasında dostluq münasibətlərinin qurulmasında maraqlıdır və buna nail olmaq üçün səy göstərir. Azərbaycan

can Respublikası dünyanın əksər ölkələri ilə belə münasibətlər qurmuşdur və onları inkişaf etdirməkdədir.

Azərbaycan Respublikası əməkdaşlıq etdiyi dövlətlərlə regional və beynəlxalq problemləri həll etmək istiqamətində birgə fəaliyyət göstərir. Regional təhlükəsizlik, terrorçuluqla mübarizə, kütləvi qırğın silahlarının yayılmaması və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması prioritet sahələr sırasındadır.

Regionda sülh və sabitliyə nail olmaq üçün Azərbaycan Respublikası bir sıra addımların atılmasını vacib hesab edir. İlk növbədə region kütləvi qırğın silahlərindən azad məkan olmalıdır. Nüvə silahının yayılmaması sahəsində mövcud beynəlxalq hüquq normalarına uyğun regional münasibətlərin inkişafı həm regional, həm də beynəlxalq səviyyədə sabitliyin bərqərar edilməsi və möhkəmlənməsi üçün zəruri şərtlərdəndir.

Regionda xarici hərbi qüvvələrin olmaması regional təhlükəsizliyə töhfə verərdi. Regional təhlükəsizlik region ölkələrinin bir-birinin suverenliyini və ərazi bütövlüyünü tanıması, militarist və təcavüzkar siyasətdən çəkinməsi vasitəsilə yaradılmalıdır.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsiplərinə, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə və milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq, eləcə də müvafiq xarici dövlətlərin qanunvericiliyi nəzərə alınmaqla, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların hüquq və

əsas azadlıqlarının təmin edilməsinə və onların milli özünəməxsusluğunun və dəyərlərinin qorunub saxlanılmasına kömək göstərməkdə davam edəcəkdir.

4.1.5.1. Region ölkələri ilə əməkdaşlıq

Azərbaycan Respublikası qonşu ölkələrlə hərtərəfli tərəfdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə böyük önəm verir. Bu ölkələrlə münasibətlərdə Azərbaycan Respublikası əsas problemlərin qarşılıqlı şəkildə və beynəlxalq hüquqa uyğun həllinin tərəfdarıdır. Azərbaycan Respublikası qonşu ölkələrlə sərhədlərin delimitasiyası və demarkasiyası məqsədilə aparılan danışıqların tezliklə başa çatdırılmasında maraqlıdır.

Separatçılığın, etnik, siyasi və dini ekstremizmdən qaynaqlanan risklərin zərərsizləşdirilməsində digər dövlətlərlə, xüsusən Azərbaycan Respublikası ilə qonşuluq təmaslarına malik ölkələrlə harmonik münasibətlərin qurulması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikası regionda sülhün və sabitliyin bərqərar olması üçün regional əməkdaşlığı əvəzlənməz amil kimi qiymətləndirir. Eyni zamanda, Ermənistanın təcavüzkar siyasəti Cənubi Qafqazda hərtərəfli regional əməkdaşlıq yolunda əsas maneədir. Bu siyasətdən imtina etməyəndək Azərbaycan Respublikası Ermənistanla əməkdaşlığı mümkün hesab etmir.

Digər tərəfdən, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında üçtərəfli strateji tərəfdaşlıq və genişlənən əməkdaşlıq regionda sabitlik amilinə çevrilmişdir. Bu

əməkdaşlıq Qara dəniz və Xəzər dənizi regionlarının əhəmiyyətini artıran, Avropa və bütövlükdə qlobal enerji təhlükəsizliyinə töhfə verən "Bakı-Supsa", Heydər Əliyev adına "Bakı- Tbilisi-Ceyhan" ixrac neft boru kəmərləri və Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri ("Bakı-Tbilisi-Ərzurum") kimi üç uğurlu enerji infrastrukturu layihəsi ilə Avropa üçün yeni həyati və təhlükəsiz enerji mənbəyinin əsasını qoydu.

Geostrateji cəhətdən önəmli olan "Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu bağlantısı" layihəsinin həyata keçirilməsi regional əməkdaşlığın daha da sürətlən-dirilməsi və genişləndirilməsi istiqamətində mühüm bir addım olaraq, eyni zamanda yeni qlobal imkanlar yaradır.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanımış ilk dövlət olan və regionda sülh və sabitliyin bərqərar olunmasında müstəsna rol oynayan Türkiyə ilə bütün sahələrdə hərtərəfli münasibətlər son dərəcədə mühümdür. Etnik, mədəniyyət və dil baxımından bir-biri ilə sıx bağlı olan ölkələrimiz arasında qarşılıqlı münasibətlər strateji əməkdaşlıq səviyyəsində daha da genişlənməkdə və dərinləşməkdədir. Azərbaycan Respublikası və Türkiyənin transregional iqtisadi layihələrin gerçəkləşməsinə töhfələri, eləcə də Türkiyənin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinə yönəldilmiş səyləri iki ölkənin mövqelərinin tam uyğunluğunu və onlar arasında əməkdaşlığın keyfiyyət səviyyəsini nümayiş etdirir.

Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan ilə əməkdaşlığının və tərəfdaşlığının hərtərəfli inkişafı ölkəmiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. İki dövlətin ümumi maraqlarının mövcudluğu, regiondakı enerji infrastrukturu və nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsi, eləcə də qarşılıqlı maraq kəsb edən digər sahələr çərçivəsində Gürcüstan ilə sıx əməkdaşlıq edən Azərbaycan Respublikası ikitərəfli strateji tərəfdaşlıq münasibətlərini daha da inkişaf etdirməkdə davam edəcəkdir.

Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Ukraynanın "Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilat - GU-AM" çərçivəsində mövcud tərəfdaşlığı regional əməkdaşlığın digər bir nümunəsidir.

Ukrayna və Moldova ilə tərəfdaşlıq yalnız GUAM çərçivəsində deyil, eyni zamanda ikitərəfli əsaslarda siyasi, iqtisadi, humanitar və digər sahələrdə inkişaf etdirilir.

Azərbaycan ilə Rusiya arasında mövcud olan münasibətlər regionun sabitliyi və inkişafı üçün mühüm amildir. Azərbaycan Respublikası Rusiya Federasiyası ilə ikitərəfli əsaslarda, eləcə də Avropa regional təşkilatlan, xüsusilə də MDB çərçivəsində çoxtərəfli əsaslarda siyasi, iqtisadi, humanitar, təhlükəsizliyin təmin edilməsi, cinayətkarlığa qarşı mübarizə və digər sahələrdə strateji tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan Respublikası xəzəryanı ölkələrlə sülh və mehriban qonşuluq şəraitində yaşamaq və müxtəlif

regional layihələrdə birgə iştirakda maraqlıdır. Azərbaycan Respublikası xəzəryanı ölkələr olan Rusiya və Qazaxıstanla yaxın qonşuluq münasibətlərinə malikdir. Bu gün Azərbaycan neftinin Xəzər dənizindən Qara dəniz vasitəsilə Avropa bazarlarına daşınması marşrutlarından biri də Bakı-Novorossiysk boru kəməridir. Qazaxıstanla Azərbaycan Respublikası arasında isə Qazaxıstan neftinin Xəzər dənizi və Azərbaycan ərazisindən "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" sistemi vasitəsilə beynəlxalq bazarlara nəql edilməsinə dəstək verilməsi və şərait yaradılması haqqında 2006-cı ildə müqavilə imzalanmışdır.

Bu üç xəzəryanı ölkə artıq Xəzər dənizinin dibinin bölüşdürülməsi barədə razılığa gəlmişlər. Azərbaycan Respublikası yaxın qonşuları İran və Türkmənistan ilə də belə razılaşma əldə ediləcəyinə və yaxın gələcəkdə Xəzər dənizinin statusunun müəyyən olunacağına, Xəzər dənizindən yalnız sülh məqsədləri və sahilyanı dövlətlərin çiçəklənməsi üçün istifadə olunacağına inanır.

Azərbaycan Respublikası qonşu İranla münasibətlərinə böyük əhəmiyyət verir. Tarix və mədəniyyət sahələrində zəngin müştərək irsə malik iki ölkə arasında münasibətlər dövlətimizin xarici siyasətinin vacib istiqamətlərindən biridir. Azərbaycan Respublikası İranla siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələr üzrə qarşılıqlı faydalı əlaqələrin inkişaf etdirilməsində maraqlıdır.

4.1.5.2. Qeyri-region ölkələri ilə əməkdaşlıq

Azərbaycan Respublikası region ölkələri ilə yanaşı, digər ölkələrlə də əməkdaşlıqda maraqlıdır. İlk növbədə Azərbaycan Respublikası strateji tərəfdaşı olan ABŞ ilə BMT və Avro-Atlantik strukturlar çərçivəsində, anti-terror koalisiyasında, beynəlxalq terrorizm, separatçılıq, kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qarşısının alınması, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, korrupsiya, qanunsuz silah və insan alveri kimi global çağırış və təhdidlərə qarşı mübarizə məsələlərində, ikitərəfli münasibətlər səviyyəsində isə siyasi, hərbi, iqtisadi, enerji təhlükəsizliyi sahələrində, ölkəmizdə demokratik islahatların aparılması istiqamətində əməkdaşlıq edir.

Avropa ölkələri ilə əməkdaşlığını ikitərəfli və çoxtərəfli əsaslarda quran Azərbaycan Respublikası Avropa iqtisadi və hüquqi məkanına inteqrasiyanın dərinləşməsində, birgə regional iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsində maraqlıdır. Azərbaycan Respublikası xüsusilə Baltıqyanı, Şərqi və Cənub Şərqi Avropa ölkələri ilə siyasi, iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsini vacib hesab edir. Azərbaycan Avropada enerji mənbələrinin diversifikasiyası və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması siyasətinə öz töhfəsini verməklə bu istiqamətdə bir sıra mühüm addımlar atmışdır.

Mərkəzi və Orta Asiya dövlətləri ilə də münasibətlər Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində əhəmiyyətli yer tutur. Bu regionun ölkələri ilə mövcud iki

tərəfli əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsinə xüsusi önəm verilir.

Azərbaycan Respublikası Uzaq Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyanın qabaqcıl dövlətləri olan Çin, Koreya Respublikası və Yaponiya ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıqda maraqlıdır. Bu ölkələrin Azərbaycan Respublikasındakı iqtisadi layihələrə fəal qoşulması, "Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi" (TRACECA) layihəsinin gerçəkləşməsi ikitərəfli münasibətlərin zəngin potensialının inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli zəmin yaratmışdır.

Cənub-Şərqi və Cənubi Asiyada yeni iqtisadi və siyasi güc mərkəzlərinin təşəkkülü Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin bu istiqamətə marağının artmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Yaxın Şərq dövlətləri ilə münasibətləri də böyük potensiala malikdir və ölkəmiz bu dövlətlərlə ikitərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi istiqamətində səyləri davam etdirəcəkdir.

4.2. Müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi

Azərbaycan Respublikasının müdafiə qabiliyyəti ölkənin milli maraqlarını təmin etmək üçün əsas amillərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasının müdafiə siyasəti milli resurslara və mövcud təhlükəsizlik vəziyyətinə əsaslanan, demokratik nəzarət altında olan müdafiə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə və saxlanmasına əsaslanır.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri ölkənin müdafiə qabiliyyətinin əsasını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının milli müdafiə siyasətinin əsasını aşağıdakılar təşkil edir:

- bütün ölkələrlə dinc yanaşı yaşama;
- digər dövlətlərin suverenliyinə və müstəqilliyinə hörmət və onların daxili işlərinə qarışmama;
- mövcud dövlət sərhədlərinin bütövlüyü və onların dəyişməzliyi;
- beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi;
- hərbi quruculuqda konkret qüvvələr nisbətini nəzərə almaqla zəruri müdafiə kifayətliyi məfhumunun dəstəklənməsi.

Tarixi keçmişini, təhlükəsizlik vəziyyətini, demokratik dövlət quruculuğunun əsas vəzifələrini və ərazisinin bir hissəsinin Ermənistan tərəfindən işğal olunması faktını nəzərə alan Azərbaycan Respublikasının apardığı milli müdafiə siyasətinin əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin, suverenliyinin qorunması, ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi və bütün əraziləri üzərində nəzarətin təmin olunması,

- xarici hərbi təcavüzün qarşısının alınması və dəf edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin döyüşə və səfərbərliyə hazırlıq səviyyəsində saxlanması;

- NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramının müvafiq mexanizmlərində iştirakının davam etdirilməsi, NATO dövlətləri və digər tərəfdaş ölkələrlə qarşılıqlı faydalı əsaslara söykənən ikitərəfli və çoxtərəfli hərbi əməkdaşlığın həyata keçirilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının müdafiə sahəsində öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq hüquq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi;

- müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə beynəlxalq təhlükəsizliyə töhfə.

- Azərbaycan Respublikasının müdafiə siyasəti aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan başqa silahlı birləşmələrlə mərkəzləşdirilmiş rəhbərliyin vəhdəti və bu fəaliyyətə demokratik nəzarətin təmin olunması;

- Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinin təmin olunması sistemə qarşı hərbi təhdidlərin vaxtında aşkarlanması və qiymətləndirilməsi;

- hərbi sahədə milli təhlükəsizliyin təmin olunması üçün qüvvə, vasitə və ehtiyatların zəruri kifayətliliyi, onların müvafiq planlaşdırılması və istifadəsi.

Hərbi sahədə milli təhlükəsizliyin etibarlı təmin edilməsi məqsədilə müdafiə sahəsində dövlətin praktiki fəaliyyəti mühüm hərbi vəzifələri, ehtimal olunan müharibə və hərbi münaqişələrin xüsusiyyət və məqsədinin qiymətləndirilməsi, mümkün təhlükənin miqyasını, ölkənin hərbi sahədə təhlükəsizliyinə təhdid olan

hərbi və siyasi qüvvələrin və digər amillərin yerini, silahlı qüvvələrin təşkili prinsiplərini və mümkün təcavüzün qarşısını almağa hazırlıq yollarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Milli müdafiə siyasətinin mühüm elementlərindən biri iqtisadiyyat və müdafiə arasında optimal qarşılıqlı nisbətə bərqərar edilməsi və milli müdafiə sənayesinin inkişaf etdirilməsidir.

Ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi yolunda hərbi-siyasi və hərbi-texniki sahədə beynəlxalq əlaqələrin və əməkdaşlığın hər cür inkişafı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Avro-Atlantik məkanın təhlükəsizlik sistemində inteqrasiya, NATO dövlətlərinin qüvvələri ilə qarşılıqlı uzlaşan hərbi əməliyyat qüvvələrinin yaradılması, böhranların aradan qaldırılması məqsədilə müvafiq beynəlxalq təşkilatların mandatı əsasında aparılan sülhməramlı cavab əməliyyatlarında iştirak etmək Azərbaycan Respublikasının müdafiə siyasətinin əsas istiqamətlərindən hesab olunur.

Ölkə ərazisinin və onun vətəndaşlarının tam müdafiəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının tələbi-
dir ki, bu da bütün vasitələrlə təmin olunmalıdır. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan başqa silahlı birləşmələr səlahiyyətləri daxilində öz vəzifələrini həyata keçirirlər.

Dövlətin Silahlı Qüvvələri və başqa silahlı birləşmələri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, qa-

nunlarında, digər normativ hüquqi aktlarda, beynəlxalq humanitar hüquq sahəsində tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş hüquq və vəzifələri yerinə yetirir.

4.3. Təhlükəsizliyin daxili siyasət vasitələri

ilə təmin edilməsi

4.3.1. Demokratiyanın möhkəmləndirilməsi

Azərbaycan Respublikası insan hüquq və əsas azadlıqlarının qorunmasına təminat kimi demokratik idarəetmə və vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsini alternativsiz yol kimi seçmişdir.

Dövlət müstəqilliyinin bərpa olunmasından sonra ərazisinin bir hissəsinin qonşu Ermənistan tərəfindən davam edən işğalının mənfi təsirlərinə baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası qanunvericilik sistemində və iqtisadi sistemdə mühüm islahatlar aparmışdır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə və BMT-nin insan hüquqları üzrə müqavilə-nəzarət orqanlarına müraciət etmək hüququ təmin edilmişdir. İnsan hüquq və əsas azadlıqlarını qorumaq üçün Ombudsman təsisatı yaradılmış, məhkəmələrin müstəqilliyi təmin olunmuşdur. Bütün kütləvi informasiya vasitələri üzərində dövlət nəzarəti və senzura ləğv edilməklə söz azadlığını qoruyan müvafiq qanunvericilik tədbirləri görülmüşdür.

Eyni zamanda, davam edən demokratik islahatlar prosesi çərçivəsində ölkədə seçki praktikasının bundan sonra da inkişaf etdirilməsi, qanunların icrası mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, dövlət idarələrində və bu idarələrə işəgötürmə ilə bağlı şəffaflığın yaradılması, yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyətlərinin aydın surətdə müəyyən olunması və onların yerli problemlərin həll edilməsində rolunun artırılması, habelə kütləvi informasiya vasitələrinin və qeyri-hökumət təşkilatlarının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi hökumətin diqqət mərkəzində olan önəmli məsələlər sırasındadır.

Bütün təhlükəsizlik strukturları üzərində demokratik və mülki nəzarət, onların fəaliyyətinin şəffaflığı, korrupsiyaya qarşı səmərəli mübarizə, ümdə vəzifəsi xalqa xidmət olan yüksək vəzifəli şəxslərin məsuliyyətinin daha da artırılması və onların məsul olduğu sahələr üzrə fəaliyyətləri barədə Milli Məclis deputatlarının, kütləvi informasiya vasitələri ilə ictimaiyyətin məlumatlandırılması kimi məsələlər üzrə hökumət ardıcıl söylərini davam etdirəcəkdir.

Demokratik hüquqi dövlətin qanunun aliliyi, insan hüquq və əsas azadlıqları və sosial ədalət kimi fundamental əsaslarının təmin olunması müvafiq dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsi əleyhinə yönəlmiş fəaliyyətlərə qarşı mübarizəyə və milli maraqların həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli dəstək verəcəkdir.

4.3.2. Milli və dini tolerantlıq mühitinin qorunması

Azərbaycan Respublikası həmişə müxtəlif millətlərin və dinlərin sülh şəraitində birgə yaşayışına nümunə olmuşdur. Azərbaycan dövləti cəmiyyətin maraqlarından irəli gələn rəşional milli siyasət kursunu, dini tolerantlıq mühitinin qorunması və inkişafını, bütöün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi və qanunun aliliyini, demokratik hüquq və azadlıqların, həmçinin insanların bu hüquq və azadlıqlardan sərbəst istifadə imkanlarının təmin edilməsini müvafiq riskin real təhdidə çevrilməsinin qarşısının alınması və neytrallaşdırılmasının mühüm şərtləri qismində nəzərdən keçirir.

Hazırkı mərhələdə ölkədə bərqərar edilmiş milli və dini tolerantlıq mühitinin qorunması və inkişafı dövlət qarşısında duran başlıca vəzifələrdən hesab olunur. Azərbaycan dövlətinin milli siyasət kursu Konstitusiyanın əsas prinsiplərindən birinə əsaslanır: Azərbaycan Respublikası bütöün ölkə vətəndaşlarının ümumi və bölünməz vətənidir.

4.3.3. Elm, təhsil, mədəniyyət siyasəti və mənəviyyatın qorunması

Elm, təhsil, mədəniyyət və mənəviyyatın qorunması siyasəti Azərbaycan xalqının mədəni irsinin, maddi və mənəvi dəyərlərinin mühafizəsinə, onun mədəni tələbatlarının ödənilməsi vasitələrinin və elmi-texniki potensialının daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasına,

mütərəqqi daxili və beynəlxalq inkişafdən bəhrələnməsinə yönəlmişdir.

Azərbaycan Respublikası ümumdünya mədəniyyətinin qloballaşması meyillərindən kənar qalmamaq şərtilə, milli mədəniyyətin özünəməxsusluğunu qoruyur və eyni zamanda dünyanın mədəni nailiyyətlərindən milli mədəniyyətin tərəqqisində istifadə üçün imkanlar yaradır.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq öhdəliklərinə uyğun olaraq öz ərazisində tarixi və mədəni abidələrin qorunmasını təmin edir.

Ölkənin davamlı inkişafı üçün adekvat sayda, yaxşı təhsil almış və təlim keçmiş peşəkar insan potensialını, həmçinin elmi-texniki tərəqqini təmin etmək zəruridir. Bu məqsədlə, Azərbaycan Respublikası elm və təhsil səviyyəsinin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, yeni texnologiyalardan istifadə üçün inkişaf etmiş ölkələrlə əməkdaşlıq əlaqələrini genişləndirir, beynəlxalq təcürübəni öyrənir və tətbiq edir. Azərbaycan Respublikası elmi potensialın qorunması və inkişafına dair dövlət siyasətinin uzunmüddətli proqramlarını hazırlayıb həyata keçirir.

4.3.4. İqtisadi və sosial inkişaf

Ölkənin iqtisadi inkişafının davamlı olması hökumətin iqtisadi siyasətinin təməl prinsipidir. Bu həm iqtisadi, həm də sosial ölçülərin bərabər səviyyədə nəzərə alınmasını tələb edən kompleks bir məsələdir. Ona görə də Azərbaycan Respublikası bu istiqamətlərin hər biri

üzrə sinxron və əlaqələndirilmiş proqram həyata keçirmək niyyətindədir.

Azərbaycan Respublikasında inflyasiya tempinin məqbul səviyyədə saxlanması və valyuta bazarında sabit və proqnozlaşdırıla bilən vəziyyət təmin edilmiş, strateji valyuta ehtiyatları əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Dövlət idarəetmə sistemində struktur islahatları həyata keçirilmiş, müəssisələrin böyük qismi öz fəaliyyətlərini bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq səmərəli təşkil edə bilmişdir.

Sürətlə artan neft və qaz gəlirlərindən həddən artıq asılılıq nəticəsində yarana biləcək iqtisadi qeyri-sabitlik təhdidinin qarşısının alınması məqsədilə iqtisadi siyasət iqtisadi çoxsaxəliliyin təşviqinə yönəldilməlidir.

Sahibkarlıq fəaliyyətində mühüm inkişaf müşahidə olunmuş, iqtisadiyyatın liberallaşmasının dərinləşdirilməsi istiqamətində nailiyyətlər əldə edilmişdir. Artım tempi əhalinin rifah səviyyəsinin artması üçün görülən konkret tədbirlər, struktur-texnoloji müasirləşmənin həyata keçirilməsi və Ölkənin rəqabət üstünlükləri sayəsində təmin edilməlidir. Sosial-iqtisadi inkişafda yeni nailiyyətlərin əldə edilməsi həm də islahatların aparılmasına, özəlləşdirmə zamanı şəffaflığın təmin edilməsinə, iqtisadiyyatın müasirləşməsinə, sosial dəyişikliklərin keçirilməsinə kompleks yanaşmanın davam etdirilməsini tələb edir.

Həyata keçirilən regional iqtisadi siyasətin əsas məqsədi ölkəmizin bütün bölgələrinin mövcud poten-

sialından səmərəli istifadə etməklə qeyri-neft sahələrinin inkişafına, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə, ixracönlü məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına, yerli sahibkarlığın inkişafı yolu ilə əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına, məşğulluq səviyyəsinin, xüsusilə gənclərin faydalı əməklə məşğulluğunun artırılmasına və ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təmin edilməsinə nail olmaqdır.

Azərbaycan Respublikasının uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsində sərmayələrin cəlb edilməsi xüsusi rol oynayır. Sərmayələrin tələb olunan həcm və keyfiyyəti, ilk növbədə, özəl sərmayələrin dəstəyi nəticəsində təmin edilə bilər. Ona görə də əlverişli sərmayə mühitinin yaxşılaşdırılması qarşıda duran ən əsas vəzifələrdəndir. Bunun üçün şəxsi mülkiyyətin qorunması və korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün sərmayədarlar üçün daha əlverişli rəqabət mühitinin yaradılmasına, sərmayə fəaliyyətinin normativ hüquqi bazasının daha da təkmilləşdirilməsinə, sərmayə axınının qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına yönəldilməsinin stimullaşdırılmasına diqqət yetiriləcəkdir. Eyni zamanda, Azərbaycan şirkətlərinin xarici ölkələrdə fəaliyyəti və beynəlxalq layihələrdə iştirakı dəstəklənəcəkdir.

Həmçinin "Şərqi-Qərbi" və "Şimal-Cənub" nəqliyyat dəhlizində Azərbaycan Respublikasının tranzit ölkə ki-

mi potensialının gücləndirilməsinə, müasir texnologiyaların ölkəmizə gətirilməsinə və informasiya-telekommunikasiya sistemlərinin inkişafına xüsusi önəm veriləcəkdir.

4.3.5. Daxili təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi

Daxili təhlükəsizliyin təmin olunması dövlətin ən vacib vəzifələrindən biridir. Bu, həmçinin onun beynəlxalq risk və təhdidlərə cavab vermə qabiliyyətini gücləndirir,

Davamlı daxili təhlükəsizlik yalnız insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət, vətəndaş cəmiyyətinin və sosial rifahın inkişafı vasitəsilə mümkündür. Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanları öz növbəsində ictimai asayiş qorumaq, cinayətkarlıq və korrupsiya ilə mübarizə aparmaqla, daxili təhlükəsizliyin təmin olunmasında məsuliyyət daşıyır. Bu sahədə hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədlə qanunvericilik və institusional islahatlar aparılır, praktiki tədbirlər görülür.

Milli təhlükəsizliyin ən vacib elementlərindən biri kimi kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat dövlətin və onun vətəndaşlarının təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

**4.3.6, Sərhəd təhlükəsizliyinin
möhkəmləndirilməsi**

Azərbaycan Respublikasının həssas coğrafi vəziyyəti onu beynəlxalq terrorçuluq, qeyri-qanuni miqrasiya, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, insan alveri, narkotik vasitələrin qaçaqmalçılığı və kütləvi qırğın silahlarının yayılması kimi bir sıra transsərhəd təhdidlər ilə üzləşdirir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasının İran İslam Respublikası ilə 132 km və Ermənistanla 733 km uzunluğunda olan beynəlxalq sərhədləri Ermənistan tərəfindən zəbt olunmuşdur. Bu sərhədlərin nəzarətdən kənar qalması yuxarıda sadalanan cinayətkarlıq üçün münbit şərait yaradır.

Transsərhəd təhdidlərin mövcudluğu ölkənin sərhəd təhlükəsizliyinə xüsusi diqqət yetirilməsini zəruri edir. Sərhəd təhlükəsizliyi siyasətinin effektiv həyata keçirilməsi üçün mərkəzi dövlət orqanı kimi Dövlət Sərhəd Xidməti yaradılmışdır. Ölkədə aparılan ümumi demokratik dövlət quruculuğu və xüsusən təhlükəsizlik sektorunun islahatı prosesi çərçivəsində sərhəd təhlükəsizliyinə konseptual olaraq yenidən baxılır və Dövlət Sərhəd Xidmətinin hərbi qurumdan hüquq mühafizə orqanına keçidi məqsədilə əsaslı struktur islahatları aparılır. NATO və digər xarici tərəfdaşlarla əməkdaşlıq şəraitində aparılan islahatlar nəticəsində effektiv sərhəd nəzarəti sistemi yaradılmaqla Silahlı Qüvvələrin və di-

gər təhlükəsizlik strukturlarının sərhəd təhlükəsizliyi sahəsindəki mümkün dəstəkləyici rolu və fəaliyyətlərinin koordinasiyası mexanizmləri daha da təkmilləşdirilir.

Sərhəd təhlükəsizliyi məsələsi neft və qaz yataqlarının, nəqliyyat dəhlizlərinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasında getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Sərhəd təhlükəsizliyinin daha səmərəli təmin edilməsi üçün normativ hüquqi baza beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılır, idarəetmə sistemi təkmilləşdirilir və şəffaf büdcə sistemi yaradılır.

Azərbaycan Respublikası sərhəd təhlükəsizliyi sahəsində NATO, Avropa İttifaqı, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı, Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik, Sərhəd Məsələləri üzrə Beynəlxalq Konfrans və digər beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində, habelə ikitərəfli və çoxtərəfli qaydada dövlətlərarası səviyyədə əməkdaşlığı genişləndirir.

Bu istiqamətdə islahatları daha da inkişaf etdirmək üçün havadan və dənizdə nəzarət, axtarış-xilasetmə, çeviklik imkanları müasirləşdirilir, təlim sistemi təkmilləşdirilir, quru sərhədlər və nəzarət məntəqələri müasir texniki avadanlıqlarla təmin olunur və peşəkar heyətə keçid sürətləndirilir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi həll olunduqdan sonra sərhədlərin nəzarətdən kənar qalmış hissəsinin Azərbaycan Respublikasının ümumi sərhəd təhlü-

kəsizliyi sisteminə daxil edilməsi və həmin ərazilərdə ən müasir tələblərə uyğun təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi islahat və quruculuq prosesində müvafiq şəkildə nəzərə alınır.

4.3.7. Miqrasiya siyasəti

Son illərin təhlili göstərir ki, Azərbaycanda müşahidə olunan sürətli sosial-iqtisadi inkişaf, energetika və nəqliyyat sahələrində beynəlxalq kommunikasiyaların genişlənməsi, eyni zamanda ölkəmizin geosiyasi mövqeyi miqrasiya proseslərinin intensivləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu da, öz növbəsində, ölkənin inkişafı və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından milli maraqlara uyğun miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsini, onun əsasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi məsələlərinin təkmilləşdirilməsini şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikasında miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, qanunvericiliyin beynəlxalq normalara və müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, milli təhlükəsizliyin və sabit sosial-iqtisadi, demoqrafik inkişafın təmin edilməsi, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, ölkə ərazisində əhalinin mütənasib yerləşdirilməsi, miqrantların intellektual və əmək potensialından istifadə edilməsi, tənzimlənməyən miqrasiya proseslərinin neqativ təsirinin aradan qaldırılması, insan alveri də daxil olmaqla, qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması məqsədilə

2006-2008-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı qəbul olunmuşdur.

Miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, idarəetmə sisteminin inkişaf etdirilməsi, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi və proqnozlaşdırılması, bu sahədə müvafiq dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məqsədilə Dövlət Miqrasiya Xidməti yaradılmışdır.

Ölkədə miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi hazırda effektiv immiqrasiya siyasətinin formalaşdırılmasını, beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsini, emiqrasiya proseslərinin nəzarətdə saxlanılmasını və vahid informasiya bazasının yaradılmasını zəruri edir.

4.3.8. Enerji təhlükəsizliyi siyasəti

Xəzər hövzəsinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan sektorunda yerləşən mövcud neft və qaz yataqlarının, habelə perspektivli strukturların işlənməsi, istismarı, müasir neft-qaz özüllərinin tikintisi və quraşdırılması, əsas ixrac neft və qaz boru kəmərlərinə, terminallarına olan təhdidlərin aşkar edilməsi, qiymətləndirilməsi və adekvat tədbirlərin görülməsi Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ən mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biridir.

Heydər Əliyev adına "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" əsas ixrac neft boru kəməri və Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri Xəzər dənizi ilə Qara dəniz və Aralıq dənizi arasında

enerji nəqlinin, xəzəryanı ölkələrin geostrateji və iqtisadi maraqların təmin edən mühüm obyektlərin təhlükəsizliyinin qorunması və bununla əlaqədar artan risklərin idarə olunması və azaldılması Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin ən vacib vəzifələrindəndir.

Heydər Əliyev adına "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" əsas ixrac boru kəmərinin 2006-cı ildən istifadəyə verilməsi Azərbaycan neftini dünya bazarında mühüm amilə çevirmişdir. Azərbaycan neftini Türkiyənin Ceyhan limanına, qazını isə Türkiyənin Ərzurum qaz terminalına çıxaran kəmərlərin coğrafiyası müəyyən təhlükəsizlik riskləri yaradır.

Azərbaycan Respublikası enerji ehtiyatlarının istehsalı və nəqli ilə bağlı yaradılan və istismar olunan infrastrukturun təbii fəlakətlərə, texnogen xarakterli fəvqəladə hadisələrə və təxribatlara məruz qalma ehtimalına qarşı kompleks tədbirlər həyata keçirir.

XXI əsrdə dünyada enerji daşıyıcıları ilə bağlı böhran gözlənildiyindən Azərbaycan Respublikasında alternativ enerji mənbələrindən istifadə edilməsi qərara alınmışdır. Küləkli və günəşli günlərin sayına görə ölkənin əlverişli şəraitə malik olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycanın enerjiyə olan ehtiyacının müəyyən hissəsi külək, dəniz, günəş, biokütlə, kiçik dağ suları və su elektrik stansiyaları hesabına təmin oluna bilər.

4.3.9. Nəqliyyat təhlükəsizliyi siyasəti

Azərbaycan Respublikasında zəngin enerji ehtiyatlarının olması iqtisadiyyatın əsaslı və sürətli inkişaf etməsinə müsbət təsir göstərən, lakin müxtəlif dövlətlərin regiondakı maraqlarını şərtləndirən və münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olan əsas amillərdən biridir.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycan Respublikası öz enerji sektorunu daha da inkişaf etdirmiş və müxtəlif növ nəqliyyat şəbəkələri yaratmışdır. Bu nəqliyyat şəbəkələrinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ölkə üçün əsas vəzifələrdən biridir.

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin və boru kəmərlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir:

- nəqliyyatın və nəqliyyatda təhlükəsizliyin təmin edilməsi;

- nəqliyyat sistemində səfərbərlik hazırlığının təmin edilməsi;

- Avropa-Qafqaz-Asiya və "Şimal-Cənub" beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi;

- nəqliyyat infrastrukturalarının mühafizə sisteminin etibarlılığının təmin edilməsi;

- nəqliyyat infrastrukturalarının təhlükəsizliyinə kənardan təhdid yarada biləcək amillərin aşkarlanması və qarşısının alınması;

- nəqliyyat vasitələri və infrastrukturalarında, o cümlədən boru kəmərlərində terror aktlarının törədilməsində istifadə oluna biləcək vasitələrin dövriyyəsinin qadağan olunması və ya bu dövriyyəyə ciddi nəzarətin həyata keçirilməsi;

- nəqliyyat obyektlərinin tikintisi və istismarı zamanı sosial və ekoloji mühitə ziyan vurulmasının qarşısının alınması.

Sözügədən vəzifələr Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri və digər təhlükəsizlik strukturlarının, habelə aidiyyəti dövlət qurumlarının fəaliyyətində öz əksini tapmalı və onların həyata keçirilməsi üçün adekvat imkanlar yaradılmalıdır.

4.3.10. Fövqəladə idarəetmə, ətraf mühitin və əhəlinin sağlamlığının mühafizəsi

Ətraf mühitlə bağlı olan təbii fəlakətlər və insanların fəaliyyəti nəticəsində baş verən texnogen qəzalar əhəlinin sağlamlığına, rifahına və əmlakına ziyan yetirməklə daxili təhlükəsizliyə zərər vura bilər. Bu mənada onlar ümumi təhlükəsizlik kontekstində nəzərdən keçirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında fövqəladə halların xəbərdar edilməsi və nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin hazırlanması və əlaqələndirilməsinə məsul olan ayrıca qurum - Fövqəladə Hallar Nazirliyi yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası böhranların idarə olunması və fövqəladə halların qarşısının alınması üzrə tədbir-

lər planlarının hazırlanması ilə bağlı təcrübə qazanılması və informasiya mübadiləsi sahəsində bir sıra dövlətlərlə ikitərəfli əməkdaşlıq edir. Bu sahədə çoxtərəfli əməkdaşlıq isə NATO mexanizmləri vasitəsilə geniş inkişaf etdirilir və Azərbaycan Respublikası həmin imkandan fəal istifadəni davam etdirəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası ekoloji problemlərə ciddi yanaşır və ona görə də bu sahədə yaranan və zərər vura bilən təhlükələrdən, risklərdən və təhdidlərdən xəbərdardır. Təbii və texnogen fəlakətlərə və böhran vəziyyətlərinə hazır olmaq və onların qarşısını almaq dövlət üçün əsas məsələlərdəndir.

Azərbaycan Respublikası ölkə əhalisinə, ərazisinə və iqtisadiyyatına radioaktiv, bakterioloji və kimyəvi vasitələrlə göstərilən zərərli təsirin qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirləri fəal surətdə həyata keçirir.

Strateji əhəmiyyətli dövlət obyektlərinin, o cümlədən neft və qaz hasilatı və emalı müəssisələrinin, terminalların, magistral boru kəmərlərinin, içməli su mənbələrinin, elektrik stansiyalarının, hidrotexniki qurğuların təbii fəlakətlərdən, texnogen qəzalardan və terror təhlükəsindən müdafiəsi dövlət üçün əsas vəzifələrdən biridir.

Coğrafi və geoloji şəraitin müxtəlifliyi nəzərə alınmaqla, ölkə ərazisinin təbii fəvqəladə hallardan mühafizəsi ilə bağlı dağıntılara gətirib çıxara bilən amillərin, o cümlədən zəlzələlər, sellər, subasmalar, sürüşmələr və palçıq vulkanlarının törədə biləcəyi fəsadlar və onların

nəticələrinin aradan qaldırılması yollan daim diqqət mərkəzindədir.

Bir neçə iqlim qurşağı ilə əhatə olunan Azərbaycan Respublikası ərazisindəki zəngin bitki və heyvanat aləminin qorunub saxlanması zəruri şərtidir.

Ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olan mənbələrin ləğv olunmasına, Xəzər dənizinin ekoloji problemlərinin aradan qaldırılmasına, onun biomüxtəlifliyinin qorunması və bərpa olunmasına və bununla bağlı digər məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üzrə bitki mühafizəsi vasitələrindən (pestisidlərdən və bioloji preparatlardan) istifadəyə nəzarət, karantin obyekt mənbələrinin vaxtında aşkar edilərək ləğv olunması vacib məsələlərdən biridir.

Əhalinin sağlamlığının qorunması üçün dərmanların keyfiyyətinə nəzarət mexanizmlərinin və saxta dərmanlara qarşı mübarizənin gücləndirilməsi zəruridir.

4.3.11. İnformasiya təhlükəsizliyi siyasəti

Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi siyasəti dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunmasına, habelə informasiya sahəsində milli maraqların müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün ölkədə informasiyanın, həmçinin dövlət informasiya ehtiyatları-

nın müdafiəsi sahəsində milli sistem və informasiya infrastrukturunu inkişaf etdirilir və möhkəmləndirilir. Dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən qərarların qəbul edilməsinin informasiya təminatının həyata keçirilməsi məqsədilə obyektiv və mühüm məlumatlar toplanılır.

Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat qabiliyyətinin uzlaşdırılması və səmərəliliyinin artırılması, habelə məxfi informasiyanın mühafizə olunmasının koordinasiyası milli təhlükəsizlik sektorunun bu sahəsində əsas məsələlərdəndir. Azərbaycan Respublikası öz milli kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat qabiliyyətini artıracaq və dövlət sirrinə aid edilmiş məlumatların mühafizəsi ilə bağlı fəaliyyətin təkmilləşdirilməsini davam etdirəcəkdir.

İnformasiya təhlükəsizliyini tənzimləmək məqsədilə dövlət sirri təşkil edən məlumatların mühafizəsinin hüquqi mexanizmləri təkmilləşdirilir və informasiya azadlığı təmin olunur. Hüquqi və inzibati mexanizmlər və təndaşların hüquqlarını və dövlət strukturlarının fəaliyyəti üzərində demokratik nəzarəti təmin edəcəkdir.

YEKUN MÜDDƏALAR

Azərbaycan Respublikasının strateji coğrafi mövqeyi onun Avro-Atlantik məkandakı siyasi və iqtisadi proseslərdə olduqca mühüm rol oynamasını təmin etmişdir. Bu, regiondakı enerji və nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsində özünü büruzə verməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik mühiti eyni zamanda hərbi münaqişələr, beynəlxalq terrorçuluq, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, qeyri-qanuni miqrasiya, insan alveri və narkotik vasitələrin qaçaqmalçılığı, kütləvi qırğın silahlarının yayılması kimi təhdidlərin mövcudluğu ilə səciyyələnir ki, bu da, ölkəni bir sıra təhlükəsizlik problemləri ilə üzləşdirir.

Bu Konsepsiya Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin əsasını təşkil edir və dövlətin milli maraqlarının qorunması məqsədilə müvafiq dövlət strukturlarının üzərinə xüsusi vəzifələr qoyur və bu kontekstdə onların əlaqələndirilmiş fəaliyyətini zəruri edir.

Konsepsiya ölkənin daim dəyişən təhlükəsizlik mühitini, Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarını və təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının hökuməti bu Konsepsiyadan irəli gələn vəzifələri həyata keçirmək üçün müvafiq tədbirlər görəcəkdir.

Dövlətin daxili və xarici siyasətinə uyğun olaraq ölkənin təhlükəsizliyinin daha etibarlı təmin edilməsinə şərait yaradılması məqsədilə Konsepsiya müntəzəm qaydada yeniləşdirilə bilər.

Konsepsiya həmçinin, hərbi doktrina, xarici siyasət strategiyası, müdafiə icmalı, iqtisadi konsepsiya, mədəniyyət, elm, təhsil, səhiyyə və nəqliyyat strategiyaları da daxil olmaqla, dövlət fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə bağlı daha müfəssəl sənədlərin hazırlanması üçün əsasdır.

Təhlükəsizlik sahəsində hazırlanacaq digər konseptual sənədlər ümumi ictimai konsensusu əks etdirməli, real olmalı və bu Konsepsiya ilə birlikdə, ölkədə demokratik, hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti, demokratik nəzarət altında olan güclü və effektiv təhlükəsizlik sektoru quruculuğuna, davamlı iqtisadi və sosial tərəqqiyə kömək etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Lətif Hüseynov Beynəlxalq Hüquq 2000
2. R. Mammədov Beynəlxalq hüquq 2000
3. Ə. Əsgərov Beynəlxalq hüquq 1979
4. S. Səfərova Təhlükəsizlik hüququ 1998
5. Ə. Həsənov Azərbaycan Respublikasının Milli İnkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları
6. BMT Nizamnaməsi
7. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağla bağlı qətnamələri. <https://az.wikipedia.org/wiki/>

Rus dilində

8. Лукашук И.И. Международное право. Учебник, 2005
9. Федоров, В. Н. Организация Объединенных Наций, другие международные организации и их роль в XXI веке. М. : Логос, 2005.
10. Берденников, Г. Договор о запрещении ядерных испытаний // Международная жизнь. 1997. № 3.
11. Бергч, Г. К. Оружие массового уничтожения и контроль надэкспортом / Г. К. Бергч, Р. Т. Купитт // Международная жизнь. 1994. № 5.
12. Блищенко, И. П. Обычное оружие и международное право. М., 1984.
13. Богданов, О. В. Запрещение оружия массового уничтожения. М., 1985.

14. Денисов, В. Н. Правовые аспекты разоружения в ракетно-ядерную эру. Киев, 1990.

15. Скакунов, Э. И. Международно-правовые гарантии безопасности государств. М., 1983.

16. Всеобъемлющая международная безопасность. Международно-правовые принципы и нормы / отв. ред. Б. М. Клименко. М., 1990.

17. Международное право и международная безопасность : военная и политическая области. Диалог советских и американских экспертов. М., 1991.

18. Ушаков, Н. А. Правовое регулирования использования силы в международных отношениях. М., 1997.

19. Котляр, В. С. Международное право и современные стратегические концепции США и НАТО. 2-е изд., перераб. и доп. Казань, 2008.

İngilis dilində

20. A history of NATO : The first fifty years. 2002

21. Ch. De Gaulle. Discours et message. Vers le terme. Janvier 1966 – Avriel 1969. Paris. 1970.

22. CSCE, Budapest Summit Declaration, Towards a Genuine Partnership in a New Area. Budapest. 6 December, 1994. // SIPRI Yearbook. 1995

23. Documents on German Foreign Policy 1918 – 1945. Washington, 1959, vol. 3. p.

24. Dmitriy Rupel. Echo of cold war. // OSCE Magazine. Vienna, Austria, March 2005. Vol. I. № 2.

25. Dronov V. From CSCE to OSCE: Historical Retrospective. // Aspect of Statehood and Institutionalism in Contemporary Euro. – GB. Aldershot, 1997.

Tiraj 500